

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ С.АЙНӢ**

Ба ҳукми дастнавис

БОБОКАЛОНОВА РАЪНО НОРБАЕВНА

**ХУСУСИЁТИ ЛУҒАВИЮ СЕМАНТИКИИ УСЛУБИ “ТАЪРИХИ
ҲУМОЮН”-И МУҲАММАДСОДИҚИ ГУЛШАНӢ**

тахассуси 10.02.01 - забониточикӣ

Диссертатсия
барои дарёфти дараҷаи илмии
номзади илмҳои филологӣ

Роҳбари илмӣ:

номзади илмҳои филологӣ,
дотсент Мирбобоев А.

Душанбе – 2019

МУНДАРИЧА

Муқаддима.....	4	
БОБИ I. МУҲИТИ ТАЪРИХИИ ТАЪЛИФ ВА		
КИТОБАТИ «ТАЪРИХИ ҲУМОЮН»-И МУҲАММАДСОДИКИ		
ГУЛШАНИ ВА НАҚШИ ОН ДАР ЗАБОН ВА УСЛУБИ АСАР		
1.1. Муҳити забони даврони таълифи «Таърихи ҳумоюн»-и		
Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ.....	14	
1.2. Шароити таърихӣ таълифи «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи		
Гулшанӣ ва инъикоси он дар услуби асар	23	
1.3. Хусусиятҳои жанрии услуби «Таърихи ҳумоюн» ва таъсири муҳити		
ичтимоӣ-сиёсӣ дар таълиф ва китобати асар	28	
БОБИ II. ХУСУСИЯТҲОИ КОРБУРДИИ ВОҲИДҲОИ ЛУҒАВӢ		
ДАР «ТАЪРИХИ ҲУМОЮН»-И МУҲАММАДСОДИКИ		
ГУЛШАНИ		
2.1. Корбурди имконоти услубии муродифоти луғавӣ	32	
2.2. Корбурди имконоти услубии ҳамгунҳо	53	
2.3. Корбурди имконоти услубии калимаҳои мутақод	58	
2.4. Корбурди калимаҳои мансуб ба минтақаҳо	63	
БОБИ III. КОРБУРДИ МАВОДИ ОНОМАСТИКӢ ДАР		
«ТАЪРИХИ ҲУМОЮН».....		67
3.1. Антропонимҳои асар	69	
3.1.1. Номҳои асотирӣ ва афсонавӣ [мифонимҳо]	70	
3.1.2. Номи шахсони воқеӣ-таърихӣ	73	
3.1.3. Номи авлиёҳо, шайхҳо ва чехраҳои динӣ	75	
3.1.4. Номи шоҳон, шоҳзодагон ва аъён ашроф.....	77	
3.1.5. Номи ҳокимон, волиён ва дигар амалдорони давр	79	
3.1.6. Номи халифаҳо, сипоҳиён ва лашкаркашон	80	
3.1.7. Номи адибон, муаррихон ва аҳли илм	81	
3.1.8. Номи қаҳрамонҳои асар ё номҳои шартӣ.....	83	
3.1.9. Лақаб, таҳаллус ва номҳои ифтихорӣ дар асар.....	84	

3.2. Корбурди топонимҳо дар асар.....	92
3.3. Корбурди этнонимҳо дар асар.....	103

БОБИ IV. ХУСУСИЯТҲОИ КОРБУРДИ ИМКОНОТИ СЕМАНТИКИЮ САРФИИ ЗАБОН ДАР «ТАЪРИХИ ҲУМОЮН»

3.1. Хусусиятҳои семантикию сарфии услуби «Таърихи ҳумоюн».....	112
3.2. Хусусиятҳои семантикии исм дар асар.....	115
3.3. Хусусиятҳои семантикии сифат дар асар.....	125
3.4. Хусусиятҳои семантикии шумора.....	131
3.5. Хусусиятҳои семантикии ҷонишинҳо.....	136
Хулоса.....	141
Феҳристи адабиёт.....	174

МУҚАДДИМА

Муҳиммияти мавзӯ. Тоҷикон, ки соҳибони воқеии суннати бостонии адабию фарҳангӣ мебошанд, ба тамаддуни башарӣ симоҳои бузургеро эҳдо кардаанд, ки дар инкишофи илму адаб, фарҳанг ва маърифати миллатҳо, халқҳо ва ақвоми мухталифи ҷаҳон нақши боризе доранд. Ин фарҳанг ва тамаддун аз даврони бостон, ханӯз аз он замоне, ки нахусткитоби мардумони эронинажод – «Авесто» навишта шуда буд, маншаъ гирифта, то даврони исломӣ ба забони форсӣ осори китобии фаровон ва гаронбаҳое таълиф гардида буд. Истилои сарзамини таърихии Эрон аз тарафи арабҳо интишори дини исломро дар ин қаламрав ба бор дошт, ки боиси футури фарҳангу адаби эрониасл ва рӯ ба заволи ниҳодани суннати адабӣ-китобӣ ба забони форсӣ гардид ва ба ҷойи ин забон забони арабӣ дар доираҳои расмӣ, илмӣ ва адабии ин сарзамин роиҷ шуд, аммо он «аз ин ҳад жарфтар нарафт ва дар байни оммаи мардум нуфузи ночиз дошт» [Зоҳидов, 15] ва «фарзандони бедори Эронзамин – ҳомилони он фарҳанги бузург ба мубориза баҳри растагории маънавии Аҷам ба по хестанд ва ба майдони набарди фикрӣ ва муоразои фарҳангӣ бо арабҳо ворид гардиданд» [Зоҳидов, 4]. Сабаби аслии чунин саҳтҷонии забони форсӣ-тоҷикӣ дар ин буд, ки анъанаи фарҳангии, ки соҳибони ин забон дар даврони пеш аз ислом доштанд, аз як тараф, воқеан аз умқи зиндагии онҳо реша мегирифт, аз тарафи дигар, аз фарҳанги истилогарон дар мақоми волотаре қарор дошт ва ин аст, ки бар адабу фарҳанги қавми ишғолгар таъсиргузор гардид ва бо ин роҳ тамаддуни форсизабон баҳусус дар инкишофи адабу фарҳанг ва тамаддуни мардумоне, ки исломро пазируфта буданд, низ таъсири чашмгире доштааст.

Дар радифи чунин мардони илму адаб ва фарҳанги халқи тоҷик, ки дар инкишофи илм, забон ва фарҳанги миллат саҳме гузоштаанд, Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ мебошад. Фаъолияти сиёсӣ иҷтимоӣ ва илмӣ Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ хеле густардаву доманадор буда, зиндагӣ ва осори ин марди илму адаби тоҷик ва ҳамзамонони ӯ дар асару мақолаҳои муҳаққиқони адабиёти классикии форсу тоҷики даврони шӯравӣ ва

донишмандони тоҷик И.С. Брагинский [], А.А. Семенов [], Л. Бузургзода [], Х. Шарифов, А. Маниёзов [], Ҷ. Назриев [], А. Алимардонов [], Ш. Раҷабов [], то ҳадде таҳқику баррасӣ гардидааст, аз ин рӯ шарҳу тафсили ҳаёту эҷодиёти ӯ зарурате пеш намеорад ва дар ин росто танҳо чанд нуқотро метавон таъкид кард, ки ба хидмати ин адиби мутафаккир дар густариши забони адабии форсии дарӣ (тоҷикӣ) иртибот доранд.

Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ асари худро ба муносибати ба тахт нишастани Амир Абдулаҳадхон таълиф намуда “ва ин китобро ба муносибати таърихи чулуси ҳумоюн будан “Таърихи ҳумоюн” ном ниҳодааст (Гулшанӣ, 45) ва дар баёни андешаҳои илмии худ ба забони тоҷикӣ арҷ гузошта, асари худро ба ин забон таълиф намудааст. Дар даврони зиндагии Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ шароити таърихӣ, ки дар он замон зимомӣ ҳукумат дар дасти сулолаҳои туркнажоди манғитӣ қарор дошт, натавонист ба инкишофи суннатҳои адабӣ фарҳангии пешин монеа эҷод наояд. Ҷунбишҳои наҳзати забону адаби форсӣ, ки аз даврони Саффорӣёну Сомониён оғоз ёфта буд, сарфи назар аз тағйири авзои сиёсӣ иҷтимоӣ дар асри XIX, идома пайдо кард ва осори фаровони адабӣ илмӣ ба забони тоҷикӣ таълиф гардид.

Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ дар қатори он мутафаккирон қарор дорад, ки осораш масоили ҷуғрофӣ илмӣ ва амсоли онҳоро фаро гирифтааст, аз ин рӯ услуби марбут ба ин жанрро инкишоф додааст. Ӯ матлаби худро бо камали соддагӣ баён мекунад ва ҳунармандии ӯ дар ин аст, ки матлаби илмиро барои ҳамагон ба таври дастрас манзур медорад.

Услуби «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ хоси кутуби илмӣ-ҷуғрофӣ мебошад, ки аз вежагии жанрии асар вобастагӣ доранд. Содагии баён, шевоии гуфтор, канорагирӣ аз печидабаёнӣ, ки хоси адибони дарбор буд, аз шохисҳои аслии услуби ин асар аст. Вежагии жанрии ин асар низ худ тақозо дошт, ки тасвири воқеот ба услубе бояд сурат гирад, ки барои хонанда қобили фаҳм бошад ва дар баробари ин набояд ба гуфтори як минтақаи диалектологӣ ва ё доираи гуфтории муайяне маҳдуд гардад, зеро он барои хонандагон таълиф гардидааст, дар саросари гӯшаву каронаҳои

каламрави ривочи забони тоҷикӣ маскун шудаанд. Аз ин рӯ, муаллиф дар интихоби калимаву таркибот ва таъбиру иборот бояд маҳорати хоса дошта бошад, то забони асар, аз як тараф, равону шево, ҷолибу ҷаззоб ва салису латиф ва аз тарафи дигар, барои намояндагони тамоми навъҳои гуфтории забони форсии дарӣ дастрас ва қобили дарк бошад. Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ дар ин ҷода адиби ниҳоят пухтакор аст ва дар интихоби унсурҳои забон барои баёни матлабу андеша дар ҳадди камоли эҳтиёткорӣ қарор дорад ва бо тасвири сода, вале ҷолибу дилпазир таваҷҷуҳи хонандаро ба рӯйдоду воқеоти тасвири худ раҳнамун месозад. Ба тавре ки муҳаққиқон зимни таҳлили забони «Таърихи ҳумоюн» зикр кардаанд, чунин муносибати нависанда ба хонандаи худ то ба ҳадде сурати эҳтиёткоронаро касб кардааст, ки ӯ ҳатто калима ва истилоҳоти номафҳум ва ё ноошноро тавзеҳ медиҳад ва ин тавзеҳоташ шабеҳи фарҳанги кучақест андар матни асар, ки дар он гоҳе мисли луғатҳои тафсирий калимаи ноошно шарҳ дода мешавад, гоҳе «ба услуби луғати дузабона монанд аст», ки «калимаи як забон бо калимаи забони дигар шарҳ дода мешавад» ва гоҳи дигар «тафсири маънии баъзе калимаҳо... ба шарҳи энциклопедӣ монанд аст» [Сабзаев 2003, 3-4]. Маҳорат ва салиқаи хуби нависандагӣ ба муаллиф имкон додааст, ки хонандаро вориди дунёе созад, ки худ зимни сафар бо чашмонаш дидааст ва ё аз ин ё он тариқ дар бораи чизи дидаи худ нақлеву ривояте ё шоеъоте шунидааст ва хонанда низ зимни мутолеаи ин асар ҳамсафар, ҳамнафас ва ҳамфикри муаллифи он бошад.

Сарфи назар аз ин ки забони ин асар ба сурати кулӣ барои тамоми гӯишварони забони форсӣ қобили фаҳм аст, Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, ки худ зода ва парвардаи сарзаминҳои шарқии Эронзамин – Мовароуннаҳр аст, аз ғановати луғавӣ ва вежагиҳои грамматикӣ гуфтори мардумони ин сарзамин мазраи ҳосилхези забони форсии дариро шодоб намудааст. Воқеан, забони форсии дарӣ, ки эҳёи пояҳои моддӣ ва маънавии он дар даврони Сомониён дар Мовароуннаҳр сурат гирифта буд, аслан инъикоскунандаи хусусиёти гӯишҳои форсӣ-тоҷикӣ сокинони ин минтақа буд, аммо «аз асри

ХI ба баъд, ки дар Эрони ғарбӣ марокизи адабӣ ташаккул ёфтанд, таркиби луғавии забони осори хаттӣ аз як қатор хусусиятҳои маҳрум гардид, ки маҳз хоси лаҳҷаҳои Осиёи Миёна буданд» [Лившиц-Масуми-Таджиев, 356]. Бинобар ин, аҳамияти илмӣ-забоншиносии «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ низ аз он ҷиҳат қобили мулоҳиза аст, ки услуби он суннати забони форсии мовароуннахиро идома додааст, ки Рӯдакӣ ва ҳамасронаш дар даврони қабл аз ӯ поягузорӣ карда буданд. Ба сурате, ки У. Ғаффоров таъкид кардааст, ин асар «барои омӯхтани хусусиятҳои насри забони адабии тоҷик дар асри ХIХ аҳамияти калони илмӣ дорад. Забони асар, гарчи мувофиқи талаботи жанри хотирот дар истеъмоли воситаҳои баён ба дараҷаи муайян фардиёт ёфтааст, вале асосан ҷиҳатҳои характерноки забон ва услуби насри классикии асрҳои X-XI «услуби содаи давраи сомонӣ»-ро доро мебошад. Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ аз тамоми имконоти забони дари классикӣ истифода бурда, аз суҳанпардозии беҳуда тамоман даст кашид, ҳатто аз воситаҳои матруки забон, яъне унсурҳои давраи гузаштаи таърихи забон ҳам истифода намебурд» [Сабзаев 2003, 343].

Дар услуби ин асар тақия бар гуфтори тоҷикони Мовароуннахр возеҳ ба назар мерасад. Ба тавре ки С.Сабзаев таъкид кардааст, дар осори ин адиб «таъбироту таркибот ва ифодаҳои ба ҷашм мерасанд, ки аксари онон алҳол низ дар гуфтору навиштори ҳам забони адабӣ, ҳам шеваҳои мустаъмаланд. Як қатори ин унсурҳои забонӣ ҳоло ба гурӯҳи унсурҳои халқиву гуфтугӯӣ шомиланд» [Сабзаев 2003, 12]. Аз ин рӯ ин нуқта аз назари ҳасоисии таърихӣ ташаккул ва таҳаввули забони форсии дарӣ аҳамияти ҳосаеро касб мекунад.

Жанри тасвири ҷуғрофӣ дар осори классикии тоҷик аслан собиқаи куҳан дорад ва нахустин кутуби то ҳадде ба ин жанр наздикро метавон аз адабиёти форсии миёна дар мисоли «Шаҳристонҳои Эроншаҳр» ва «Шигифтӣ ва шоистагӣҳои Систон» пайдо кард [Ниг.: Саймиддинов 2003, 76-95]. Гарчанде дар ин осор муаллифон хотироти сафарҳои худро мустақиман ба ниғориш надароварда, ривоётеро пиромуни маҳаллоти зикрнамудашон гирд оварда бошанд ҳам, вале ҳамин гуна қиссаҳои аз сафаҳои «Таърихи

хумоюн» низ пайдо кардан мумкин аст. Ба рӯи сафҳаҳои китоб овардани хотироти сафар аз даврони оғозини адабиёти форсу тоҷик маншаъ мегирад ва Ҳаким Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ бо ин асари худ суннати сафарноманависии Истахрӣ – муаллифи «Масолик-ул-мамолик», Ал-Мақдисӣ муаллифи «ат-Тақосим фӣ маърифат-ул-ақолим» ва ибни Ҳавқал – муаллифи «Сурат-ул-арз»-ро идома ва такмил дод, аз ин рӯ асари ӯ ҳам асари ҷуғрофӣ ва ҳам таърих аст, ҳам мардумшиносӣ, ҳам фарҳангшиносӣ. Бо ҳамин хусусиятҳои худ «Таърихи хумоюн» аз соири осори ҷуғрофӣ, аз ҷумла аз «Форснома»-и Ибни Балхӣ, ки асари таърихӣ-ҷуғрофӣест [Абдуллоева, 3], низ тафовут дорад. Воқеан ҳам пас аз китоби муаллифи гумноми “Худуд-ул-олам” жанри тасвири ҷуғрофӣ дар илми тоҷик ба ҳукми анъана даромад ва охири намунаи онро метавон аз адабиёти тоҷики охири қарни XIX ва оғози қарни XX пайдо кард. Китобҳои «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик»-и Возех, «Туҳафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сирочи Ҳаким ва чандин сафарномаву зиёратномаҳое, ки дар адабиёти тоҷик эҷод гардидаанд, гувоҳи ин суҳанон мебошанд ва аҳли адабу фарҳанги тоҷик ҳатто дар қарни мо, дар даврони истиқлоли давлатии Тоҷикистон аз нав ба ин жанр рӯ оварданд.

Дар асоси нуктаҳои зикршуда гуфтан мумкин аст, ки «Таърихи хумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ дар таърихи инкишофи забони адабии тоҷикӣ мақоми хос дошта, аз як тараф, баёнгари вазъ ва шароити таърихӣ замони зиндагии муаллиф бошад, аз тарафи дигар, матни асар ҳамчун маводи арзишманди забоншиносӣ дар таҳқиқи таърихи ташаккул, таҳаввул ва инкишофи забони адабии тоҷик, ба хусус, қорбурди луғот, мабноси луғавию маъноии сарфу наҳв ва услуби он аҳамияти бузурги илмиро молик мегардад.

Яке аз ҷанбаҳои муҳими таҳқиқи забоншиносии «Таърихи хумоюн» забон ва услуби он, нақши ин асар дар ташаккул ва таҳаввули забон ва услуби осори илмӣ-ҷуғрофӣ тоҷик мебошад, ки доир ба он мулоҳизоту ишороте дар китобу мақолоти алоҳидаи С.Ҳалимов [], А. Алимардонов, Ҷ. Назриев [], С. Сабзаев [], М.Н. Қосимова [], Д. Фозилов [] баён гардидаанд, аммо то кунун ба сурати кулӣ ин мавзӯ ба таври алоҳида ва системавӣ мавриди баррасии

амику чиддӣ қарор нагирифтааст. Дар ин росто мебоис нақши муҳит ва шароити таърихӣ таълиф ва китобати асар дар забон ва услуби он, хусусиятҳои маъноӣ услубии воҳидҳои луғавӣ, имконоти услубии воҳидҳои сарфӣ забон, вежагӣҳои корбурди вожагон дар ташаккули услуби воҳидҳои нахвӣ дар ин асар ҳадафи таҳқиқи махсус қарор дода шаванд. Бо таваҷҷӯҳ ба ин нукта масоили забон ва услуби «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшаниро ба сифати мавзӯи рисолаи номзадӣ интихоб намудем.

Мақсади асосии рисола – таҳқиқ ва баррасии хусусиятҳои луғавӣ семантикии услуби «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, муайян намудани шароит ва муҳити таърихӣ таълиф ва китобати асар ва таъсири он дар шаклгирии хусусиятҳои забон ва услуби он мебошад. Барои ба даст овардани ин мақсад муаллиф дар пеши худ иҷро кардани вазифаҳои зеринро ба миён гузоштааст:

- гирд овардани маводи забонӣ ва матолиби илмӣ марбут ба мавзӯ ва танзиму таснифи ин мавод;

- муайян намудани шароити таърихӣ ва муҳити иҷтимоӣ таълиф ва китобати асар ва таъсири он дар муносибати маҳфузи асар;

- таҳқиқи хусусиятҳои услубии воҳидҳои луғавӣ дар «Таърихи ҳумоюн»;

- муайян намудани мавқеи номвожаҳо (ономастика) ва хусусияти корбурди онҳо дар асар;

- нишон додани роҳҳои сохтшававӣ топонимҳо, антропонимҳо, этнонимҳо ва хусусияти корбурди онҳо;

- пажӯҳиши корбурди имконоти услубии ҳиссаҳои нутқ дар асар;

- таҳқиқи хусусиятҳои маъноӣ луғавӣ вожагон дар ташаккули воҳидҳои нахвӣ асар;

- муайян намудани аҳамият ва нақши «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ дар таҳаввули услуби илмӣ-ҷуғрофӣ ва умуман насри илмӣ тоҷик.

Навоварии рисолаи номзадӣ дар он зоҳир мегардад, ки бори нахуст дар забоншиносии тоҷик хусусиёти луғавию маъноии услуби рисолаи «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ба сурати монографӣ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифта, ҷанбаҳои лексикологӣ забони ин асар дар шаклгирии услуби илмӣ он ба таври мушаххасу густарда тадқиқ мегардад.

Усул ва методҳои таҳқиқот. Тадқиқи мавзӯ бар пояи маводи забонӣ сурат гирифтааст, ки аз матнҳои интишоршудаи «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, ки дар Душанбе (2006) ба таърифи расидааст, ғайрибаробар гардида. Таҳқиқу баррасии мавзӯ дар рисола бар мабнаи методи синхронӣ-тасвирӣ ва контекстологӣ сурат гирифта, дар мавридҳои зарурӣ усулҳои роҷи забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва типологӣ низ ба кор гирифта шудаанд.

Мабнои методологӣ ва назариявии рисола. Ҳангоми таълифи рисолаи номзадӣ таҳқиқоте, ки дар бахши услубшиносӣ ва ҳамчунин асари Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ аз тарафи донишмандони маъруф В.В. Виноградов [], А.Н.Гвоздев [], Б.Н. Головин [], А.И. Ефимов [], И.С. Брагинский [], Н. Маъсумӣ [], Р. Ғаффоров [], М.Н. Қосимова [], Б. Камолиддинов [], Ш. Рустамов [], Ҳ. Мачидов [], Д. Саймиддинов [], Ф. Зикриёев [], С.Сабзаев [], Муҳаммадтақӣ Баҳор [], Маҳдии Муҳаққиқ [], Ризозода Шафақ [], Муҳаммад Дабири Саёқӣ [] ва дигарон анҷом дода шудаанд, ба сифати асоси назариявӣ хидмат намудаанд.

Аҳамияти назариявии рисола. Таҳқиқу таҳлили забон ва услуби «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, аз як тараф, агар барои баррасии хусусиёти услубии ин асар зарур бошад, аз тарафи дигар, барои муайян намудани вежагиҳои услуби насри илмӣ форсу тоҷик дар охири асри XIX ва оғози асри XX, тарзи идомаи суннати насри илмӣ пешинӣ дар ин даврон ва муқаррар намудани навовариҳои, ки бо ин асар дар насри илмӣ-ҷуғрофӣ тоҷик ворид гардида, барои инкишофи услуби тасвири ҷуғрофӣ дар даврони баъдӣ заминаи воқеӣ гардидаанд, мусоидат хоҳад кард ва бар мабнои

матолиби назариявие, ки зимни баррасии хусусиятҳои услубии ин асар ба даст омадаанд, метавон дар оянда пажӯҳиши гузарда ва амиқро доир ба услуби насри илмӣ тоҷик дар асри XIX ва оғози асри XX анҷом дод.

Аҳамияти амалии рисола. Мавод ва матолиби рисола метавонад дар оянда зимни таҳқиқоти умумӣ ва гузардаи марбут ба услуби асари Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, таърихи ташаккул ва таҳаввули услуби забони форсии дарӣ, ҳамчунин, таълиму тадриси таърихи забони тоҷикӣ ва услубшиносӣ ва курсу семинарҳои таҳассусӣ дар мактабҳои олии ва таълифи барномаҳову дастурҳо ва васоити таълимӣ оид ба ин фанҳо истифода гардад. Матолиби ономастиқии гирдомада ҳамчунин барои нашри луғатҳои тафсири ва имлоии топонимӣ ва антропонимии забони тоҷикӣ заминаи муфид маҳсуб мешавад.

Нуктаҳои зерин барои дифоъ пешниҳод мегарданд:

- таъкид мегардад, ки насри илмӣ-ҷуғрофӣ дар таърихи забону адаби тоҷикӣ-форсӣ собиқаи дерин дошта, оғози он ҳанӯз аз даврони моқабли ислом, ки забони форсии миёна забони нигориши китобӣ буд, маншаъ мегирад. Рукнҳои аслии тасвири ҷуғрофиёи таърихӣ ҳатто пештар аз ин, дар катибаҳои сангии аҳди салтанати Ҳахоманишиён ба назар мерасад. Дар асри X бо таълифи китоби “Худуд-ул-олам” ин суннати илмӣ аз нав эҳё шуда, дар асрҳои миёна вусъати тоза пайдо кард ва мутафаккирони тоҷики поёни асри XIX ва ибтидои асри XX онро ба сурати хос идома доданд;

- муқаррар карда мешавад, ки охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар таърихи забони адабии тоҷик давраи хосе маҳсуб мешавад, зеро дар ин даврон рӯйдодҳои навин ва таҳаввулоте дар тамоми бахшҳои зиндагии маънавии ҷомеа, аз ҷумла дар забон низ таъсири зиёд расонданд. Дар ҷунин шароит ҷунбишҳои адабӣ дар Бухоро нуфуз карда, сар то сари қаламрави Осиеи Миёнаро фаро гирифтанд ва услубро, ки Аҳмади Дониш, Возех, Шохин ва дигар намояндагони пешқадами адабиёти он даврон поягузори намуданд, минбаъд пайравони зиёдеро пайдо карда, тасбит ёфт ва дар адабу фарҳанги

ибтидои асри ХХ низ идома пайдо кард. Маҳз дар чунин муҳити фарҳангӣ як зумра адибону мутафаккироне ба камол расиданд, ки дар инкишофи илму адаби ибтидои асри ХХ аз худ нақши намоёне барҷой гузоштаанд ва яке аз чунин адибони мутафаккир Содикхоҷаи Гулшанӣ буд;

- тазаккур дода мешавад, ки яке аз хидматҳои бузурги Гулшанӣ дар инкишофи илму адаби тоҷики ибтидои асри ХХ ин аст, ки ӯ суннати нигориши ҷуғрофиёиро идома дод. Аммо услуби асари ӯ нисбат ба соири осори насрии асрҳои миёна содатар буд ва сарфи назар аз ин ки дар он унсурҳои арабӣ, бо шумули ибороту ҷумлаҳои ин забон, фаровон истифода мешуд, аммо ба сурати кулӣ матн бо услуби равону салис нигошта шуда, саршор аз унсурҳои форсӣ-тоҷикӣ буд.

- зикр мегардад, ки гарчанд услуби «Таърихи Ҳумоюн» бо услуби пешина таълиф гардида бошад ҳам, вале забони асар ба сурати кулӣ он қадар душвору муғлақбаёнона нест ва суҳанпардозии сунӣ дар он камтар ба назар мерасанд.

- ибраз мегардад, ки муаллифи асар аз қолибҳои арабии маъмулие, ки зимни таълифи осори илмӣ мавриди қарор доштанд, истифода намудааст, аммо аз ин қолибҳо ба ҳадде, ки дарки матраб барои хонандаи одии он замон саҳт мушкил гардад, сӯистеъмол накардааст;

- нишон дода мешавад, ки услуби асарро метавон дар радифи осоре ҳамчун «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш қарор дод, ки барои таҳаввули забони адабии тоҷики даврони худ падидаи тозае ба шумор омада, дар шаклгирии забони адабии асри пасин, ки иттиқо бар забони зиндаи мардумӣ дошт, ба сифати заминаи моддӣ хидмат кардаанд;

- нишон дода мешавад, ки тафовути асари Гулшанӣ аз соири осори ҷуғрофиёӣ ин аст, ки дар он истилоҳот ва вожагоне низ ба қор рафтаанд, ки дар он замон ҳамчун наврожа (неологизм) дар забони тоҷикӣ маҳсуб мешуданд ва бархе аз ин наврожагонро калимаҳои русӣ ташкил медиханд;

- бар пояи далелҳои забони асар таъкид мегардад, ки асари Гулшанӣ барои таҳқиқи ономастикаи таърихӣ забони тоҷикӣ, бахусус инкишофи номвожаҳо дар охири қарни XIX ва ибтидои қарни XX маводи фаровон ва арзишманди илмӣ фароҳам меорад.

Муаррифии рисолаи номзадӣ. Нуктаҳои асосии рисолаи номзадӣ дар конференсия ва ҳамоишҳои илмӣ ҷумҳуриявӣ ва донишгоҳӣ дар байни солҳои 2014-2018 баргузор гардиданд, ироа гардидааст. Диссертатсия дар ҷаласаи васеи кафедраи назария ва амалияи забоншиносӣ (суратҷаласаи №8 аз 2 майи соли 2019) ва ҳамчунин сексияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ (суратҷаласаи №.13 аз 17 майи соли 2019) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод гардидааст. Аз рӯйи мавзӯ 6 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 4 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои, ки ҚОА назди Президенти ҶТ таъйид намудааст, нашр шудааст.

Сохтори рисолаи номзадӣ. Рисола аз муқаддима, чаҳор боб, хулоса ва феҳристи осори истифодашуда иборат буда, ҳаҷми умумии он 177 саҳифаи чопи стандартии компютери ро ташкил мекунад.

БОБИ I. МУҲИТИ ТАЪРИХИИ ТАЪЛИФ ВА КИТОБАТИ «ТАЪРИХИ ҲУМОЮН»-И МУҲАММАДСОДИҚИ ГУЛШАНӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ЗАБОН ВА УСЛУБИ АСАР

1.1. Муҳити забонии даврони таълифи «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ

Охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар таърихи забони адабии тоҷик давраи хосе маҳсуб мешавад, зеро дар ин даврон рӯйдодҳои навин ва таҳаввулоте, ки дар ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии ҷомеа рух дода буд, дар тамоми бахшҳои зиндагии маънавии ҷомеа, аз ҷумла дар забон низ таъсири зиёд расонданд. Дар ибтидои нимаи дувуми асри XIX раванди тасарруфи сарзаминҳои Осиеи Миёна аз тарафи империяи Русия оғоз гардид, ки билохира ба ишғоли ин сарзаминҳо ва ташкили генерал-губернатории Туркистон анҷом пазируфт. Аморати Бухоро, ки расман аз тарафи Русия забт нагардида буд, таҳти фишори ҳарбию сиёсии давлати рус истиқлоли воқеии худро аз даст дода, баночор амалан ба ниммустамараи он табдил ёфт.

Аз тарафи дигар, равобити иқтисодӣ ва тиҷоратии мардумони ин сарзамин бо Русия, ки ханӯз дар асри XVII шурӯъ гардида буд, қавитар шуд ва содир намудани ашёи хом ва маҳсулоти ҳунармандии сокинони Осиеи Миёна ба бозорҳои ин кишвар бештар гашт. Дар баробари ин ворид гардидани сармояҳои Русия ба иқтисоди минтақа таъсири амиқе расонд ва ташкили корхонаҳои саноатӣ дар сарзамине, ки иқтисодаш футур рафта, ҳаёти феодалиро аз сар мегузаронд, боиси таҳаввулоти чашмгире дар ҳаёти иқтисодию иҷтимоии сокинони он гардид. Осиеи Миёна, ки дар ҳоли зиддиятҳои байни давлатҳои хурди қаламраваш, ҷангҳои хуношоми дохилӣ, ақибмондагии иқтисодӣ ва афзоиши фақру бенавой дар байни омма қарор дошт, бо пайвастан ба империяи бузурги асри худ ба дигаргуниҳои бузурги сиёсӣ иқтисодӣ рӯ ба рӯ гашт. Дар ҳамин ҳол равобити фарҳангии сокинони маҳаллӣ бо давлати рус рӯ ба густариш ниҳод ва намояндагони равшанфикрони маҳаллӣ бо фарҳангу адабиёти рус ошноӣ пайдо карданд ва

аз ин тариқ барои худ даричаеро барои ошноӣ бо адабу фарҳанги Аврупо низ боз намуданд. Ҳамаи ин омилҳо ба зиндагии маънавии сокинони сарзамин таъсири зиёде расонданд, ки пайдо шудани чунбишҳои тараққиҳоҳона дар Осиёи Миёна, ба хусус чунбиши маорифпарварӣ, натиҷаи он махсуб мешавад.

Забону адабиёт ва фарҳанги тоҷики асри XIX маҳз дар ҳамин заминаи таърихӣ инкишоф меёфт. Ба қавли профессор Р. Ҳодизода «муҳити нави иҷтимоию сиёсӣ дар мазмуни ғоявии ин адабиёт мавзӯ ва оҳангҳои наवे дохил намуд, ки аз ҷиҳати идеявӣ назар ба адабиёти гузаштаи тоҷик қадами ҷиддие ба пеш буд» ва ин адабиёт «аз ҷиҳати давраи инкишоф ва миқёси маҳсули эҷодӣ ҳарчанд ба мероси бойи адабиёти гузашта нарасад ҳам, аммо аз ҷиҳати ғоя ва мазмун ва қорӣ намудани навигариҳо ҳам дар шаклу ҳам дар мундариҷа аз адабиёти асрҳои охир ба дараҷот муқаддамтар буд. Бо иборати дигар ғӯем, тафовути кулли ин адабиёт на дар миқдор, балки дар сифати он зоҳир мегашт» (10, 12).

Дар чунин шароит чунбишҳои адабӣ дар Бухоро нуфуз карда, сартосари қаламрави Осиёи Миёнаро фаро гирифтанд ва услуберо, ки Аҳмади Дониш, Возех, Шоҳин ва дигар намояндагони пешқадами адабу фарҳанги он даврон поягузори намуданд, минбаъд пайравони зиёдеро пайдо карда, тасбит ёфт ва дар адабу фарҳанги ибтидои асри XX низ идома пайдо кард. Маҳз дар чунин муҳити фарҳангӣ як зумра адибону мутафаккирон ба камол расиданд, ки дар инкишофи илму адаби ибтидои асри XX аз худ нақши намоёне барқой гузоштаанд ва яке аз чунин адибони мутафаккир Содикҷоҳаи Гулшанӣ буд.

Муҳаммад Содикҷоҳаи Гулшани Бухорӣ (тав. 1861, Бухоро – ваф. 1910, ҳамон ҷо), шоир, муаррих ва ҷуғрофидони тоҷик, дар хонаводаи мударрис ба дунё омада, мактаби кӯҳна ва мадрасаро дар зодгоҳаш хатм намудааст. Номи ин адиб ва мутафаккиро дар манобеи хаттӣ чун Мулло Муҳаммадсодиқ валади Муҳаммад Мирсайиди муфтии мударрис мутахаллис ба Гулшани Бухорӣ ё Мулло Содикҷоҳаи Бухорӣ, Содикҷоҳаи Гулшанӣ

ва ё Содикхоҷа Гулшани Бухорӣ сабт намудаанд (5, 14). Ў аз овони навҷавонӣ ба илмҳои таъриху ҷуғрофия бештар тавачҷӯх доштааст. Тибқи ахбори муаллифони сарчашмаҳо, Муҳаммад Содикхоҷа яке аз аввалин толибилмоне буд, ки забони русиро хуб аз худ карда буд. Ба гуфти С.Айнӣ, Гулшанӣ «дар бобати аз худ кардани забони русӣ» дар байни донишҷӯёни мадрасаҳои Бухоро нахустин шахсе буд. Ў таъкид доштааст, ки «Содикхоҷа ба речаи ибтидоӣ ҳам бошад, улуми замонашро омӯхта буд ва илми ҷуғрофияро бағоят дӯст медошт» (1, 22). Садри Зиё низ ба русидонии Гулшанӣ ишора намуда гуфтааст:

Бад-он поя донад забони расӣ,

Бад-он поя дониш ту кай расӣ? (11, 188)

Гулшанӣ рӯзгори хоксоронае дошта, муддате надими амир Абдулаҳад, ки солҳои 1885-1910, ҳукмронӣ кардааст, будааст. Амир Абдулаҳад дар ибтидои аморати худ барои ба низому эътидол даровардани умури давлатии Бухоро талошҳои ба харҷ дод, аммо дар ин арса ноком шуда, баночор сиёсатеро, ки қаблан падараш Амир Музаффар пеш мебард, идома дод. Дар натиҷа зухуроти манфиёе, ки муҳити аморати Бухороро фаро гирифта буд, густариши бештаре пайдо карда, таассубу хурофот дар муҳити маънавии ҷомеаи он замон ривож ёфт, ки ба қавли маорифпарварии бузурги тоҷик Аҳмади Дониш «дар асл гӯши шунаванда ва дидаи нигаранда» дар кишвар боқӣ намонд. Ягона чизе, ки дар он муҳит ба равшанфикрон дилгармӣ мебахшид, маҳофили аҳли зиё буд, ки абармардоне мисли Садри Зиё ҷароғи онро равшан нигоҳ медоштанд.

Гулшанӣ бо намояндагони доираҳои равшанфикрии Бухоро робитаи зич доштааст. Ҳамсӯҳбатони Гулшанӣ монанди Шарифҷон-маҳдум, Аҳмади Дониш, Мулло Назруллои Лутфӣ, Абдумачиди Зуфунун, Яҳёхоҷа, Ҳомидбеки Ҳомид, Абдуллоҳхоҷаи Таҳсин, Мулло Бурҳони Муштоқӣ, Қорӣ Абдулқарими Офаринӣ, Мирзо Азими Сомии Бӯстонӣ, Мулло Раҳмати Саргарош, Азизхоҷаи Азиз ва дигарон аз шахсиятҳои маъруфи замонаи худ буданд.

Устод Садридин Айнӣ дар он замон дар хонаи Шарифҷон-махдум хидмат мекард ва бо Гулшанӣ ошноии наздик дошт ва ўро аз фозилони он замон шумурдааст. Ў ҳамчунин таъкид доштааст, ки: «Хонаи Шарифҷон-махдум одатан ранги арҷумани шоирон, шеършиносон, латифагӯён ва ширинкоронро мегирифт. Ман, ки дар қатори Абдулвоҳид вазифаҳои пешхизматиро адо мекардам, дар ин гуна сӯҳбатҳо ҳамеша дар даруни меҳмонхона буда, аз он гуна сӯҳбатҳои адабӣ озодона истифода мекардам. Ман метавонам гӯям, ки материалҳои ибтидоӣ, лекин муҳими адабии худро аз он ҳавлӣ гирд овардам. Ман дар он ҳавлӣ бо Мулло Назруллои Лутфӣ, Абдумачиди Зуфунун, Яҳёхоча, Содикхочаи Гулшанӣ...ва дигарон, ки аксари онҳо шоир ва ё шеършинос буданд, шинос ва ҳолдон шудаам. Гулшанӣ як одами сафедчеҳраи чашму абрӯсиёҳи хушқадубаст буд, ки ба зебоии ҳайкали ӯ одам кам дида мешуд. Ў либосҳои на қиматбаҳо, валекин бисёр озода мепӯшид. Ҳикоягӯ, таърихдон ва ширинзабон буд» . Садри Зиё низ зикр намудааст, ки Содикхочаи Гулшанӣ марди хеле озода, зебо ва хоксору меҳрубон, мушфику сӯҳбаторо будааст. Ў худписандиву худситоиву лофу газофро қабул надоштааст. Рафтору гуфтору кирдораш ҳам қолиб будааст. Либосашро ҳам аз матои содда ва шинам медӯхтааст.

Гулшанӣ умри кӯтоҳ, 48 ё 49 сол, вале пурбаракате дидааст. Тибқи гуфтаи Муҳтарам, Гулшанӣ «дар санаи 1328 вафот ёфта» (8, 314), ки мутобиқ ба соли 1910 мелодӣ мебошад. Устод С.Айнӣ низ соли вафоти Гулшанӣ чунин муайян намуда, зикр кардааст: «Содикхоча, ки ба зиндагии озодона ва маорифпарварона одат карда буд, дар зиндагонии дарбори Бухоро, ки разилонатарин зиндагиҳо буд, тоб оварда натавониста, дар соли 1910 вафот намуд» (1, 22).

Гулшанӣ аз худ ашъори гаронбаҳо ба мерос гузоштааст, ки қисме аз онҳо дар «Таърихи ҳумоюн», «Тазкори ашъор»-и Садри Зиё ва «Намунаи адабиёти тоҷик»-и С.Айнӣ дарҷ гардидаанд.

Ашъори Гулшанӣ ба суннати шуарои пешин, аммо ба услуби содаю шево суруда шудааст. Вай ҳамчунин муаллифи рисолаи таърихиву

ҷуғрофие таҳти унвони «Таърихи ҳумоюн» низ аст, ки ягона нусхаи он, ки асл аст, дар Ганҷинаи дастнависҳои шарқии АФ РСС Тоҷикистон ниғаҳдорӣ мешавад.

«Таърихи ҳумоюн» асари мансурест, ки дар бораи аморати Бухоро ва сарзаминҳои ҳамҷавори он маълумот додааст. Дар бораи таърихи таълифи «Таърихи ҳумоюн» дар сарсухани наشري тоҷикии асар ишора шудааст, ки он дар «соли 1327 ҳиҷрии қамарӣ, мутобиқ ба соли 1909 мелодӣ ба анҷом расидааст, ки як сол қабл аз биступанҷсолагии ҷулуси амир Абдулаҳад мебошад. Хоҳиш ва сазо кӯшиши Содиқхоҷаи Гулшанӣ низ ҳамин буд, ки асар ба муносибати ҷашни 25-солагии бар тахт нишастани Абдулаҳад ба дасти ӯ бирасад. аммо бо сабабҳои ба мо номаълум муаллиф натавонистааст асари таълифкардашро пешкаши амир гардонад» (5, 39).

Сабаби таълифи ин асарро ҳуди нависанда чунин шарҳ додааст: «Чун дар баъзе авҷот китоби «Қомусу-л-аълум»-и Шамсуддини Сомиро мутолаа менамудам, умуман ва мавориди Бухоро ва тавобеоти онро... тахминан навиштааст... ва дар он замон, ки қабл аз ҳаштоду шаш сол аз ин таърих аст, дар он вақт Шаҳрисабз ва Ҳисору Хатлон ва Қаротегину Дарвоз ҳамаи инҳо ҳукумоти мустақилла будааст ва инҳо дар зарфи як қарн замимаи давлати Бухорои Шариф гаштааст. Ва низ дар ин муддат Бухоро явман-фа-явман дар тараққиву тазоюд рӯй ниҳодааст. Аз ин ду ҷиҳат тафовути бисёр ҳосил мегардад. Лиҳозо ... таърихе таълифу тасниф шавад, ки мутобиқи ин аср ва мувофиқи ин замон бошад, то ки таърихи он равшан ва ҷуғрофиёи он мубарҳан гардад» (5, 44).

Асар бо қасидае дар мадҳи амир оғоз ёфта, аз ҳашт мақола ва як фасли изофӣ иборат аст. Таҳиягари матни кириллии “Таърихи ҳумоюн” Ҷ. Назриев бо иттиқо ба матни он изҳор доштааст, ки зоҳиран ин асар дар шакли аввалия таълиф шуда, дасти таҳрирро надидааст (5, 34).

Яке аз хидматҳои бузурги Гулшанӣ дар инкишофи илму адаби тоҷики ибтидои асри XX ин аст, ки ӯ суннати нигориши ҷуғрофиёиро, ки дар таърихи илми форсизабонон собиқаи дерин дошт ва «Ҳудуд-ул-олам»

намунаи барҷастаи чунин наср буданд, идома дод. Ин услуб нисбат ба соири осори насрии асрҳои миёна содатар буд ва сарфи назар аз ин ки дар он унсурҳои арабӣ, бо шумули ибороту ҷумлаҳои ин забон, фаровон истифода мешуд, аммо ба сурати кулӣ матн бо услуби равону салис нигошта шуда, саршор аз унсурҳои форсӣ-тоҷикӣ буд. Ҷолибтарин хусусияти ин мутун дар он аст, ки он ономастикаи даврони худро ба сурати комилтар инъикос менамуд ва хусусиятҳои мухталифи топонимияи замонашро барои ояндагон маҳфуз медошт, ки барои дақиқтар омӯхтани муҳити таърихӣ инкишофи забони форсӣ-тоҷикӣ дар асрҳои миёна ба сифати сарчашмаи муҳим хидмат мекард. Асари Гулшанӣ низ пеш аз ҳама ҳамин рисолати таърихиро бар дӯш дошт ва, аз ин рӯ, дар услуби осори илмӣ-ҷуғрофиёӣ қарнҳои пешин таълиф ёфта буд.

Қобили зикр аст, ки услубҳои таълифи осори мансури ибтидои асри ХХ ҳамгуну ҳамсон нест: як силсила осори насрӣ, ки муаллифонашон наздик ба дарбор ва доираи уламои расмӣ буданд, бо услуби пешин таълиф шудаанд, аммо дар онҳо то ҳаде унсурҳои забони зиндаи сокинони форсизабони Мовароуннаҳр мунъакис гардидаанд. Услуби дигар бештар ба забони зиндаи мардум иттиқо дошт ва навгароӣю навпардозӣ хусусияти аслии осори мансуре буд, ки пайравонашон барои ислоҳи забони адабӣ талош меварзиданд.

Бо таваҷҷӯҳ ба услубҳое, ки дар осори мансури ибтидои асри ХХ вучуд дошт, донишманди маъруфи тоҷик Носирҷон Маъсумӣ таъкид доштааст, ки «дар ибтидои асри ХХ ҳам ду тенденсияи забонӣ ва ду равияи услубӣ давом мекард. Аз як тараф, равияи душворнависӣ, муғлақбаёнӣ ва суханпардозии сунъӣ дар забон ва услуб монанди пешина давом дошт. Аз тарафи дигар, равияи содданависӣ аз ҳарвақта дида бештар қувват гирифта, дар амал ҷорӣ мешуд» (7, 7).

Қобили зикр аст, ки услуби гарчанд «Таърихи ҳумоюн» бо услуби пешина таълиф гардида бошад ҳам, вале забони асар ба сурати кулӣ он қадар душвору муғлақбаёнона нест ва суханпардозии сунъӣ дар

он камтар ба назар мерасанд. Ҷ. Назриев барҳақ таъкид доштааст, ки «забони асар забони тоҷикии маъмулии ҳамон давр, яъне забони муҳити илмии Мовароуннаҳр дар қарни нуздаҳ ва ибтидои қарни бист аст» (5, 33).

Муаллифи асар аз қолибҳои арабии маъмулие, ки зимни таълифи осори илмӣ мавриди қорбурд қарор доштанд, истифода намудааст, аммо аз ин қолибҳо ба ҳақде, ки дарки матлаб барои хонандаи одии он замон саҳт мушкил гардад, суистеъмол накардааст. Оғози китоб, ки тибқи маъмул дар қолаби осори марбутаи суннатӣ нигошта шудааст, бо ҷумлаи арабӣ оғоз меёбад: *«Алҳамду ли-л-Лоҳи-л-лазӣ аллама-л-инсона мо лам яълам; ва-с-салоту ва-с-салому ало ҳабибиҳи Муҳаммадин ҳува сайиду-л-араби ва-л-ачам ва ало олиҳи ва асҳобиҳи ва хулафоиҳи ва саллам»* - “Сипосу ситоиш Худойро, ки одамиро он ҷӣ намедонист, омӯхт ва ниёишу дуруд бар ҳабиби Ё Муҳаммад – хоҷаи арабу аҷам – ва бар хонадону ёрону ҷонишинони ӯ бод” (Гулшанӣ, 44).

Калимоту ибороти арабӣ аксаран дар қолибҳои тавсифии маъмулӣ ба қор рафтаанд: *«Ва аммо баъд, мегӯяд аҳқари ибоди-л-Лоҳ ва азъафи халқу-л-Лоҳ Муҳаммад Содиқ Қаровулбегӣ, мутахаллис ба Гулшании Бухорӣ валади Муҳаммад Мирсаиди муфтии мударрис: чун дар баъзе авқот китоби «Қомусу-л-аълум»-и Шамсуддини Сомиро мутолаа менамудам... »* (с. 44); *«Чун соли биступанҷум аз ҷулуси ҳумоюни ҷаноби олий амиру-л-муъминин ва имому-л-муслимин наздик шуд...»* (Гулшанӣ, 44).

Мавриди дигари қорбурди унсурҳои арабӣ нақли қавл ё таъбирҳои арабие мебошанд, ки дар осори пешиниён низ ба қор рафтаанд: *«Як қитъа аз ояи қаримаи «Ҷаннотун таҷрӣ мин таҳтиҳа-л-анҳор» (Бӯстонҳое, ки зери он ҷӯйҳо меравад) аст»* (Гулшанӣ, 62) *«Ва ба маолу мазмуни «Ман юъмин би-л-Лоҳи ва-л-явми-л-охири фа-л-юқрим зайфаҳу» (Ҳар ки ба Худо ва рӯзи бозпасин (қиймат) имон дошта бошад, пас бигузор, меҳмонаширо гиромӣ дорад) ин мардум ба меҳмоннавозӣ ва мусофирпарварӣ маҳсуди аноманд ва маиҳури хосу ом»* (Гулшанӣ, 66).

Мавриди сеюм, истифода аз вомвожагон ё калимаҳои иқтибосии арабист, ки дар асар фаровон ба кор рафтаанд: «*Мардумони шароратпешиа ва фасакъаву фаҷара дар ин вилоят аслан ва қатъан нест; ва ҳатто қуттоъу-т-тариқ ва сориқ надорад*» (Гулшанӣ, 69); «*Сулсони мардумони ин мамлакат мутаваттини аҳли тамаддунанд ва сулси он бодияву хайманшиинанд*» (Гулшанӣ, 64); «*Ин қазо низ тамоман аз қабоилу ашоири тарокамаи эрсорӣ аст*» (Гулшанӣ, 75);.

Дар баробари ин, қобили зикр аст, ки забони асар аз назари услуби он замон печида ва душворфаҳм нест ва бахусус фаслҳои охиринаи он бо забони шево ва салис, ки луғоти тоҷикӣ дар онҳо бар унсурҳои арабӣ бартарӣ доранд, таълиф гардидаанд.

Нависанда зимни тавсифи манзараи ин ё он мавзӯ бештар аз калимоти зебои тоҷикӣ истифода кардааст: *Ва қўргону қасабаи Қалъаи Лаби об аз он хушҳаво ва фараҳфизост ва баъд аз он Қалъаи Яҳак низ хушманзар аст, саҳнаи гулистони кўҳӣ ва канори дарё ва сабзор ва марзор аст, бағоят хушнишасту дилкаш аст*» (Гулшанӣ, 152-153).

Дар матни асар гоҳо бо луғоту истилоҳоти лаҳҷавӣ низ дучор меоем, ки дар насри таҳассусии пешин ба нудрат ба кор рафтаанд: «*Ва якеи онҳоро Хошоктўқсоба меноманд ва он ба миқдори понздаҳ ҳазор хонавори ба тарафи шимолии ақабаву дашт будагӣ калон аст ва воридоти ҳукуматири онҳо ҷамъ намуда ба ҳокими вилояти мазкур месупоранд*» (с. 154).

Чунин диалектизмҳо дар бархе мавридҳо барои дақиқ кардани вожагони дар корбурди ин ё он лаҳҷа қарордошта, ки дар забони адабӣ муодилҳои худро доранд, ба кор рафтаанд: «*Мувофиқи мансаби худ, ки ба истилоҳи худҳошон танҳохро буна меноманд, ҳар рӯз мансабдорони атрофу акнофи қалъаи Фарм ба саломи ҳокими он ҷо меоянд...*» (с. 155).

Як хусусияти фарқкунандаи асари Гулшанӣ аз соири осори ҷуғрофӣ ин аст, ки дар он истилоҳот ва вожагоне низ ба кор рафтаанд, ки дар он замон ҳамчун наввожа (неологизм) дар забони тоҷикӣ маҳсуб мешуданд: *Ва дигари он ба қарияи Оқсоч, ба канори роҳи оҳан аст...* (с. 58).

Бархе аз ин наввожагонро калимаҳои русӣ ташкил медиҳанд: « *Ва истансаи Қизил Теппа дар тавобеи ин тумон аст*» (с. 58); «*Заводе ба ин азамату ҷасомат дар **Порижу Берлин** ва **Ландану Маскав** нест*» (с. 65); «*Куллияи нуфуси тоҷики он, ки галча меноманд, миқдори як лаку бист ҳазор хонавор аст ва тамоми аҳолии турку тоҷики он куллияи саканаи иёлати қалъаи Фарм ва Қаратегин миқдори як лаку панҷоҳ ҳазор хонавор аст ва дорои ним **милюн** нуфус аст*» (с. 156).

Ба ҳамин тарик, гарчанд «Таърихи хумоюн»-и Гулшанӣ дар услуби анъанавии нигориши осори илмӣ-ҷуғрофӣ таълиф гашта бошад ҳам, шароит ва муҳити нави инкишофи ҷомеаи охири қарни ва ибтидои қарни ХХ дар ташаккули услуб ва забони он бетаъсир намондааст. Услуби асарро метавон дар радифи осоре ҳамчун «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш қарор дод, ки барои таҳаввули забони адабии тоҷики даврони худ падидаи тозае ба шумор омада, дар шаклгирии забони адабии асри пасин, ки иттиқо бар забони зиндаи мардумӣ дошт, ба сифати заминаи моддӣ хидмат кардаанд.

1.2. Шароити таърихӣ таълифи «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ва инъикоси он дар услуби асар

Давронеро, ки «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ дар он эҷод гардида буд, метавон ба унвони марҳилаи такомул ва инкишофи забони форсии дарӣ номид, зеро дар ин айём забони адабии форсӣ-тоҷикӣ аллақай ташаккул ёфта, суннатҳои адабие, ки дар даврони Сомониён дар осори Рӯдакӣ ва ҳамзамононаш шакли воқеӣ гирифта буданд, идома ёфта, бо эҷоди осори пуробуранге аз тарафи адибони хушкаломе чун Унсурӣ, Фаррухӣ, Асқадӣ, Манучехрӣ, Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, Масъуди Саъди Салмон, Бобо Тоҳири Урён, Умари Хайём, Ҳаким Саной, Амъақи Бухорой, Хоқонии Шервонӣ, Саной, Сӯзании Самарқандӣ, Ҷамолиддини Исфаконӣ, Муиззӣ, Ватвот, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Сайфи Исфарангӣ, Анварӣ, Захири Форёбӣ, Асириддини Ахсикатӣ, Асадии Тӯсӣ, Фахриддини Гургонӣ ва соири шоирону нависандагон услуби забони адабии форсии дарӣ такмил ва тасбит ёфт.

Дар ин давра муҳити забонӣ дар қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон ва соири манотиқи суқунати мардумони форсизабон ба иллати рӯйдодҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, ки дар сар то сари қарни XIX сурат гирифтанд, то андозае дигаргун шуд, зеро қавмҳои турктаборӣ кӯчишин пас аз расидан ба қудрати низомӣ сиёсӣ заминҳои кишоварзӣ эронитаборӣ бумиро ишғол карда, дар ин сарзаминҳо ба кишоварзӣ машғул шуданд ва ё ҳамон ҳирфаи чорводорӣ кӯчишинии худро идома медоданд. Ба ҳамин тарик, дар ҳаритаи этнолингвистии Мовароуннаҳру Хуросон тағйироти ҷиддӣ ворид гардида, дар шаҳрҳо ва деҳоти ин сарзамин нуқоти маскунӣ турктаборон арзи вучуд карданд. Пас аз фурӯпошии давлати Сомониён, ки пуштибони забону адаби форсӣ буд, ҳукумат ва қудрати сиёсӣ низомӣ ба дасти ҳокимони турктабор гузашт, аммо азбаски ҳокимони нави туркнажод аз суннати пешрафтаи фарҳанги миллӣ маҳрум буданд, натавонистанд, суннатҳои забонӣ, адабӣ ва фарҳангии ҷадидро ҷойгузини забону адаби форсии дарӣ гардонанд ва баночор анъанаҳои фарҳангии адабии замони Сомониёнро идома доданд. Дар

чунин вазъ ҳарчанд фармонфармоёни замон ашхоси туркнажод буданд, аммо дар дастгоҳи мудирияти давлат ва тамоми ниҳодҳои фарҳангии ҷомеа форсизабонон фаъолият мекарданд, ки таълими хуби мактабию динӣ ва донишу биниши васеъ доштанд ва ҳокимони вақт маҷбур буданд, дар коргузорӣ ва мудирияти давлат аз донишу малакаи маҳорату малакаи забони онҳо истифода намоянд. Дарбори ҳокимони турктабори Ғазнавиёну Салҷуқӣ ва Қарохонӣ ба сабаби адаби анъанавӣ шеърӯ шоирӣ дар ҳаёти ақвоми туркнажод иҷборан ба идомаи суннати адабии даврони Сомонӣ рӯй овард ва дар пойтахт ва шаҳрҳои бузурги ин кишварҳо адибони маъруфи даврон гирд омаданд, ки дар такмил ва инкишофи суннати адабӣ ба забони дарӣ-тоҷикӣ ҷойгоҳи арзанда доранд. Ҳатто Султон Маҳмуди Ғазнавӣ, ки дар таърих бо қазияи худ бо Фирдавсии Тӯсӣ бадном шудааст, шумораи зиёди адибони форсигӯро дар дарбори худ гирд овард ва бо ин роҳ баночор барои инкишофи адабиёти классикии форсу тоҷик ва забони форсии дарӣ мусоидат намуда буд. Амӣрони манғитӣ низ аз ин раванди таърихӣ – корбурди забони тоҷикӣ ба сифати забони расмии давлатдорӣ дар канор намонда, дар инкишофи он то ҳадде саҳмгузор буданд.

Дар ин росто ба чанд нуктаи муҳимми дигар ишора кардан лозим меояд, ки бо тағйири авзои сиёсӣ ва таъвиҷи ҳукуматҳои сулолаи шоҳони турктабор ба миён омада буданд. Нуктаи аввал ин аст, ки тамомияти арзии сарзамини форсизабонон низ аз байн рафта, Мовароуннаҳру Хуросон ва дигар марзҳои маскунии форсизабонон дар ҳудуди Осиёи Марказӣ ва Эрон ба давлатҳои хурдтаре тақсим шуданд, ки ҳокимони онҳо аксаран дар байни худ хусумат доштанд ва ба ҳамин сабаб иртибототи миёни мардумони эронитабор мушкил мегардид ва гоҳо ин равобит гусаста ва дар замони тӯлоние ҳатто ғайримумкин мешуд. Ин ҷудой боиси андаке аз ҳам дур гаштани мардумони порсигӯ шуд. Аммо дар ин ҷо набояд нуктаеро фаромӯш кард, ки ба сурати кулӣ аҳли илму адаби форсигӯи ҷи қисми ғарбии Эрон Моварои Қафқоз ва ҷи шимоли Ҳинд зимни таълифоти худ асосан ба лаҳҷаҳои Мовароуннаҳру

Хуросон така мекарданд, зеро бисёр хасоиси ин лаҳҷаҳо ба ҳукми меъёри забони адабӣ даромада буданд.

Дар канори ин, дар ин даврон шумораи равшанфикроне афзоиш ёфт, ки зодагони маҳалҳои гуногун ва мансуб ба табақоти мухталифи буданд, ки дар баробари риояти меъёрҳои забони адабӣ гоҳе аз ғановати таркиби луғавии лаҳҷаи зодгоҳ ё гуфтори табақаи худ вожагону истилоҳот ва таркиботеро вориди забони адабӣ-китобӣ менамуданд.

Сониян, ба сабаби гуногун будани авзои иҷтимоӣ ва ҳатто сатҳи таъбу завқи ҳокимони давр инкишофи услубҳои забони адабӣ дар марказҳои сиёсии мухталиф ба таври гуногун сурат мегирифт: дар дарбор ва шаҳрҳои як минтақа услуби идорӣ-коргузорӣ ё муросилоту мукотибот инкишоф ёфтааст, дар минтақаи дигар услуби осори мансури бадеӣ ва ё шеър, дар ҷойи дигар бошад, услуби осори илмӣ ё таърихӣ.

Сеюм, чуноне ки дар муқаддима ишора шуд (ниг.: сах. 10), пас аз асри XIX, ки дар Эронӣ ғарбӣ низ марказҳои адабӣ ташаккул ёфтанд ва аз гуфтори мардуми ин сарзамин теъдоди зиёди воҳидҳои луғавӣ вориди таркиби луғавии забони осори хаттӣ гардиданд ва аз ин пас тасаллути мутлақи лаҳҷаҳои форсии Мовароуннаҳр бар забони адабӣ-китобӣ коста шуд. Инкишофи равобити гуногуни иқтисодию иҷтимоӣ дар байни нуқоти маскунии қаламрави тарвиҷи забони форсӣ боиси торафт ба ҳам наздик шудани лаҳҷаҳои мухталифи ин забон гардид, ки дар ҳамранг шудани меъёрҳои забони адабӣ нақши боризе гузошт. Забони адабӣ дигар ба лаҳҷаи ин ё он минтақа иттиқо надошт, балки идомаи мукаммали забоне буд, бунёдаш дар аҳди Сомониён ниҳода шуда буд ва дар доираҳои адабӣ ва дарбор дар шаҳрҳои ба мисли Ғазна, Хоразм, Марв, Бухоро ва ҳамчунин манотиқи шимолу ғарбии Эронӣ Қафқоз аҳли илму адаб гирд омада буданд, ки бо забони адабии форсӣ-тоҷикӣ ошноии комил доштанд ва дар амалияи худ аз тамоми нозуқиҳои он истифода менамуданд.

Чаҳорум, яке аз хусусиятҳои ҷашмигири забони адабии асри XIX инкишофи наср ва услуби осори мансур маҳсуб мешавад, ки пеш аз ҳама ба тағйири завқи мардуми соҳибзабон ва афзоиши шумораи аҳли савод дар байни омма вобастагӣ

дошт. Сарфи назар аз ин ки осори мансур ба забони форсии дарӣ дар даврони пешин низ вучуд дошт, аммо дар асри XIX наср босуръат инкишоф ёфт, ки мавзуот ва соҳаҳои мухталифи илму адабро фаро мегирифт. Дар радифи аввал, таваҷҷӯҳ ба насри илмӣ ва саргузаштӣ бештар ҷалб шуд буд, ки намунаҳои ин насрро метавон дар «Таърихи ҳумоюни»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ дарёфт намуд.

Дар ин айём китобҳои илмие, ки масоили бахшҳои улуми мухталиф дар онҳо мавриди муҳоҷисоту баррасии илмӣ қарор дода шудаанд, низ бар пояи тақозои ҷомеаи даврони худ таълиф гардиданд.

Панҷум, ҷунончи дар боло зикр гардид, ҳокимони турктабор ба ҳар навъ меҳостанд худро дар пеши хулафои ислом ҳамчун муътақидони аслии дини ислом ва пайравони мазҳабе ҷилвагар намоянд, ки ин хулафо ба он мансубанд. Таассуби динии онҳо то ҷое расида буд, ки меҳостанд дар илму адаб ва коргузориҳои давлатӣ аз нав ба ҷойи забони форсии дарӣ, ки ҳатто барояшон забони модарӣ набуд, забони арабиро ба муомилот дароранд, ки осори хаттӣ, ки дар ин давра дар қаламрави ривҷи забони форсӣ ба забони арабӣ таълиф гардидааст, гувоҳи ин нукта мебошад. Масалан, талошҳои барои ба забони омехта бо арабӣ анҷом додани «таҳриротӣ девони расоил» сурат гирифта буд [Ҳалимов 2002, 4]. Сарфи назар аз ин, забони форсии дарӣ, ки услуби адабии он ба ҳадди камолот расида буд, дар тамоми ҷанбаҳои корбурдиҳои худ бо забони арабӣ рақобатпазир буд ва ҳатто ба иллати ин ки ҳамагон арабиро ба дараҷаи зарурӣ намедонистанд ва ҳатто баъзе ҳокимон ва сарлашкарону мансабдорони баландпояи турктабор бар ин забон тасаллут надоштанд, дар бисёр мавридҳо забони форсии дарӣ бар забони арабӣ бартарӣ пайдо мекард.

Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, ба тавре ки аз ишороти донишмандон бармеояд, «аз мактаби хеле олӣ гузашта, забони арабиро дар ҳадди камол медонист, Қуръон ва адабиёти марбут ба он, таърихи ислом ва соири адёнро аз бар карда буд, ба бориқҳои фикҳи исломӣ хуб сарфаҳм мекарфт, дар бахшҳои таърих, адабиёт, забоншиносӣ ва мардумшиносии бостонии араб ва соири улум, асотиру ривоёти аъроб донишҳои амиқе дошт ... ва дар осори манзуми худ борҳо

ба мавҷудияти девони ашъори арабии худ ишораҳо кардааст» [118, 9]. Дониши олии Муҳаммадсодиқи Гулшанӣро дар бахши забону адаби араб ҳамчунин донишмандони дигар [98, 454] таъкид намудаанд. Аммо ӯ бо вучуди ин ба дунболи сиёсатҳои ҷорӣ давр нарафт ва бар хилофи ҳокимони замонааш «қиммати лафзи дурри дарӣ»-ро бар хангомаҳои фитнаҷуёнаи зиммдорони замонааш бартар шумурд ва дар баёни андешаҳои худ аксаран аз забони форсии дарӣ истифода кардааст.

«Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ асарест, ки маҳз муҳити амали забонҳоро дар замони таълифаш ва дар қаламрави мусофирати муаллиф мунъакис намудааст. Муҳити амалкарди забони форсӣ ва таъсири забонҳои дигар ба он дар сафаҳоти ин асар пеш аз ҳама дар корбурди воҳидҳои луғавӣи ин забон инъикос гардидаанд. Корбурди калимоти аслии форсӣ-тоҷикӣ ва иқтибосӣ аз забонҳои гуногун, пеш аз ҳама, гувоҳи мақоми ин забон дар ҷомеаи замони таълифи асар ва ривочи забонҳои дигар ва таъсири онҳо бар забони форсии дарӣ мебошад. Ончуноне ки муҳаққиқон зикр кардаанд, муаллифи асар кӯшидааст хангоми тасвири воқеот бештар аз ғановати луғавӣи забони дарӣ-тоҷикӣ истифода намояд, аммо дар баробари ин теъдоди калимоти арабиасл низ дар асар кам нестанд, ки дар забони он даврон роиҷ ва барои аксари мардуми соҳибзабон фаҳмо буданд [96, 475]. Ҳамин нукта аз он ҳам гувоҳӣ медиҳад, ки забони арабӣ дар ҷомеаи он даврон нақши муҳимме доштааст. Шумораи вожаҳои туркӣ гарчанде маҳдуд бошад ҳам, вале корбурди онҳо дар асар инъикосгари муҳите мебошад, ки бар асари воқеоти сиёсии замон дар қаламрави ривочи забони форсӣ ва хусусан дар Мовароуннаҳру Хуросон ба миён омада буд.

1.3. Хусусиятҳои жанрии услуби «Таърихи ҳумоюн»

ва таъсири муҳити иҷтимоӣ-сиёсӣ дар таълиф ва китобати асар

«Таърихи ҳумоюн» дар қолиби жанри илмӣ-ҷуғрофӣ, ки таърихи бостонӣ дорад ва хусусияти асосии ин жанр дар он зоҳир мегардад, ки воқеоти дар чунин асар тасвиршаванда, бофтаи тахайюли муаллиф ё сифр тасвири қиссаҳою ривоёти шунидаи ӯ набуда, балки нигоришотест аз ҳаводис ва воқеоте, ки худи ӯ дидааст ва шоҳиди бевоситаи рӯйдодҳои тасвирнамудааш будааст. Ин жанр таърихи қадима дорад ва намунаи қадимтарини гузоришнависии таърихӣ ва ҷуғрофӣро метавон дар осори мутафаккирони Юнони қадим мисли Ҳекатиюс, Ҳеродот, Искилокс, Ксенофон, Ктессий ва дигарон мушоҳида кард.

Истаҳрӣ аз нахустин сайёҳони форсинаҷод аст, ки мушоҳидаҳои шахсии худро аз сафарҳояш дар асари ҷуғрофии худ таҳти унвони «Масолик-ул-мамолик» (пас аз соли 303 ҳиҷрии қамарӣ) ба рӯи авроқ овард. Саёҳатномаҳои Шамсиддин Абӯабдулло Муҳаммад Алмақдисӣ дар «ат-Тақосим фӣ маърифат-ул-ақолим», Абулқосим Муҳаммад ибни Ҳавқали Бағдодӣ дар «Сурат-ул-арз» низ аз ҳаводиси таърихӣ, ки шоҳидашон будаанд ва сарзаминҳое, ки дидан кардаанд, сухан ба миён овардаанд. Дар ин бахш навиштаҳои Абӯдулаф Алянбуъӣ аз саргузашти мусофиратҳои худ ҷолиби таваҷҷуҳ аст. Нигоришоти эшон аз рӯи мундариҷа ва муҳтавоашон бештар хусусияти таърихӣ ва ҷуғрофӣро дорад (12, 3-4).

Ин суннати ёддоштнависиро Ҳаким Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ идома дод, аммо «Таърихи ҳумоюн»-и ӯ чи аз лиҳози мазмуну мундариҷа ва чи аз лиҳози услуби нигориш тафовут дорад. Яке аз хусусиятҳои аслии услуби «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ин аст, ки насри ӯ насри сифр таърихӣ ва ҷуғрофӣро нест, балки насрест, ки ба тасвири воқеияте бахшида шудааст, ки муаллиф шоҳиди бевоситаи он будааст ва ҳамин мушоҳидаҳои ӯ дар асар санагузорӣ шудааст. Нависанда ҳарчӣ шунида, вобаста ба маҳалли ривочи он қиссаю ҳикоят нигоштааст, ки чунин нигориш ҳам услуби асари ӯро мустанад мегардонад. Худи адиб дар поёни асар ба

ҳамин нукта ишора кардааст: «... ин саргузашт он чӣ дида будам, ба ростӣ шарҳ додам. Ва баъзе, ки ба ривоятҳо шунидам, агар дар он чо хилофе бошад, хонандагон аз ин заъиф надонанд ва муахазат ва накӯҳиш нақунанд» (7, 105; 8, 174).

Чумлаҳое, ки дар оғози ин ривоёт оварда мешаванд, эътимоди хонандаро ба нақли қавли Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ афзоиш медиҳанд. Масалан, ӯ аз шунидаҳои худ ба хангоми боздид маконе чунин овардааст: «*Шунидам*, ки ҳокими ин чо чанд ҳазор танга барои сохтани ин чӯй фиристода буд, то ба чихати ӯ лавозим бихаранд...» (с. 42).

Ва ё дар қойи дигар дар мавриди нақши девори масчиде ба таври зайл ба манбаи иттилои худ ишора кардааст: «*Гӯянд*, ки Ҳамза бинни Абдулмутталиб амми расул алайҳиссалом дар он чо нишастааст сипарро бар дӯш баста, пушт бар он ниҳода ва он нақши сипари ӯст» (7, 33). Аз ин рӯ, мустанад будани тасвири бадеии воқеият аз нахустин хусусиёти услуби нигориши «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ маҳсуб мегардад.

Забони «Таърихи ҳумоюн» низ мабнӣ бар таъиноти асар аст, ки на ба доираи маҳдуди донишмандону мутафаккирон ҳамзамони муаллиф ва ё даврони пас аз ӯ, балки ба хонандаи оддие нигаронида шудааст, ки мехоҳад аз воқеоти кишварҳои дуру наздик мутталеъ бошад. Маҳз ҳамин нукта буд, ки ба қавли муҳаққиқон, «Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ шарҳи саёҳати пур аз диданӣ ва шунидани худро дар асари сода ва зебову пуркашиш ба забони форсии шево ва насре устувору дилкаш боз мегӯяд, ки яке аз намунаҳои зебо ва арзандаи насри қарни нуздаҳум ба шумор меояд» (12, 6).

Таркиби луғавии «Таърихи ҳумоюн» ниҳоят рангоранг аст, зеро нависанда дар мусофирати худ чою маҳалҳои гуногун, шахру мамлақату мардумони гуногунро мебинад ва тарзи зиндагии мардумон, ободии шаҳрҳо, иморату биноҳо, аз чӣ сохта шудани онҳо, касбу ҳунармандӣ, деҳқонӣ, кишту зироат, боғдорию меваҳо – ҳамаро тасвир намуда, ном мебарад.

Муҳаққиқони забоншинос ҳангоми арзёбии масоили забон ва услуби «Таърихи ҳумоюн» ба заминаи аслии забони шево ва насри зебою дилангези он тавачҷӯҳ накардаанд.

Худи Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ низ дар осори хеш, бахусус дар ашъораш, ба ҷойгоҳи сухан дар камолоти маънавии инсон арзиши баланде қоил шуда, сухани неку волоро чун яке аз фазилатҳои аслии одамӣ ба қалам овардааст

Ҳамин концепсияи «сухани наку» асл ва ҷавҳари муҳтавои «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣро ташкил дода, услуби ниғориши ин асар низ аз ҳамин андешаи фалсафии муаллифи он маъво гирифтааст. (12, 24).

Ба сурати куллӣ ин асар намунаи услуби шево ва забони барои мардумони ҳамзамони муаллифи он комилан қобили фаҳм буд, ки барои чунин осоре, ки пас аз Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ то асри XX дар ҳавзаҳои мухталифи адабиёти форсизабон таълиф гардидаанд, қобили тақлид ва пайравӣ гардидааст.

БОБИ II. ХУСУСИЯТҲОИ КОРБУРДИИ ВОҲИДҲОИ ЛУҒАВӢ ДАР «ТАЪРИХИ ҲУМОӢОН»-И МУҲАММАДСОДИҚИ ГУЛШАНӢ

Калима воҳиди асосии маънодори забон аст, ки мафҳум ба воситаи он ифода меёбад, аз ин рӯ корбурди дуруст ва бамавқеи вожагон барои баёни дақику амиқ ва ҳадафманди нависанда кӯмак мерасонад. Чунонки Д.Э. Розентал зикр намудааст, «Истеъмоли калима мутобиқи маъноӣ хосе, ки дар забони адабӣ дорад, шартӣ асосии нутқи саҳеҳ ба шумор меравад» (Розентал 1987, 75). Ин «нутқи саҳеҳ» дар ҳар даври замон меъёрҳои хосаи худро доштааст, ки вобаста ба шароитҳои таърихӣ ва эҳтиёҷоти ҷомеаи он замон муайян мегардид, аз ин рӯ услуби эҷоди ҳар адиб пеш аз ҳама маҳсул ва натиҷаи ниёзҳои ҳамзамонии ӯ мебошад.

Замоне, ки Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ «Таърихи ҳумоюн»-ро таълиф намуда буд, марҳилаи ташаккул ва таҳаввули забони форсии навини мовароуннаҳрӣ – забони адабии навини тоҷикӣ буд, ки пояҳои он, аз ҷумла асосҳои услуби насри он дар қарнҳои пешин, дар даврони Рӯдакӣ ниҳода шуда буданд. Аз ин рӯ рисолати таърихӣ, ки дар пешорӯйи Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ қарор гирифта буд, инкишоф ва такмил додани забоне буд, даврони бунёдебӣ ва ташаккули худро сипарӣ намуда буд ва чунонки аз осори манзум ва мансури ӯ аён мегардад, ин адиб барои бо сарбаландӣ иҷро кардани ин рисолат заҳмати фаровоне ба харҷ дода, таълифоте барои насли пасин мерос гузошт, ки на фақат қобили қабули хосу ом шуд, балки пайравону муқаллидони пуршуморе низ пайдо кард.

Забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои XIX ва ибтидои асри XX тавассути Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ва адибони ҳамзамони ӯ рушд намуд. «Забони адабӣ, дар воқеъ, дар таркиби худ ҳам сарвати марҳалаи аввал, ки асрҳо ҷамъ шуда буд ва ҳам калимаҳои навро фаро гирифта муқаммал мегардад... Забони осори мансур соддагии давраи аввалро нигоҳ медорад. Дар байни осори хаттӣ ин давра «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ҷои алоҳидаро

мегирад...» (Ҳалимов 2002, 45). Ин адиб ва мутафаккир каломро, ки бархе аз пешиниёнаш ба арш расондан мехостанд, заминӣ кард, то ҳамзамононаш ва наслҳои баъдӣ онро тавонанд дарк кунанд ва аз тариқи гуфтори ба қалбхояшон наздики адиб ба олами сеҳрангез ва рангини каломӣ форсӣ-тоҷик ворид шаванд ва аз таъми гуворо ва ширини «қанди порсӣ», ки то ба Банғола расида буд, лаззат баранд ва тавонанд бар пояи он осоре эҷод намоянд, ки на танҳо мардуми ҳамзабон, аксари сокинони аксои оламро шефтаи каломӣ волои тоҷикӣ гардонанд.

Дар ростии таъйини хусусиятҳои услубӣ эҷоди ин ё он адиб муайян намудани вежагиҳои луғавию услубии калима, ки хишти ҳар забон ба шумор меравад, аҳамияти хосеро молик мебошад, зеро тарзи корбурди калима метавонад қимати бадеии асарро муайян созад ва омили ба ҳадаф расидан ё нарасидани суҳан ва гуфтори адиб гардад. Д. Фозилов зикр намудааст, ки «лексикаи асар бо вожаҳои оммафаҳм ва ҷумлаҳои соддаи фаҳмо ифода гардидааст. Ин асар намунаи барҷастаи асарҳои насрии забони дариро касб менамояд... дар забони нависанда бештар унсурҳои зарурии халқиро дучор меоем, ки пас аз Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ҳам онҳо дар эҷодиёти нависандагони дигар чун меъёри адабӣ истифода шуда, то ҳол дар истеъмоланд» (Фозилов 2005, 475). Аз он ҷое, ки «Таърихи ҳумоюн» дар таърихи адабиёти форсу тоҷик ҳамчун асари муваффақ, беҳамто ва қобили пайравии адибони пасин пазируфта шудааст, муайян намудани хусусияти услубии воҳидҳои луғавии асар, пояи ғановати моддии забонро ташкил медиҳанд, аҳамияти басо бузурги забоншиносиро касб менамояд ва аз ин рӯ зарур аст, ки дар боби мазкур хусусиятҳои услубии корбурди воҳидҳои луғавӣ то ҳадде баррасӣ гардад.

2.1. Корбурди имконоти услубии муродифоти луғавӣ

Муродифот (синонимия) чунин типӣ муносиботи семантикии воҳидҳои луғавӣ мебошад, ки шабоҳат ва ё қаробати маъноии чанд калимаро ифода менамояд. Ғановати табиати забон дар бахши корбурди вожагони

муродиф ва гуногунии вазифаҳое, ки муродифот дар тамоми навъҳои услуби забон иҷро кардааст, боис шудааст то ба ин категорияи луғавӣ-семантикӣ дар илм аз паҳлуҳои мухталиф назар андохта шавад. Бархе аз донишмандон зикр намудаанд, ки «чунин калимаеро ба маънии том метавон синоним шумурд, нисбат ба эквиваленти худ (ба калимаи дигаре бо маънии шабеҳ ва ё то ҳадди аксар наздик) муносибати муайян пайдо карда, метавонад ба он аз рӯйи ягон самт: аз рӯйи тобиши нозуки маъно, экспрессияи ифодакунанда, тобиши ҳиссӣ, мансубияти услубӣ, ҳамнишинӣ... муқобил гузошта шавад» (Словарь синонимов русского языка. – Л., 1970, т. 1, с. 11). Д.Э. Розентал вобаста ба ҳамин нукта ду мавқеи корбурдии муродифот – идеографӣ ва услубиро зикр намудааст. Ў таъкид менамояд, ки муродифоти идеографӣ аз рӯйи тобишҳои маъноии худ ва муродифоти услубӣ аз рӯйи доираи истеъмолашон (мансубият ба услубҳои нутқ) ва тобишҳои ҳиссӣ (экспрессивӣ) дар пасманзари вожаи асосии қатори синонимӣ) аз ҳамдигар тафовут доранд (Розентал 1987, 83). Ҳамин тариқ, ҳангоми баррасии мавзӯи муродифот ду ҷанбаи забоншиносии он рӯйи қор омадааст, ки яке ҷанбаи луғавӣ ва дигаре грамматикӣ услубии он мебошад.

Доир ба хусусиятҳои луғавии муродифот дар забони тоҷикӣ дар китобу мақолот ва луғати маълумоти муфассал дода шудааст (Муҳаммадиев 1968; 1969; 1993; Муҳаммадиев–Талбакова–Нурмаҳмадов; Тоҳирова 1967; ЗАҲТ 1981; ЗАҲТ-I 1973 ва ғ). Ҷанбаҳои корбурди услубии муродифот дар осори адибони тоҷик бошад, мавриди таҳқиқу баррасии донишмандон Н. Маъсумӣ (1976), Р. Ғаффоров (1966; 1971, 1977), Б. Камолиддинов (1967; 1973; 1986; 1989), Х. Ҳусейнов (1973), М. Қурбонов (1991), С. Сабзаев (2003) ва дигарон қарор дода шудааст.

Қобили зикр аст, ки муродифоти услубӣ «соҳаи асосии услубшиносӣ буда, дар тавлиди услубҳои забон мавқеи муҳим доранд; онҳо категорияи асосии услубшиносӣ – услубҳои забонро нисбат ба дигар воситаҳои услубӣ барҷаста ифода мекунанд» (Қурбонов 1991, 14). Гарчанд вожагон метавонанд аз лиҳози маъноӣ ва услуби ҳамдигарро иваз намоянд ҳам, вале

«қаторҳои синонимӣ маъмулан системаи тобишҳои ҳамон як мафҳумро ифода менамоянд, ки дар ҳолатҳои муайян метавонанд бетафовут набошанд» (Щерба 1957, 122), аз ин рӯ «фарқҳои маъноӣ ва услубии калимаҳои синонимӣ водор мекунад, ки дар интиҳоб ва истифодаи онҳо бепарво набошем, балки кӯшиш намоем, ки ҳар яки вожаҳои ҳаммаъно ё наздикмаъно дар ҷойгоҳи муносиб қор фармуда шаванд» (Ғаффоров-Ҳошимов-Қамолиддинов 1995, 56). Қорбурди дурусти муродифот барои дақиқ, тибқи маъно ва ҳадафи гуфтор ифода намудани мафҳум, пуробуранг тасвир намудани воқот ва худдорӣ аз такрори як калима ёрӣ мерасонад. Дар мавриди қорбурди муродифот ҳамин нуқтаро бояд дар мадди назар дошт, ки маъмулан вожагон наметавонанд муродифи мутлақи ҳамдигар бошанд: «агар муродифҳо аз лиҳози семантикӣ фарқе надошта бошанд, пас дар байни онҳо бояд тафовути услубӣ вуҷуд дошта бошад» (Розенталь 1987, 84).

Яке аз масъалаҳои муҳимме, ки дар забоншиносии муосири тоҷик мавриди таваҷҷӯҳи камтаре қарор гирифтааст, хусусияти услубии муродифот дар осори адибони классикии форс-тоҷик, аз ҷумла Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ба шумор меравад. Дар бораи қорбурди муродифоти услубӣ дар «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ танҳо ишороти ҷудоғонае дар чанд мақолот (2005, 475), ба назар мерасад. Дар мавриди қорбурди калимаҳои мутародиф дар «Таърихи ҳумоюн» пеш аз ҳама таъкид бояд кард, ки ин асар ҳамчун асари илмист, ки дар қолиби махсуси хотироти сафар таълиф гардидааст, аз ин рӯ истеъмоли муродифот низ вобаста ба ҳамин таъйиноти функционалии асар, ки на барои доираи маҳдуди ашхос, ҷунонқи масалан ҳоси осори илмӣ аст, балки барои оммаи васеи хонандагон таълиф гардидааст, сурат гирифтааст. Зимни қорбурди вожаҳои мутародиф нависанда кӯшидааст аз муродифоте, ки дар замони таълифи асар барои хонанда ғайри қобили фаҳм мебошанд, худдорӣ намояд ва аз муродифоти камқорбурд танҳо дар мавридҳои лозимӣ, ҳангоме ки зарурати тасвири ҳодисоти замон ё макони ғайр ба миён меояд, истифода барад. Масалан, истифодаи калимаҳои *биёбон* ва *баррия* ҳар кадоме хусусияти муайяни

услубӣ дорад: калимаи биёбон бештар ба дар аксари мавридҳои тасвир сурат мегирад, аммо вожаи арабии *баррия* танҳо зимни тасвири биёбонҳои араб ба кор рафтааст.

Маъмулан ҳам калимоти асли ва ҳам вожагони иқтибосӣ метавонанд дар мавридҳои мушаххас бо ҳамдигар муродиф бошанд ва силсилаи синонимиро ташкил диҳанд. Аксаран калимоти асли метавонанд бо ҳам дар ин ва ё он мавриде муродиф шаванд, ки дар канори маънои аслии худ ба маънои дигар (маънои кӯчида) ба кор раванд. Теъдоди аз чунин калимот бо изофат омада, маънии луғавии онҳо заифтар мегардад ва дорои маъниҳои функционалии тозае гардида, ба як навъ пешояндгунаҳо табдил меёбанд. Масалан, дар «Таърихи ҳумоюн» муаллиф барои худдорӣ аз такрори вожа пайи ҳам ду муродифи калимаро ба кор мебарад, ки маънии «соҳил»-ро ифода намудаанд: *Ва аз канори Миср то Искандария сӣ фарсанг гиранд. Ва аз Искандария аз лаби дарёи Рум то канори Нил аст* (с. 46).

Таҳлили луғавии вожаи «лаб» нишон медиҳад, ки он дар ин маврид ба маънии аслии худ ба кор наарафтааст: «*Лаб* – 1. ҳар як аз ду пардаи мухотии азлонӣ, ки дар ҷилави даҳлези даҳонӣ дар қисматҳои таҳтонӣ ва фавқонӣ ҷой дорад; 2. бахши хоричии даҳон мураккаб аз ду қитъаи гӯштӣ ва сурх...; 3. канор, соҳил; 4. канора, хошия; 5. каломи маъшук...» (Муин 1375, 3551-3552). Мушоҳида нишон медиҳад, ки маънои севуми ин вожа (канор, соҳил) на хоси забони Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ аст, балки ҳанӯз дар ибтидои ташаккули забони адабии форсии дарӣ, яъне пеш аз замони ӯ мустаъмал будааст:

Гар ман ин дӯстии ту бибарам то лаби гӯр,

Бизанам наъра, валекин зи ту бинам ҳунаро. (Рӯдакӣ)

Мавриди зикр аст, ки вожаи лаб дар таркибҳои изофии пешояндӣ ба ҳамин маъно дар ин асари нависанда корбурди зиёд дорад: *Пас аз он ба шаҳри Сайдо расидем ҳам бар лаби дарё* (с. 19); *Деворҳо бар лаби оби дарё даромада ва даргоҳе панҷоҳ газ бигузошта бе девор илло он ки занҷирҳо аз ин девор бад-он девор...* (с. 20); *... аз он ҷо ба шаҳри Меҳрбон расидем,*

шаҳри бузург аст бар лаби дарё ниҳода бар ҷониби шарқӣ ва бозоре бузург дорад ва ҷомеа неку (с. 98).

Вожаи канор низ дар ин маврид ба маънии аслии худ ба кор нарафтааст, зеро дар фарҳангро ба маъноҳои зерини он ишора шудааст: 1. ҷониб, тараф, карон; 2. ҷанб, паҳлу; 3. бағал, оғӯш; 4. дар оғӯш гирифтани; 5. гӯша; 6. соҳил (-и рӯд, дарё); 7. чудо, мунфасил (ниг.: Муин 1375, 3071). Аз таҳлили инкишофи маъноии ин вожа бармеояд, ки чунин ҳаммаъно шудани он бо калимаи *лаб* танҳо дар сурате муяссар шудааст, ки дар ин маврид аз маъноии аввалияи худ хеле дур равад. Вожаи, чунончи аз як байти Рӯдакӣ маълум мегардад, корбурди вожа ба ҳамин маънӣ низ қабл аз замони Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ маъмул будааст:

Бар канори ҷӯй бинам растаи бодому себ,

Рост пиндорӣ қатори уштурони анбура.

Мавриди дигаре, ки дар заминаи истеъмоли муродифот ба назар мерасад, интихоби вожаи дархури матлаб аз байни калимаҳои силсилаи муродифӣ мебошад. Масалан дар ҷумлаҳои зайл калимаи сар ба маънии «боло, қисми болоӣ» батақрор ва пайи ҳам омадааст: *Ва дар миёни ҷомеа дувисту анд сутуни сангин бардоштааст, ... ва бар сутунҳо тоқҳо задааст, ҳама аз санг ва бар сари тоқҳо боз сутунҳо –задааст – кӯтоҳ аз он. Ва саффе дигар тоқ зада бар сари он тоқҳои бузург...Ва андар соҳати масҷид санге бузург ниҳодааст ва ҳавзе сангини мудаввари бузург бар сари он санг ниҳодава иртифоаш қомати марде... (с. 14).*

М.Муҳаммадиев барҳақ таъкид намудааст, ки «калимаи *сар* дар забон яке аз калимаҳои сермаъно аст, ки ба ғайр аз маъноии синонимӣ ба вазифаҳои зиёде омада, вобаста ба калимаҳои алоқаманди худ тобишҳои гуногуни маъноиро ифода менамояд» (Муҳаммадиев 1993, 179). Дар мавриди вожаи сар бояд гуфт, ки дар осори хаттӣ ба маъноҳои зиёде ба кор рафтааст ва як мавриди истеъмоли он бо изофа (*сари*) мебошад, ки ба маъноҳои зайл ба кор рафтааст; «1. ҳангоми, мавқеи; 2. дар боби, дар бораи; 3. болои, фавқ; 4. ибтидои, оғози; 5. сабаби, ҷихати» (Муин 1375, 1848). Дар мисоли фавқ дар

доираи маъноӣ «3. болоӣ, ғавқӣ» ҳамроҳ бо пешоянди бар омада, маъноӣ луғавиаш заиф мегардад ва чун ҷузъӣ пешоянди таркибии изофӣ ба кор меравад. Дар мисоли боло таркиби *бар сари* нисбат ба пешояндҳои изофии *болоӣ, бар болоӣ ё ғавқӣ, бар ғавқӣ* мафҳумӣ баёншавандаро сахех ва дақиқтар ифода кардааст, аз ин рӯ нависанда онро ба муродифҳояш иваз накарда, балки муқарраран ба кор бурдааст. Дар ҷумлаи зайл низ ду бор такрор шудани «*бар сари*» заъфи услубӣ набуда, ба ҳамин сабаб рух додааст: ***Бар сари*** он устувонаҳои руҳом барпо карда, ҳар яке ҳашиг газ ва ситабрӣ ҷунонқи ба ҷаҳд дар оғӯши ду мард гунҷад ва ***бар сари*** ин сутунҳо тоқҳо задааст ба ду ҷониб ҳама аз санг мунҳадам (с. 19).

Мавриди дигари корбурди муродифот дақиқтар ва мушаххастар баён кардани мафҳум ба воситаи калима аст, ки дар ин маврид метавонад аз байни калимоти наздикмаъно, ки танҳо дар ҳолати тасвири дақиқтари мафҳум тафовутҳо ва тобишҳои маъноӣ онҳо равшан мегарданд, вожаи зарурӣ, ки ҳамчун луғати соҳавӣ маъноӣ хос дорад, интиҳоб карда шавад. Масалан, калимаҳои тоҷикии *девор, бора* ва арабии *рабаз, сур* зоҳиран мутародифанд, аммо калимаи *девор* мафҳумӣ ҳама гуна *деворро* баён менамояд, калимаи *бора* ба маъноӣ «девори қалъа, ҳисор» (Муин, 1371, 451) вожаи *рабаз* гарчанд ба маъноӣ «ҳисор, қалъа, бора» истеъмол гардад ҳам (Муин, 1371, 1636), вале маънии хосаи он «девор, ҳисори гирди шаҳр, гирдогирди ҳисори шаҳр, девори баланди гирди қалъа ё шаҳр. 2. қисми берунии шаҳрҳои қадимӣ» аст. Вожаи *сур* бошад ба маънии «девори гирдогирди шаҳр, бора» ба кор рафтааст. Аз ин рӯ нависанда ин чор вожаи мутародифро дар мавқеи худ ба кор бурдааст: *Болоӣ девор бист ариш иртифоъ дорад ва паҳноӣ девор даҳ ариш; Ва ҳама сарҳои девор кунгура ва андаруни кунгура мамарре сохта...* (с. 13); ***Бораи*** азим буд аз санги сафед баршуда, ҳар санге понсад ман (с. 12); *Ва андаруни шаҳр дар бисёр нардбонҳои сангин бастааст, ки бар сари бора тавонад шуд* (с. 13); *Ва беруни ин сур сури дигар аст ҳам аз ин санг, болоӣ он даҳ газ* (с. 13); *Ва сури беруниро низ дарвозаҳои оҳанин барнишондаанд муҳолифи дарвозаҳои андарунӣ. Ҷунонқи чун аз дарвозаҳои*

сури аввал дарраванд, маблаге дар фусайл бибояд рафт, то ба дарвозаи *сури* дувум расанд ва фароҳии фусайл понздаҳ газ бошад (с. 13).

Тобишҳои маъноии бисёре аз вожагони муродифе, ки мафҳумҳои таҳассусиро баён менамоянд, низ ба ҳамин тарз сурат гирифтаанд. Масалан, вожагони *сутун*, *амуд*, *устувона* дар маҷмӯъ марбут ба як мафҳуме мебошанд, ки барои бино ва иморат қисми тақягоҳ ва ё зиннатӣ маҳсуб мешавад: «**Сутун** – чузъи устувонаии шаклӣ, ки сақф ва аҷзҳои биноро нигоҳ дорад, пояи сангӣ ё чӯбӣ ё симонӣ, ки дар зерин бино созанд, амуд; дираки хайма ва чузъи он...» (Муин, 1371, 1735-1736); «Амуд – сутун, чӯби хайма» (Муин, 1371, 2352); «**Устувона** – сутун, сутуни рост» (Муин, 1371, 262). Аммо дар асл ин калимаҳои муродиф ҳамчун истилоҳи меъморӣ баёнқунандаи чузъҳои аз мафҳуми «сутун» ҳастанд. Дар луғате, ки ба нашри тоҷикии «Таърихи ҳумоюн» илҳоқ шудааст, низ ба ҳамин тафовутҳои мафҳумии онҳо ишора гардидааст: «**устувона** - посутун» (с. 115); «**амуд** – сутунпояҳои сангин» (с.108). Дар чунин мавридҳо нависанда дақиқкорона ҳар кадоме аз ин калимотро дар ҷои худ ба кор мебарад: *Ва дар миёни ҷомеъ дувисту анд сутуни сангин бардоштааст, ... ва бар сутунҳо тоқҳо задааст, ҳама аз санг ва бар сари тоқҳо боз сутунҳо –задааст – кӯтоҳ аз он* (с. 14); *... ва ин биноро аз хишт ба миқдори бист газ баровардаанд ва бар сари он устувонаҳои руҳом барпо карда, ҳар яке ҳашт газ ва ситабри ҷунонки ба ҷаҳд дар оғӯши ду мард гунҷад ва бар сари ин сутунҳо тоқҳо задааст аз санг мунҳадим* (с. 19); *Ва ҳама саҳрои он ноҳият сутунҳои руҳом аст ва сарсутунҳо ва тансутунҳо ҳама руҳоми манқуши мудаввар ва мураббаъ ва мусаддас...* (с. 19); *Ва масҷиди одина дар миёни шаҳр аст ва аз ҳамаи шаҳр баландтар аст ва устувонаҳо ҳама руҳом аст* (с.20) *... ва биноҳои бисёр дар миёни об аст ва ва манзараҳо сохтаанд ва бар сари устувонаҳо руҳом, ки устувонаҳо дар об аст* (с. 22); *Ва гӯянд мавлуди Исо алайҳиссалом дар ин масҷид буда, сангше аз ин сутунҳо нишони ду ангушт дорад...* (с. 30); *Паҳнояи ба бисту се тоқ ва амудҳои руҳом тамомат саду*

ҳаштоду чаҳор аст ва гуфтанд ин ҳама **амудҳоро** хулафои Бағдод фармуданд аз ҷониби Шом ба роҳи дарё бурдан (с. 77).

Ба тавре ки аз мисолҳои боло бармеояд, нависанда дар мавриди тасвири ҷузъҳои иморот то ҳаде дақиқкорона сухан меронад, ки тафовутҳои маъноии яке аз ин вожаҳои мутародиф барои хонанда комилан равшан мешавад. Масалан, хангоми тасвири сутун *ӯ* ҷузъиёти онро бо калимаҳои тоҷикии *сарсутун* ва *тансутун* ба қалам додааст, ки ин навъе ишора ба ифодакунандаи мафҳуми куллитаре будани калимаи *сутун* нисбат ба муродифҳои зикршудаи он аст.

Чунин дақиқназарии Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ дар интиҳоби муродифот хангоми тасвири дигар бахшҳои воқеияти зиндагӣ ва табиат низ ба назар мерасад: *Ҳавои Макка азим гарм бошад ва охири баҳманмоҳи қадим хиёр ва бодиринг ва бодинҷони тоза дидам он ҷо* (с. 75). Дар ин маврид ду калима – *хиёр* ва *бодиринг*, ки имрӯз комилан муродифи ҳамдигаранд, зикр бояд кард, ки яке дар байни форсизабонони Эрон ва дувумӣ дар байни тоҷикзабонҳо ба як маънӣ (навъе аз сабзавот) ба қор бурда мешавад. Дар «Фарҳанги форсӣ»-и Муин калимаи *бодиринг* ба маънии зайл тафсир шудааст: «*Бодранг* [= *бодоранг* = *бодобаранг*; паҳлавии *vātrang*] (ғиёҳ.) боланг» (Муин, 1371, 442), ки зери моддаи луғавии *боланг* чунин маънидод гардидааст: «тираи мураккаботи вобаста ба тираи садобиён, ки пӯсти мевааш дорои барҷастагиҳои бисёр ва нисбатан дурушт аст ва мевааш дурушттар аз дигар мураккабот ва байзашакл мебошад» (Муин, 1371, 467). Тафсири *хиёр* бошад чунин сурат гирифтааст: «ғиёҳе аз тираи кадуиён, ки ақсоми гуногун дорад ва мевааш дурушту сабз ё сафедранг аст ва онро хом хӯранд. Буттаи он монанди буттаи харбуза аст» (Муин, 1371, 1467). Аз ин тафсирот бармеояд, ки дар замони Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ *бодиринг* ва *хиёр* ду навъи сабзавоти шабеҳи ҳам будаанд ва аз ин рӯ бо калимоти гуногун ифода гардидаанд.

Дар забони форсӣ ва тоҷикии муосир калимаҳои *баландӣ* ва *иртифоъ* бо ҳам муродифанд, аммо дар «Таърихи ҳумоюн» ҳар кадоме дар мавриди

муайяне ба кор бурда шудааст: *Шаҳр дар баландӣ ниҳода, заmine каҷ ва боқӣ ҳамвор ва дар ҳама соҳил, ки баландӣ набошад, шаҳр насозанд, аз бими галабаи оби дарё ва хавфи амвоҷ, ки бар карона мезанад* (с. 20); *Болои девор бист ари иртифоъ дорад ва ва паҳнои девор даҳ ариш* (с. 13); *Ва андар соҳати масҷид ... ва ҳавзе сангини мудаввари азими бузург бар сари он санг ниҳода ва иртифоъаи қомати марде ва даври доираи он ду газ* (с. 14). Чунонки аз ҷумлаҳои фавқ бармеояд, вожаи форсии *баландӣ* ба маънии «ҷой ё мавзеи баланд» ва калимаи арабии *иртифоъ* ба маънии «андозаи фосилаи байни ду нуқтаи амудӣ» ба кор рафтаанд.

Як мавриди хеле ҷолиби истифодаи муродифот дар асари Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, ки онро метавон махсусияти услубии адиб номид, ин аст, ки калимоти муродиф яке ба тафсири дигаре омадааст ва вожае, ки ба тафсири калимаи душворфаҳм ё ноошно омадааст, маъмулан вожаи форсии оммафаҳм мебошад: *Ва он ҷо корвонсарое дидам, ки дорулвазир мегуфтанд, дар он ҷо қасаб фурӯшанд ва дигар ҳеҷ ва дар ишқуби зер хайётон нишинанд ва дар боло раффои он; Ё бо пардадор, ки соҳибусситр мегӯянд, бигуфт* (с. 60); *Шаҳри Қоҳираро даҳ маҳаллат аст ва эшон маҳаллатро ҳора мегӯянд* (с. 55); *Ва хафир бадрақа бошад ва қаловуз низ гӯянд* (с. 86); *Ва он салотинро содот мегуфтанд ва вузарои эшонро шойира* (с. 90).

Дар ҷумлаи зайл вожаи тоҷикии каждум ва арабии ақраб дар канори ҳам омадаанд: *Тилисми каждумӣ аст, ки ҳаргиз ақраб дар ин шаҳр набошад ва наёяд ва агар аз берун оваранд, ва раҳо кунанд, бигурезад* (с. 16). Аммо вожаи тоҷикӣ ба вазифаи сифат (*каждумӣ*) ва вожаи арабӣ ба вазифаи исм (*ақраб*) омадааст. Ин ишора ба он мекунад, ки калимаи *каждум* дар замони таълифи асар нисбат ба муродифи арабии худ пуркорбурдтар будааст ва дар калимасозӣ мушоракати фаъолонатаре доштааст.

Калимаҳои мутародифи Эзид, Худо, Борӣ таборак ва таоло, Раббилламин низ дар мавридҳои муайян хусусиятҳои услубӣ касб кардаанд: *Ба гӯшае рафтам ва намоз бикрам ва ҳоҷат хостам, то Худои таоло ва*

таборак маро тавонгарӣ диҳад (с. 7); Худо ҳоҷати маро раво кард (с. 7); ... ва ёрӣ хостам аз Борӣ ҷаборақ ва таоло ба гузоридани ончи ба ман воҷиб аст (с. 8); Эзид таборак ва таоло Худои бобаракат ва олитарин ин ҳама молу неъмат туро додааст. (с. 16); Худоё, дар он рӯз паноҳи бандагон Ту боиш! Ва афви Ту, омин ё Раббилламин (с. 26); ... ва мардуми бисёре он ҷо раванд ва ва намоз кунанд ва тақарруб ҷӯянд ба Худои табақ ва таоло (с. 29); ... намоз кардам ва аз Худои субҳонаҳу ва таоло тавфиқи тоат ва табарро ва маъсият талабидам ва ва Худо ҳама бандагонро тавфиқи ончи ризои Ё дар он аст, рӯзӣ кунод ... (с. 29); Видои хонаи Худои таоло кардам (с. 85).

Дар асар муродифоти вожагоне чун *дин-кеш, мардум-халқ-раият, дуздӣ-горат, беморӣ-ранҷ, зару сим-ҷавоҳир, наққошӣ-тасвир, нома-хат, ранҷ-машаққат, дод-адл, зангӣ-ҳабашиӣ, эмин-осуда, муфсид-ҷоҳил* ба кор рафтаанд, ки барои тасвири хушобуранг, муассир ва хадафманди матлаби муаллиф таъсире бар ҷой гузоштаанд.

Дар «Таърихи ҳумоюн» гурӯҳи калони муродифоти ҷуфт ба кор рафтаанд, ки дар матн хусусиятҳои гуногуни услубиро касб кардаанд. Ин муродифот ба ҳиссаҳои нутқи мухталиф мансуб буда, корбурди онҳо бештар ба вежагии услубии ҷумла иртибот дорад. Бояд гуфт, ки ин навъи муродифот метавонанд ҳам калимаҳои аслий ва ҳам иқтибосӣ бошанд.

Теъдоде аз муродифоти ҷуфтро исмҳо ташкил додаанд, ки дар асар барои баёни тобишҳои мухталифи маъноӣ ва услубӣ ба кор рафта, барои рангинии баёни адиб кӯмак намудаанд:

Гарду губор: ... ва ба андозаи ҳар сурате обгинаи рақиқ сохта ва бар рӯйи суратҳо ниҳода, азим шаффоф, чунонки ҳеч ҳиҷоби сурат нашудааст ва онро ҷиҳати гарду губор кардаанд, то бар сурат нанишинад (с. 41).

Вожаи *гард* дар фарҳанг ба маънии «хоки барангехта, хоки бархоста» (Муин, 1371, 3230) шарҳ дода шудааст. Калимаи *губор* аз вожагони сермаъноии забон аст, ки «1. гард, хоки нарм; 2. ҳар чизи бисёр нарм» (Муин, 1371, 2386) аз муҳимтарин маъниҳои он ба шумор меояд. Аз ин тафсириҳо

маълум мешавад, ки ҳар дуи ин калима наметавонанд муродифи мутлақи ҳамдигар бошанд, зеро гард хокест, ки бар ҳаво бархостааст, аммо ғубор хоки бисёр нарм аст. Аз ин рӯ нависанда барои мушаххастар баён кардани матлаби худ ин ду вожаро дар паҳлуи ҳам ба кор бурдааст.

Ёрон ва асҳоб: *Чун ба наздики ёрон ва асҳоб омадам, яке аз эшон шеъре порсӣ мехонд (с. 7).*

Дар ин чуфти муродифӣ калимаи нахуст тоҷикӣ ва сонӣ арабӣ ба кор рафтааст ва маънии луғавии ёрон «1. маҳчуб, маъшук; 2. дӯст, рафиқ» (Муин, 1371, 5241) ва асҳоб «ёрон, дамсозон, ҳамроҳон» (Муин, 1371, 290) аст. Ин чуфти муродифӣ ду вазифаи услубиро ифо намудааст: аввалан, бо корбурди он нависанда мухталиф будани ҳамнишинонашро таъкид кардааст, яъне «ҳам дӯстон ва ҳам ҳамроҳон»; сониян, ин чуфти муродифӣ маъмулан нисбат ба ҳамнишинони Пайғамбари ислом ба кор бурда мешуд ва ба ҳамин восита аз аҳли ислом будани нависандаи асар ишора мегардад.

Зару тилло: *...ҳама ба такаллуфи бисёр сохта ва руҳони рангин ва наққошӣ ва тасвир ва калисоро андарун бо дебоҳои румӣ пероста ва мусаввар карда ва бисёр зару тилло бар он ҷо ба кор бурда... (с. 41).*

Аз ин чуфти муродифот вожаи аввалӣ тоҷикӣ ва дувумӣ арабист. Зар «филизест гаронбаҳо ба ранги зарду дурахшон ва қобили туруқ, ки барои сохтани сиккаҳо ва зевар ва ғайра ба кор баранд ва дар 1100 дараҷа ҳарорат завб гардад» (Муин 1371, 1728), аммо тилло «ҳар чи дармоланд онро бар чизе, андуд» (Муин 1371, 2229) ва «зар» маънии маҷозии он аст. Гарчанд дар забони имрӯза ин ду калима муродифи комили ҳамдигар бошанд ҳам, дар замони Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, аз рӯйи маъно тафовут доштаанд, яъне тилло заре будааст, ки андуда мешавад. Бо овардани ин чуфти муродифот нависанда хостааст, ба мавҷудияти зар ҳамчун филиз ва ҳам андудаи он ишора намояд.

Чӯю наҳр: *Ва сари ин чӯйҳо ва наҳрҳо баста бошад ба ҳама вилоят (с. 51).*

Ин муродифоти чуфт аз калимаҳои тоҷикӣ ва арабӣ таркиб ёфта, дар маҷмӯъ масири ҷараёни обро ифода кардааст. Ду ҷузъи ин чуфт бо ҳам

муродифи комил намебошанд, зеро маънии чӯй «1. рӯди кӯчак; маҷрое, ки обро аз он ҷиҳати машруб кардани замин убур диҳанд» (Муин 1371, 1247) ва наҳр «1. чӯй; 2. рӯдхона» (Муин 1371, 4869) аст ва маъние, ки нависанда меҳоҳад матлаби худро ба воситаи он ба таври пурра баён кунад, танҳо тавассути истеъмоли чуфи ин ду вожа метавонад ифода гардад.

Қаҳт ва танғӣ: *Хуҷҷоҷро имсол маслиҳат нест, ки сафари Ҳиҷоз кунанд, ки имсол он ҷо қаҳт ва танғӣ аст ва халқ бисёр мурдааст* (с. 63).

Дар чуфти муродифии мазкур калимаҳои арабӣ ва форсӣ дар канори ҳам омадаанд ва маънии ҷузъи нахуст «хушксолӣ, беҳосилӣ» (Муин 1371, 2640) ва сонӣ «қимматӣ, муҳолифи фаровонӣ ва арзонӣ» аст. Дар зимн бояд таъкид дошт, ки калимаи *танғӣ* хоси гуфтори мовароуннаҳрӣ аст ва ҳатто дар фарҳанги Муин ба ҳамин маънии он ишора нарафтааст. Чунонки аз ҷумла ва тафсири маъноҳои ин ду калима маълум мешавад, дар канори ҳам истеъмол гардидани ин ду вожаи наздикмаъно барои баёни комили матлаб мусоидат намудааст.

Манҳийёт ва ношоист: *... ва ба масҷиди ҷомеъ шудам ва намоз кардам ва ёрӣ хостам аз Борӣ таборак ва таоло ба гузоридани он чи ба ман воҷиб аст ва ва даст боздоштан аз манҳийёт ва ношоист, чунонки Ҳақ субҳонаҳу ва таоло фармудааст* (с. 8).

Вожагони ин чуфт яке арабӣ ва дигаре тоҷикӣ ва ҳарду исми маънӣ буда, *манҳийёт* (ҷамъи «манҳийя») ба маънии «умури боздоштшуда, корҳои наҳйшуда» ва *ношоист* ба маънии акси шоиста, яъне «коре, ки набояд кард» ба кор рафтааст. Қобили таъкид аст, ки ҳар ду калима ҳам ба мафҳумҳои ахлоқи динӣ рабт доранд ва яке марбут ба дини ислом буда, дигаре ҳамчун истилоҳи ойини зардуштӣ ба ҳамин маъно дар забони форсии миёна ба кор бурда мешуд (муқоиса шавад: «Шоист, нашоист» номи китоби ахлоқии зардуштӣ).

Кешу дин: *...эшон мардумонеанд, ки ҳеҷ кешу дин надоранд ... ва эшонро дар он вақт сӣ ҳазор бандаи дирҳамхаридаи ҳабашиӣ ва занғӣ буд* (с.89)

Дар чуфти муродифии *кешу дин*, ки ҳар кадоме вожаи қадимии тоҷикӣ, калимаи *кеш* маънои «парастӣ»-ро низ дорад, ки аз рӯи ин тобиши маъноӣ аз вожаи сонӣ тафовут дорад ва аз ин рӯ ба мафҳуми пеш аз дин ишора мекунад ва бо ин чуфт мафҳуме ифода шудааст, ки доираи маъноии он аз вожаи *дин* фаротар аст. Дар ҳамин ҷумла чуфти муродифии *ҳабашӣ ва зангӣ* низ ба кор рафтааст, ки гарчанд муродиф бошанд ҳам, вале ҳабашӣҳо ҷузъе аз мардумони зангӣ буда, зоҳиран аз соири зангӣён фарқ мекунанд ва бо овардани ин таркиб нависанда ба қасрати қабоили сиёхпӯст ишора кардааст.

Чаку қабола: ... *ва саёҳатгоҳи он шаҳри бзург он масҷид аст ва ҳаргиз набошад, ки дар ӯ камтар аз панҷ ҳазор халқ бошад чи аз туллоби улум ва чи аз ғарибон ва чи аз қотибон, ки чак ва қабола нависанд ва ғайри он* (с. 56).

Дар ин таркиб *чак* калимаи тоҷикӣ ба маънии «санад, ҳуҷҷат, расид» ва *қабола* вожаи туркӣ буда, ба маънии «санад, васиқа» омадааст, ки ҳар кадоме навъе аз аснод мебошад, аммо ҳамроҳ омадани ин ду калима дар як таркиб боис шудааст, ки то маънии нав – «ҳама гуна ҳуҷҷат, мадорик ва аснод» пайдо шавад.

Афъол ва аъмол: *Андешидам, ки то ҳама аъмол ва афъоли худ бадал накунам, фараҳ наёбам* (с. 8).

Дар чуфти мутародифи *фавқ* ду калимаи арабӣ дар шакли ҷамъи арабӣ ба кор рафтаанд, ки маънои *афъол* «корҳо, кардаҳо, кунишҳо, кирдорҳо» (Муин, 1371, 318) ва *аъмол* «корҳо, кардаҳо, кирдорҳо» (Муин, 1371, 305) мебошад ва ҳудудан дар доираи он маъное истеъмол гаштааст, ки муродифоти чуфти тоҷикӣ «рафтору кирдор» ифода мекунад. Вожаи аввал баёнгари тобиши маъноии «фъелу хӯ» ва вожаи дувум тобиши маъноии «қору амал» мебошад ва маҷмуъан барои ифодаи маънии қуллии «хулқу хӯ ва қорҳои анҷомшуда аз тарафи қасе» ба кор бурда шудааст.

Зулм ва ҷавр: *Ва чӣ эмин раияте ва одил султон буд, ки дар айёми эшон чунин ҳолҳо бошад ва чандин молҳо, ки на султон бар қасе зулм ва ҷавр кунад ва на раият чизе пинҳон ва нӯшида дорад* (с. 60).

Ҳар ду калимаи ин чуфти муродифӣ вожагони иқтибоии арабӣ мебошанд, ки то ба имрӯз дар забон ба кор мераванд ва маънии яке «1. ситам кардан, бедод кардан; 2. бедодӣ, ситамгарӣ; 3. бедод, ситам» (Муин 1371, 2252) ва дигаре «1. ситам кардан, зулм кардан; 2. ситам, зулм» (Муин 1371, 1251) аст, ки бо ҳам хеле наздик мебошанд. Чунин бо ҳам омадани ду калима бо маъниҳои шабеҳ барои қавӣ кардани таъсири эмотсионалии гуфтор ёрӣ додааст.

Мулук ва салотин: Ман боргоҳи мулук ва салотини Аҷам дидаам, чун Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писараш Масъуд. Эшон подшоҳони бузург буданд бо неъмат ва таҷаммули бисёр. Акнун меҳоҳам, ки маҷлиси амирулмуъмининро ҳам бинам (с. 60).

Ин чуфти муродифӣ аз рӯйи баромади чузъҳояш вожагони арабӣ мебошанд, ки ба сурати чамъи арабӣ (аз шакли муфради *малик* ва *султон*) ба кор рафта ҳар ду ҳам муродифи калимаи форсӣ-тоҷикии «подшоҳ» мебошанд. Сабаби аслии ҳамчун муродифи чуфт ба кор рафтани ин калимаҳо ин аст, ки дар ҳар кишвар ҳокими он ба таври хос унвон мешуд: дар ҷое сарвари давлатро «малик» ва дар мамлақати дигар «султон» мегуфтанд. Аз ин сабаб нависанда шоҳонро ба ҳамон сурати роиҷ дар кишварашон номбар карда, ба ҳамин васила таъкид кардааст, ки дарборҳои зиёди шоҳони кишварҳои гуногунро дидааст ва дар ҷумлаи баъдӣ онҳоро ба форсӣ «подшоҳон» гуфтааст. Ғараз аз овардани вожаи амралмуъминин ин аст, ки шоҳи Миср, ки ҷумлаҳои фавқ дар ҳикояте дар бораи ӯ омадааст, худро ҳамин тавр унвонгузорӣ мекардааст.

Тухаф ва ҳадоё: Писаре ҳафтсоларо бо зани худ ва бисёр тухаф ва ҳадоё ба ҳазрати султон фиристод ва бар гузаита узрҳо хост (с. 66).

Ҳар ду чузъи ин чуфти муродифӣ калимаҳои иқтибосии арабианд, ки дар қолаби арабӣ чамъ баста шудаанд. Ин ду вожа гарчанд маъниҳои наздик ба ҳам дошта бошанд ҳам, вале аз рӯйи тобишҳои маъноии худ аз ҳамдигар тафовут доранд. *Тухфа* «армуғон, савғот» ва «чизи нафису бадеъ чизи тухфай аст» (Муин 1371, 1039), аммо маънои *ҳада* «ирсол доштани тухфа ва

армуғон» (Муин 1371, 5110) мебошад, ки сипас ба маънии «ҳар чизе, ки бахшуда бошанд» ба кор рафтааст. Нависанда ба василаи корбурди ин ҷуфти муродифӣ ба гуногунии навъи атоҳо ишора кардааст.

Тағйир ва табдил: ...ғуфтанд: «Фармонбарӣ, на вазирӣ, чизе ки ба хонаи Худо тааллуқ дошта бошад, дар он ҷо тағйир ва табдил ҷоиз нест.» (с. 62).

Ҳар дуи ин ҷузъҳо калимаҳои арабӣ (исми амал) буда, калимаи аввал маънии «ғайр гардондан, ба сурати ғайр даровардан» ва калимаи дувум «бадал кардан, иваз намудан»-ро ифода мекунад ва ҷунончи аз ин тафсир маълум мегардад, ҳар кадоме тобишҳои маъноии хоси худро доранд, ва муштарақан амалеро мефаҳмонанд, дигар кардану ба чизи дигар иваз намуданро ифода менамоянд.

Молу неъмат: Касе аз вай пурсид ки «Эзид таборак ва таоло Худои бобаракат ва олитарин ин ҳама молу неъмат туро додааст. Чӣ сабаб аст, ки мардумро медиҳӣ ва хештан намехӯрӣ?» (с. 16-17).

Ҷумлаи фавқ аз ҳикоятест дар бораи шахси сарватманд ва раиси шаҳри Ҳалаб Абулаълои Муаррӣ, ки ба саховатпешагии худ маъруф буд. Дар он ҳар ду калимаи муродиф арабӣ буда, маъниҳои наздик бо ҳамдигар доранд, аммо маънии дақиқи мол «ончи дар мулки касе бошад; ончи ки арзиши мубодила дошта бошад; дорой, хоста» (Муин, 1371, 3708) ва неъмат «ончи боиси хушӣ ва шодкомии кас бошад, фарохӣ ва осоиш дар зиндагӣ» (Муин, 1371, 4708) аст. Дар ин ҷо молу неъмат ба сурати умумӣ ба маънии ҳар чизе, ки боиси роҳат ва рифоҳи зиндагии инсон мешавад, ба кор рафтааст.

Аима ва қузот: Чун эшон биёмаданд, қариб ду моҳ берун нишастанд ва эшонро дар шаҳр намегузоишанд ва туҳфаҳои эшонро қабул намекарданд, то аима ва қузоти шаҳр ҳама ба шафоат ба даргоҳи сунтон шуданд ва хоҳиш карданд, ки эшонро қабул карданд ва бо таширф бо хилъат бозгардониданд (с. 66).

Дар ин таркибе, ки иборат аз ду калимаи дорои шакли ҷамъи арабӣ (имомон ва қозиҳо) аст, ҷузъҳо бо ҳам муродифи бевосита нестанд ва

иртиботи маъноии онҳо заиф аст, аммо мафҳуми муштарак, яъне мансуб будани онҳоро ба маъмурияти динӣ баён менамоянд. Ҳамин иртиботи заифи маъноӣ имкон додааст то ду вожа бо ҳам омада, маънии умумии «аҳли дин»-ро ба вучуд оваранд.

Истифодаи як қатор ҷуфтҳои муродифӣ дар асар ба мақсади тақвияти тобиши экспрессивӣ-ҳиссӣ ва ё васеътар қардани доираи тобишҳои маъноӣ сурат гирифтааст, ки дар зайл намунаҳои онро меорем:

Ганҷу дафина: *Ва матолиб ононро гӯянд, ки дар кӯҳҳои Миср талаби ганҷҳо ва дафинаҳо кунанд (с. 66).*

Ранҷу ано; баду нек: *Ранҷу анои ҷаҳон гарчи дароз аст,
Бо баду бо нек бегумон ба сар ояд (с. 104).*

Ҳавзҳо ва обгирҳо: *... ва дар замини мавҷид ҳавзҳо ва обгирҳо бисёр аст (с. 31).*

Адлу дод: *... мудом шаш тан аз фарзандони ман ин подшоҳӣ нигаҳ доранд ва муҳофизат кунанд, раиятро ба адлу дод ма муҳолифати якдигар накунанд, то ман бозоям (с. 89).*

Дарбанд ва дарвоза: *... ва бозоре дидам аз они саррофон, ки андар ӯ дувист марди сарроф буд ва ҳар бозореро дарбанде ва дарвозае. Ва ҳама маҳаллатҳо ва кӯчаҳоро ҳамчунин дарбандҳо ва дарвозаҳои маҳкам ва қорвонсаройҳо покиза буд... (с. 99-100).*

Харҷу улӯфа: *Нимаи моҳи зилқабда равон шудандӣ ва ҳар рӯз харҷу улӯфаи ин лашкар як ҳазор динори мағрибӣ будӣ (с. 63).*

Мухотара ва бим: *.. ман аз қавме ба қавме нақл ва таҳвил мекардам ва ҳама ҷо мухотара ва бим буд (с. 86).*

Хусумат ва адоват: *Ва ин ҷаҳордаҳ ҳисн ба ду қарда буданд, ки мудом миёни эшон хусумат ва адоват буд... (с. 87).*

Нақду насия: *Маро чун нақд набуд, ва ба насия мебуданд... (с. 87).*

Дар «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ муродифоти сифат низ қорбурди густарда дорад ва онҳо барои ифои вазифаҳои гуногуни

услубӣ истеъмол гардидаанд. Яке аз вазифаҳои услубии корбурди муродифоти мазкур чилавгирӣ кардан аз такрори вожа ҳангоми баёни маъниҳои мушобеҳ ба шумор меояд, ки ин ҳолат дар асар ба таври васеъ мушоҳида мегардад. Ба ҷумлаи зайл таваҷҷуҳ шавад: *Ва чунон аст, ки меҳробҳо аз замин **баландтар** аст ва миқдори чаҳар ари девори хона аз замин **бартар**, сода аст ва **болотар** аз он ҳама девор аз рухом аст* (с. 79). Дар навбати аввал бояд тазаккур дод, ки ин муродифҳо аслан сифат мебошанд, аммо калимаи *болотар* дар ҷумлаи мазкур ба зарф гузаштааст. Сониян, ҳамаи онҳо дар шакли дараҷаи қиёсӣ ба кор рафтаанд, вале калимаи *бартар* дар шакли сифати оддӣ маъмул нест.

Ҳамин ҳуддорӣ аз такрори сифатҳо ҳангоми тасвири воқеият боис шудааст то дар ҷумлаи зерин вожагони муродифи *неку* ва *хуб* ба кор гирифта шаванд: *Ва ... шаҳре неку дидам, бо рӯйи ҳасин ва кунгура бар он ниҳода ва бозорҳо хуб, илло он ки об дар вай андак буд, дар корез ба зери замин* (с. 9). Қобили тазаккур аст, ки вожаи *неку* дар баробари «хуб» маънии «ободу зебо»-ро низ ифода карда, дар баробари пешгирӣ аз такрори калима ҳамчунин маъниҳои таҳтони дигарро низ ғунҷонида тавонистааст.

Дар он марде буд, ки ... нобино буд ва раиси шаҳр ӯ буд, неъмате бисёр дошт ва бандагон ва коргарони фаровон (с. 16). Дар ин маврид нависанда метавонист бо яе сифат ду исро тавсиф намояд, яъне «неъмат ва коргарони бисёр (фаровон)» гӯяд, аммо аз як тараф, чунин баёни нависанда ба услуби баёни замони ӯ иртибот мегирад ва аз тарафи дигар, дар ҳамин шакл ифода намудани матлаб намунаи салосату хушғуфтории услуби нависанда мебошад.

Дар «Таърихи ҳумоюн» гоҳо чанд сифати наздикмаъно дар як ҷумла силсилабандӣ шудаанд, аммо ҳар кадоме тобиши маъноии хос дошта, ба ин ё он аломату кайфияте, ки ашё ё ҳодисоти тасвиршаванда молик мебошанд, ишора менамоянд: *Дар ҳазор ари тим чаҳору панҷтабақа ва шаиш низ ҳам ҳаст ва кӯчаҳо ва бозорҳои неку ва покиза, ки гӯй ҳар яке қасрест ораста ... Ва дар дар миёни шаҳр масҷиди одина азим покиза ва неку, ораста ва ҳасин*

(с. 16). Ин чумлаҳо дар тавсифи шаҳри Тароблис оварда шудаанд ва нависанда барои тасвири ҳашамат ва зебоии он шаҳр аз чунин силсилабандии сифатҳои наздикмаъно, ки ҳамагон вожаи асли буда, танҳо дар мавридҳои муайян метавонанд бо ҳам муродиф бошанд, истифода кардааст.

Калимаҳои *бузург* ва *азим* маъмулан муродифҳои ҳамдигаранд, аммо дар баъзе мавридҳо дар асар вожаи *азим* ба вазифаи зарфи микдору дарача омада, маънои «бисёр, ниҳоят, дар ниҳояти»-ро касб мекунад ва аз ин доираи муродифӣ берун мегардад: ... *чун аз чомеъ бигзарӣ, саҳрои бузург аст, азим ҳамвор ва онро Соҳира гӯянд ва гӯянд, ки дашти қиёмат он хоҳад буд ва ҳашир мардум он ҷо хоҳад кард* (с. 26).

Теъдоде аз муродифоти чуфтистеъмодро сифатҳо ташкил медиҳанд, ки барои тасвири дақиқ, рангину зебо ва пурмазмунӣ ашё, мафоҳим ва ҳодисоте, ки нависанда баён кардааст, мусоидат намудааст ва аз ин рӯ бо ҳам муродиф омадани сифатҳо бештар характери услубӣ доранд. Ин чуфтҳои муродифӣ шомили ҳам вожагони аслии тоҷикӣ ва калимаҳои иқтибосии арабӣ буда, гоҳо вожагони асли бо ҳам ва гоҳо ҳамроҳ бо калимаҳои иқтибосӣ омадаанд. Сифатҳои мутародифи чуфт барои ифодаи тобишҳои гуногуни маъноӣ, ки барои тақвияти баёни матлаб ва хушобурангии гуфтори нависанда ёрӣ мерасонанд, ба кор рафтаанд. Дар поён ба хусусиятҳои услубии бархе аз онҳо тавачҷуҳ менамоем:

Ободон ва неку: *Дар он ҷо ободон ва неку буд бо оби равон ва басотин ва аҷшор ва бозорҳои нек ва дар он ҷо дар озармоҳи порсиён дувист ман ангур бо як динор мефурӯхтанд...* (с. 12)

Ҳар дуи ин сифатҳои муродиф вожагони аслии тоҷикианд, *ободон* муҳолифи маънии «вайрон, нообод» аст, аммо *неку* дар баробари ин маъноҳои «хуб, нек; зебо, хубрӯй» (Муин, 1371, 4897)-ро низ молик аст ва бо ҳам омадани ин ду муродиф баёни матлаби нависандаро комил гардондааст.

Дарвеш ва бадбахт: *Ва ин мардум азим дарвеш ва бадбахт бошанд, бо ҳама дарवेशӣ ҳамарӯза ҷанг, адоват ва хун кунанд* (с. 87).

Сифатҳои мазкур калимаҳои аслии тоҷикӣ буда, *дарвеш* ба маънии «фақир, кашшоқ, бесарват, ниёзманд, гадо» омадааст ва маънии аслии *бадбахт* «бадахтар, бетолеъ, беикбол, шӯрбахт» (Муин, 1371, 480) мебошад. Азбаски худ дарвеш аслан бадбахту бетолеъ аст, дар байни ин ду вожа иртиботи маъноӣ ба амал меояд ва дар мавридҳои муайян онҳо метавонанд бо ҳам муродиф бошанд. Дар мавриди боло ҳар ду калима ифодагари ҳолати бади зиндагии инсон мебошанд, аммо гуногунии ҳамин ҳолат дар ин ҷуфти сифатҳо ифода гардидааст.

Пинҳон ва пӯшида: *Ва чӣ эмин раияте ва одил султон буд, ки дар айёми эшон чунин ҳолҳо бошад ва чандин молҳо, ки на султон бар касе зулм ва ҷавр кунад ва на раият чизе пинҳон ва пӯшида дорад (с. 60).*

Ҳар дуи ин вожагон тоҷикианд, аммо вожаи пинҳон ба маънии аслии худ, яъне «муҳолифи ошкор» ба кор рафтааст, калимаи пӯшида ба маънии маҷозии худ бо калимаи аввалӣ муродиф шуда, таъсири экспрессивии суханро тақвият бахшидаанд.

Харобу вайрон: *Аз билоди Хуросон, Мовароуннаҳр ва ... ғайруҳу сароҳо буда, аммо аксари онҳо хароб буду вайрон (с. 74).*

Вожагони ин ҷуфти муродифӣ яке арабӣ ва дигаре тоҷикӣ буда, тақрибан ҳаммаъно мебошанд. Воқеан, ҷуфтҳои муродифии *абгору валангор*, *шикаставу рехта*, *харобу табоҳ* дар забони имрӯза қариб ҳамин маъниро ифода мекунанд. Дар луғатҳо калимаи хароб «хароб, боир» (Муин, 1371, 5070) маънидод шуда, маънии вайрон «1. вайрон шудан; 2. вайронӣ; 3. вайрон; 4. табоҳ, зоеъ; 5. масти лояқил» (Муин, 1371, 1404) аст. Гарчанд бештари маъноҳои сифатии ин ду калима ба ҳам шабеҳ бошанд ҳам, вале дар ин маврид ба маънии «боир», яъне бесоҳиб, нигоҳубиннашуда тавачҷуҳ кардан лозим меояд. Нависанда бо овардани ин ду вожа дар канори ҳамдигар кӯшидааст дар шакли ихчам маънии зиёдеро ҷо диҳад: бидуни мувозибат (нигоҳубин) ва валангор. Дар ин ҷуфт калимаҳо бевосита дар паҳлуи ҳам наомадаанд, балки феъли ёвари «будан» дар байни онҳо ба кор рафта, хабари номӣ сохтааст. Агар нависанда «харобу вайрон буд» меҷуфт, ҳолати хунсои

баён мебуд, аммо дар он шакле, ки адиб овардааст, ба ҷумла тобиши экспрессивӣ бахшида, муассири сухани ӯро зимни баён кардани воқеияти тасвиршуда кавитар менамояд.

Мусаммар ва ҳомил: Бар боми сарой сесаҷ тағори нуқрагин ниҳодааст ва дар ҳар яке дарахте кишта, чунон аст, ки ҳама дарахтҳои мусаммар ва ҳомил (с. 62)

Ин ҷуфти муродифӣ аз ду калимаи арабӣ таркиб ёфтааст, ки маъниҳои ба ҳам наздик доранд: *мусаммар* – самардиҳанда, мевадиҳанда ва *ҳомил* – боровар, бордор. Азбаски на ҳар бори дарахт метавонад мева ё самар гардад, бинобар ин бо ҳам омадани ин ду вожаи муродиф барои ба таври комил ифода кардани сифатҳои дарахтони тасвиршуда ба кар бурда шудааст.

Дар дигар ҷуфтҳои сифатҳои мутародиф низ тақвияти мазмун ва тобишҳои гуногуни маъноӣ, ки услуби насри Муҳаммадсодиқи Гулшанӣро ба вучуд овардаанд, аз вазиҷҳои аслии услубии ин воҳидҳои луғавӣ маҳсуб мешавад: *Мардумон... эмин ва осуда буданд, ҳар як ба қору қадхудоии худ машғул (с.99).*

Муродифоти феъл низ дар ин асар ба мақсадҳои муайяни услуби қорбаст шудаанд. Дар ин маврид зикр намудани қорбурди феъли содаи *рафтан* ва муродифоти онро зикр намудан лозим аст, ки пеш аз ҳама барои ҷилавгирӣ аз такрор ва салосату равонии ҷумла истифода гардидаанд: *Пас аз он ба Шибурғон рафтам, шаб ба деҳаи Борёб будам ва аз он ҷо бо роҳи Санғлон ... ба Марвруд шудам (с. 8).* Дар ин ҷумла феъли *шудан*, ки маънии аслии он «рафтан, равон гаштан» аст, бо ҳамон маънои аслии худ, ки дар замони нависанда ба қор мерафт, муродифи феъли *рафтан* шудааст, аммо феъли *будан* дар ин ҷо характери контекстуалӣ дорад ва ҳамин ҳаммаъноии заифро, ки бо вожаи рафтан пайдо кардааст, берун аз матн дошта наметавонад.

Масалан дар мавриди зерин истифодаи ду феъли таркибӣ, ки ҷузъҳои асосиашон калимоти ҳамрешаи арабӣ мебошанд, барои ба таври комилтар ифода намудани матлаби адиб сурат гирифтааст: *Дар Шамирон марде нек*

дидам, ки марде аҳл буд ва бо мо **кароматҳо кард ва карам намуд** ва бо ҳам баҳоҳо кардем ва дӯстӣ афтод миёни мо (с. 9).

Феъли таркибии **тақдир кардан** имрӯз ба ҳамон маъно, ки дар асри Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ доштааст, яъне *андоза кардан, ҳисоб кардан* ба кор намеравад: *Болои он тоқ панҷоҳ газ **тақдир кардам** ва аз ҷавониби ӯ тахтасангҳои сафед бароварда...* (с.19). Поёнтар чумлаи дигаре меояд: *Чун аз он ҷо панҷ фарсанг бишудем, ба шаҳри Сур расидем ... ва чунон буд, ки барои шаҳристон сад газ беш замини хушк набуд... ва масоҳати шаҳр ҳазор дар ҳазор **қиёс кардам*** (с. 19-20). Дар ин ду маврид, ки ду феъли таркибии мутародиф ба кор рафтаанд, агар яке аз ҳадафҳои корбурди онҳо ҷилавгирӣ аз такрор бошад, дигар ин аст, ки ин феълҳо тобишҳои маъноии гуногун доранд: *тақдир кардан* маънии «ҳисоб кардан»-ро молик аст, аммо *қиёс кардан* тобиши маъноии «бо чизе муқоиса карда андоза гирифтани ё ҳисоб кардан»-ро дорост. Дар мисолҳои боло корбурди ин ду феъл барои дақиқтар ифода кардани мафҳуми амал сурат гирифта, дорои хусусияти услубӣ гардидааст.

Дар ҷои дигар нависанда ба ҳамин мақсад ду феъли таркибиеро меорад, ки ҷузъи номии яке вожаи тоҷикӣ ва дигаре арабист: *Ва машҳаде неку ҷиҳати ӯ сохтаанд ва васият кардааст фарзандони худро, ки мудом шаш тан аз фарзандони ман ин подшоҳӣ **нигаҳ доранд** ва муҳофизат кунанд, раиятро ба адлу дод ма муҳолифати якдигар накунанд, то ман бозоям* (с. 89).

Дар мавридҳои дигар феълҳои таркибии мутародиф бо ҷузъҳои номии арабӣ ба воситаи як феъли ёвар омадаанд, ки бо ин васила аз такрори вожагон ҷилавгирӣ шудааст:

Нақл ва таҳвил кардан:.. ман аз қавме ба қавме нақл ва таҳвил мекардам ва ҳама ҷо мухотара ва бим буд (с. 86).

Манқушу мадҳун кардан:Ва ҳама бомҳои ин масҷид ба харпута нӯшида, ҳама наҷорат ва нуморат ва манқушу мадҳун карда. (с. 14).

Муҳкам ва маъмур будан:...аммо дару девор муҳкам ва маъмур буд ва халқ анбӯх (с. 92).

Чунончи аз матлаби дар боло зикршуда маълум мегардад, истифодаи муродифот асосан ба мақсадҳои услубӣ сураат гирифта, аксаран ба воситаи онҳо тобишҳои гуногуни таҳтонӣ, ки дар баробари маъноӣ луғавии калима хузур доранд ва ҳамчунин тамомияти маъние, ки нависанда ба қалам додан меҳаҳад, баён гардидаанд.

2.2. Қорбурди имконоти услубии ҳамгунҳо

Калимаҳои ҳамгун (омонимҳо) шабоҳати шаклӣ дошта, чи аз лиҳози маъноӣ ва чи аз назари пайдоишашон мухталиф мебошанд. Ин калимаҳо метавонанд дар натиҷаи тағйироти овозии решаҳои таърихӣ, ворид гардидани калимоти иқтибосии ҳамшакли вожаҳои аслий ва ё лексемаҳои иқтибосии мустаъмали забон, аз ҳамдигар комилан дур шудани маъноҳои луғавии калима ва амсоли инҳо пайдо шаванд. Доир ба хусусиятҳои луғавии омонимҳо дар забони тоҷикӣ дар китобҳои дарсӣ ва асару мақолаҳои бархе аз донишмандони тоҷик изҳори назар шудааст (ниг.: (Муҳаммадиев – Талбакова – Нурмаҳмадов, 19-36; Тоҳирова 1967, 24-27; ЗАҲТ-I 1973, 25-26; Муъминов 1975; Сабзаев 1972; Кабилов 1992; Мачидов 1995; Фозилов 2005; 2006) ва ғ). Имконоти услубии омонимҳо то ҳақде дар осори муҳаққиқони тоҷик мавриди баррасӣ қарор гирифтааст (ниг.: Камолиддинов 1973; Гаффаров-Ҳошимов-Камолиддинов 1995, 62-66).

Яке аз масоили баҳсноке, ки пиромуни он дар забоншиносии тоҷик изҳори назар шудааст, пайдоиши омонимҳо ва марзҳои семантикию луғавии байни онҳо ва калимаҳои сермаъно мебошад. Забоншиноси тоҷик С.Сабзаев нахустин шуда ба пайдоиши омонимҳо дар забони тоҷикӣ тавачҷуҳ намуда, роҳҳои пайдоиши онҳоро нишон додааст ва заъфи робитаи маъноии калимаҳои сермаъно ва тасодуфан ба ҳам монанд афтидани шаклҳои калимаҳоро сарчашмаи пайдоиши омонимия донистааст (Сабзаев 1972, 18). Назари дигарро муаллифони «Забони адабии ҳозираи тоҷик.

Лексикология, фонетика ва морфология» баён намудаанд (ЗАҲТ1 1973, 24).
А. Муъминов баҳсомез будани масъалаи таъйини меъёри аз ҳам чудо кардани калимаҳои омонимӣ ва сермаъноро зикр карда, то ҳаде онро ба роҳҳои пайдоиши омонимҳо вобаста намудааст (Муъминов 1975, 269).

Қобили зикр аст, ки маъноҳое, ки калимаҳои ҳамгун доранд бо ҳамдигар иртиботе надоранд. «Чунин хусусияти калимаҳои омонимӣ дар гуфтор ва навишт барои бозии лафзӣ (таҷнис) имконияти фаровон ба вучуд меорад. Адибон калимаҳои ҳамшаклро ба маъниҳои гуногун кор фармуда, порчаҳои аҷибӣ муассир ва дилчасп сохтаанд ва боз хоҳанд сохт. Ин ҳол боиси он мешавад, ки хонанда ҳини мутолиаи матн дар хусуси воҳидҳои луғавии ҳамсурати гуногунмаъно фикру мулоҳиза кунанд, бо фаросат маънии ҷудогонаи онҳоро дарёфта, аз маҳорати суҳангустарии муаллиф лаззат бардорад» (Ғаффоров-Ҳошимов-Қамолиддинов 1995, 62).

Шаклҳои ҳамгуни калимаҳо дар ҷумлаҳои мухталиф ба кор рафтаанд ва гарчи шоҳиди мавҷудияти чунин калимот дар забони форсии дариӣ ҳамзамони Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ бошанд ҳам, аммо дар ғановати услубии асар таъсири чашмгире надоранд. Дар ин радиф метавон омонимҳоеро аз қабилӣ *мино* (1. шишаи резаи алвон; 2 лангаргоҳи киштӣ), *маишҳад* (1. хонаи шабеҳи рубот, ки дар канори масҷид сохта бошанд), *ман* (1. ҷонишини шахси 1 танҳо; 2 андозаи вазн), *нақл* (1. кӯчондан, интиқол; 2 қисса, ҳикоят), *боло* (1. баланд, дар баландӣ; 2 қад, қомат), *дараҷа* (1. мартаба, мақом, сатҳ; 2 пешайвони хурд; 3 зинапоя), *танг* (1. муқобили кушод, фарох; 2 қатъӣ; 3 фурсат, замон), *фозил* (1. соҳибфазл; 2 партов, чизи нолозим), *савод* (1. сиёҳӣ; 2 ободихоӣ атрофи шаҳр) ном бурд. Масъалан, калимаи *бор* бо шаклҳои ҳамгун ва баромаду маъниҳои мухталиф дар «Таърихи ҳумоюн» ба кор рафтааст:

1. Мева, самар: *Ороиши хонро дарахте дидам чун дарахти турунҷ ва ҳама шоху баргу бори он аз шакар сохта ва андар ӯ ҳазор сурат ва тимсол сохта ҳама аз шакар* (с. 61); *Ва дар роҳ ҳар ҷо дарахте буд, боре*

дошт миқдоре, ки донаи моше бошад, аз он чандон дона ҳосил мекардам ва бад-он қаноат мекардам (с. 86);

2. Ончи бар пушти инсон ё чорво ҳамл шавад: *Ва ин корвон, ки мо бо эшон ҳамроҳ будем, як ҳазору сесад харвор бор доштанд (с. 100);*

3. Дафъа, маротиба: *Дарёро одат аст, ки дар шабонарӯз ду бор мад бароварад (с. 95); ... ва дигар бор дар ҳамин бозор дароянд, чунончи чаҳор бор аз Сафо ба Мофва ..., чунонки ҳафт бор аз он бозор гузашта бошанд (с. 74);*

4. Зиёфат, пазироии мутантан: *Одати эшон чунин бувад, ки султон дар соли ба ду ид хон ниҳад ва бор диҳад хавосу авомро (с. 60);*

Ҳатто гоҳе исмҳои хос низ шаклҳои ҳамгун пайдо кардаанд, ки дар чо-чоӣ асар ба чашм меҳӯрад: *Довуд* (1. исми пайғамбар; 2. меҳроби масҷид); *Муҳиз* (1. номи яке аз имомон; 2. яке аз чаҳор чомеъи Қоҳира); *Мусомида* (1. номи вилоят; 2. гурӯҳе аз лашкариён); *Яъқуб* (1. номи писари Иброҳими пайғамбар; 2. кубба, гунбади устувор бар сутунҳо); *Лут* (1. номи шаҳр; 2. дарё) ва монанди инҳо.

Дар бораи роҳҳои пайдоиши омонимҳо дар адабиёти илмӣ назароте баён шудаанд (ЗАХҲТ1 1973, 24; Сабзаев 1973, 24; 1979, 17-20). Калимаҳои ҳамгун, ки дар «Таърихи хумоюн» ба кор рафтаанд, аз рӯйи баромади таърихии худ метавонанд дар ду гурӯҳ табақабандӣ шаванд:

1. Ҳамгунҳое, ки таърихан решаи умумӣ доранд, аммо дар натиҷаи таҳаввулоти семантикӣ маъноҳояшон то ҳадде аз ҳам дур рафтаанд, ки робитаи байни маъноҳои онҳо аз ҳам гусаста шудааст ё ба ҳадде заиф гардидааст, ки онро дарёфтани мушкил гаштааст. Дар ин бахш метавон калимаҳои мисли *хеш* (1. худ; 2. хешу табор); *гуна* (1. рухсор; 2. навъ, хел); *ғариб* (1. дур аз ватан, дар ғурбат қарордошта; 2. аҷиб, шавқовар); *дод* (1. асоси замони гузаштаи феъли «додан»; 2. адл; арз, шикоят; 3. ростӣ, ҳақиқат; 4. фиғон, нола) ном бурд.

2. калимаҳои ҳамгуне, ки решаи муштаракӣ таърихӣ надошта, дар натиҷаи иқтибос шудани калимаҳои мушобех, ҳамшакл шудани калимаҳои

маъмули забон бар асари тағйири сохти морфологӣ ё парадигматикии ин ё он вожа ва ғайра пайдо шудаанд: *бод* (1. шакли нидоии феъли «будан»; 2. ҳаво, шамол, насим); *шаст* (1. адад; 2. суръат); *зод* (1. асоси замони гузаштаи феъли «додан»; 2. тӯша, қут); *ҳаво* (1. фазо; 2. сӯй; 3. орзуо ҳавас).

Азбаски тақозои жанрии «Таърихи ҳумоюн» суҳанпардозӣ ва суҳанбозии зиёдро наменвисандад, дар асар аксаран калимоти ҳамгун бештар на барои зебу ороиши ҷумла, балки ҳамчун калимати маъмулии забон ба кор рафтаанд. Ба чанде аз калимаҳои мазкур, ки акнун дар забони тоҷикӣ аз истеъмол хориҷ шудаанд ва ё вожагони камкорбурд мебошанд ва ҳамгунҳои онҳо дар забони имрӯза ба маъниҳои дигар мустаъмал аст, тавачҷух менамоем:

Қоида «асос, бунёд, зер, поён»: *Чаҳор ҷӯб аст азим аз соҷ, чун ҳайати манҷаниқ ниҳодаанд мураббаъ, ки қоидаи он фарроҳ бошад ва сари ин танг... (с. 97).*

Далел «роҳбалад, роҳнамо»: *Пас ... далел марде ҷалд ва пиёдараве неку буд, ки ўро Абубакри Ҳамадонӣ мегуфтанд (с. 40).*

Раҳгузар «роҳрав, гузаргоҳ»: *Ва миёни ҳар ду хона раҳгузаре, ки дари ҳарду хона аз ин раҳгузар аст... (с. 39).*

Биринҷ «биринҷӣ, бронза»: *Ва сабуҳо дидам аз биринҷи димишқӣ, ки сӣ ман об гирифтӣ ва чунон буд, ки пиндошти заррин аст (с. 58).*

Зод «тӯша, қути раҳвор»: *Ман бо эшон, ки бо мо буд, зодде андак доштем (с. 9).*

Ту «қабат»: *Ва ҳамеша дар ин масҷид даҳ ту ҳасири рангини неку бар болои якдигар густурда бошад (с. 57).*

Хон «иморат, корвонсаро, меҳмонхона»: *Ва гуфтанд дар ин шаҳр бузургтарин аз ин ва ба миқдори он дувист хон аст (с. 60).*

Зан(н) «гумон, шубҳа»: *... бигӯй, ки Ҳоким маро наздики ту фиристодааст ва мегӯяд, ки то зан набарӣ, ки ман аз ту хабар надорам (с. 41).*

Сатр (талаффузи саҳеҳи он *ситр*) «пӯшиш, ҳичоб»: *Ва ... дастори заррини мурассаъ бар сари ў... ва он сатр, ки ба даст дорад, ба такаллуфе*

азим ҳама мурассаъ ва мукалал ва ҳеч савори дигар ба султон набошад ва дар пеши ӯ ин дайламиён буданд (с. 54).

Маблағ «андоза, қисм, андак»: *Шаҳрро чунон сохтаанд, ки се ҷониби ӯ бо оби дарёст, ки чун оби дарё мавҷ занад, маблаге ба борӯйи шаҳр дарравад* (с. 67).

Нависанда дар чанд маврид аз имконоти услубии калимоти ҳамгун дар ҷумла моҳирона истифода кардааст: *Гӯянд аввал ин машҳадро дар насохта буданд ва ҳеч кас дар натавонистӣ рафтан, илло аз айвон, аз берун зиёрат кардандӣ* (с. 40); *Ва даре дигар аст ҳамчунин дар замин буррида, ки онро Бобулҳитта гӯянд ва чунин гӯянд, ки ин дар он аст* (с. 33); *Ва дастори заррини мурассаъ бар сари ӯ ва дасте ҷома пӯшида ... ва он сатр, ки ба даст дорад, бо такаллуфи азим ҳама мурассаъ ва мукалал ва ҳеч савори дигар бо султон набошад ва дар пеши ӯ ин дайламиён буданд* (с. 54).

Дар мавриди корбурди феълҳои ҳамгун дар асар зикр намудани ду шакли феъл, ки имрӯз истеъмол намешаванд, қобили таваҷҷуҳ аст:

Даргирифтани «пӯшондан, печондан, фаро гирифтани»: *Ва боми хона бо ҷӯб пӯшидааст ва ҳама пӯшиширо ба дебо даргирифт, чунонки ҷӯб ҳеч пайдо нест* (с. 80). Зоҳиран ин феъл муҳаффафи шакли *андар гирифтани* аст, ки ба сабаби тағйири шакл ба феъли *даргирифтани* «оташ гирифтани, сӯхтани» ҳамшакл шудааст ва ҳамин сурати муҳаффаф дар замони Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ роиҷ будааст.

Даркашидан «пӯшондан, рӯкаш кардан»: *Ва дар он хилват, ки қафои ҳаҷаруласвад аст, дебои сурх даркашидаанд* (с. 80). Ин феъл низ бояд шакли муҳаффафе аз феъли *андар кашидан* бошад, бо ҳамин маънӣ мустаъмал буд ва ҳамин тағйироти шаклӣ боиси шабоҳати он бо феъли *даркашидан* «фурӯ бурдан» шудааст. Ин феъл низ дар замони Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ истеъмол гашта, баъдан аз корбурд уфтодааст. Тахмин меравад, ки ин ду феъл марбут ба луғоти лаҳҷавии он замон буда бошанд.

Як радаи вожагони ҳамгун аз лиҳози маънӣ гарчанд мухталиф бошанд ҳам, аммо аз рӯйи талаффузашон ба ҳам шабоҳат доранд, ки дар забоншиносӣ паронимҳо номида мешаванд. Чунин калимаҳо дар асар зиёд ба назар мерасанд (*раста-руста, қасаба-қасаба, мулк-милк, бору-борӣ; зоири-зоил, даллок-даллол*), аммо ба иллати шабоҳати зоҳирии вожагон бемавқеъ ё барғалат ба кор рафтани онҳо, албатта, хоси шеваи таълифи муаллифи асар буда наметавонад. Дар баробари ин таъкид бояд кард, ки дар матни «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ мавридҳои истифода аз имконоти услубии паронимҳо ба назар намерасад, зеро ки табиати жанрии асар, нисбатан хунсо (нейтралӣ) будани услуби таълифро тақозо дорад, суханбозиҳои зиёдро наметавонад.

2.3. Корбурди имконоти услубии калимаҳои мутақод

Калимаҳои мутақод ё антонимҳо маъмулан дар нутқи бадеӣ барои ба ҳам муҳолиф гузоштани мафҳумҳои ашё, рӯйдод, аломат, амалу ҳолат, замон ва масофау масоҳат ва монанди инҳо «ҳамчун воситаи муассири эҷоди тазодҳо» (Розенталь 1987, 86) ба кор мераванд. Муҳаққиқон зикр намудаанд, ки «антонимҳо воситаи хеле маъмули луғавию услубӣ ба шумор мераванд. Одамон аз қадим бо таъсири муҳит ва ҳаёти воқеӣ гармо аз хунук, некро аз бад, хурдро аз калон, дарозро аз кӯтоҳ фарқ карда, барои равшан ва дуруст ифода намудани фикр ин мафҳумҳо ва маъниҳои амсоли инҳоро ба тариқи қиёс ба кор бурдаанд» (Ғаффоров-Ҳошимов-Қамолиддинов, 60).

Услубшиноси маъруфи тоҷик Б. Қамолиддинов вобаста ба осори Ҳақим Қарим хусусиятҳои услубии антонимҳоро матраҳ карда ба натиҷае расидааст, ки онҳо метавонанд ҳам бевосита маъноҳои ҳилофи ҳамдигарро ифода намуда, берун аз матн ҳам хусусиятҳои антонимии худро пурра нигоҳ доранд ва ҳам калимоте вучуд доранд, ки танҳо вобаста ба мундариҷаи матн хусусияти антонимӣ пайдо мекунанд ва ҳатто баъзан бо таъсири калимаҳои

муқобилмаъно калимаҳои синонимӣ ҳам характери антонимӣ мегиранд (Қамолиддинов 1967, 48-50).

Дар «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ вожагони мутаозод, ки ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансубанд, ба сурати мухталиф фаровон ба қор рафтаанд ва ҷанбаҳои вожашиносӣ (лексикологӣ)-и ин калимаҳоро Д. Фозилов нисбатан муфассал баррасӣ намуда, вобаста будан ё набудани антонимҳо ба матни асар ишора кардааст (Фозилов 2006, 19). Аз ин рӯ дар зайл танҳо ба хусусиятҳои истифода аз имконоти услубии антонимҳо дар асар тавачҷӯх менамоем. Қобили зикр аст, ки ҳам антонимҳои луғавӣ ва ҳам матнӣ дар ташаккули услуби тасвири хотироти сафарҳои ҳаким, мутафаккир ва адиби барҷастаи форсу тоҷики қарни XI Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ Қубодиёнӣ нақши ҷашмгире доранд.

Бархе аз калимоти мутаозод, ки Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ба қор бурдааст, антонимҳои луғавӣ мебошанд, ки барои баёни маънӣ ва мазмунҳои мухталиф истеъмоли гардиданд. Масалан дар ҷумлаи зайл антонимҳои шаб – рӯз барои баёни оғоз ва интиҳои замони як боздиди худ ба қор бурдааст: ... *ман он рӯз, ки аз шаҳр биёмадам, **шаб** он ҷо будам* (с. 28). Вожагони *сар* ва *бун* ифодагари ибтидо ва интиҳои мафҳуми ашёи мебошанд: *Чунон аст, ки аз фарсанге бингарӣ, он қубба чун **сар**и кӯҳе пайдо бошад, зеро ки **буни** гунбад сӣ ариш бошад* (с. 33). Дар ҷумлаи *Ва ба Миср сафолия срозанд ҳам а навъ, чунон латиф ва шаффоф, даст чун бар **берун** ниҳанд, аз **андарун** битавон дид* (с. 58) вожагони *берун-андарун* баёнгари қисми пушту рӯйи сафол шудаанд, аммо бо феълҳои омадани ин ду вожаи мутаозод ба таври хеле мӯшикофона андоза ва ҳадди сифатҳои латифӣ ва шаффофии сафолро барои хонанда равшан месозад. Дар ҷумлаи дигар антонимияи *гарм-сард* ба мақсади мушаххас кардани ҳарорати қобили истифодаи об ба қор рафтааст ... *ва об чунон гарм аст, ки то ба оби сард наёмезанд, бар худ натавон рехт...* (с. 22).

Тазоди вазъи ҳаётии одамон дар ҷумлаи зайл бо антонимҳо ба таври зайл қорбасти шудааст: ... *ва аз Мадина баромаданд ва ба Арафот оварданд*

ду тан *мурда*, ки бар он шутурон баста буданд ва чаҳор тан *зинда* буданд, аммо *ниммурда* (с. 13). Нависанда дар ибтидо ба мурдаву зинда будани касони тасвиркардааш ишора карда, сипас барои калимаи зинда вожаи *ниммурдаро* муқобил гузоштааст, ки ҳолати ашхоси зиндаро хеле равшан ва бо камоли мӯшикофӣ бозгӯ мекунад.

Тазоди *талх* ва *хуш*, *чиркин* ва *хуш* дар ҷумлаҳои зер барои зикри ҳолати табдили сифати об ба кор рафтааст: ... *чун оби Нил зиёдат шавад, оби талхи дарёро аз ҳаволии Тунис дур кунад, чунонки то даҳ фарсанги ҳаволии шаҳр оби дарё хуш бошад* (с. 42); *Боз фармуд то ҳама роҳи обҳои чиркин, ки дар он ҷо буд, бикӯшуданд, боз оби дарё хуш шуд* (с. 22).

Калимаҳои мутазоди *пур-тиҳӣ* барои баёни ҳолати маҳзани об дар замони гуногун ба кор рафтаанд: *Ва ин вақт ба оби борон, ки аз дараҳо меомад, пур мекарданд ва дар он таърих, ки мо он ҷо будем, тиҳӣ буданд* (с. 74).

Дар асар антонимҳои дучуфтӣ тоҷикӣ ба кор рафтааст, калимаҳои таркиби ҷуфтҳо ба ҳам иртибот дошта, ба воситаи ҳамин иртиботашон ба ҳамдигар ба ҷуфти дигар антоним шудаанд, ки аз хусусияти дигари услубии корбурди калимоти мутазод дар «» маҳсуб мешавад: *Як нима он нисфи бихиштиён ва бихишт аст ва нима аз он сурати дӯзахӣён ва дӯзах аст* (с. 41).

Дар мавридҳои муайян барои баёни маъниҳои мутазод аз калимаҳои арабие, ки дар айёми зиндагии нависанда ҳамчун истилоҳот роиҷ буданд, истифода шудааст. Масалан, барои ифода намудани навҳои кишти зиратҳо ва маҳсули онҳо истилоҳоти харифӣ (тирамоҳӣ), рабей (бахорӣ), сайфӣ (тобистонӣ) ва шатавӣ (зимистонӣ) ба кор рафтаанд, ки ин вожагон то ҳаде тобиши замони муҳолифро нишон дода, бо ҳамин роҳ гуногунии мафҳумҳои тасвиршавандаро нишон додаанд: *Ҳар ки андеша кунад, ки ин анвои мева ва раёҳин, ки баъзе харифӣ ва баъзе рабей ва баъзе сайфӣ ва баъзе шатавӣ чӣ гуна ҷамъ шуда бошанд, қабул накунад* (с. 58).

Шаклҳои мухталифи ашё ҳам гоҳо бо истилоҳоти мухталифмаъно, ки шаҳодати гуногунии шаклҳо мебошанд ва тобиши муҳолиф пайдо кардаанд, баён гардидаанд: ... *яъне он чи мураббаъ аст бино кардаанд, сунун мегӯям*

ва он чи тарошида ва аз як пора санг сохта **мудаввар** кардаанд, онро устувона мегӯям (с. 34).

Дар шакли қиёсӣ бо ҳам мутақод омадани сифатҳои танг-фарох ба онҳо маънии каммият медиҳад, ки пасвандҳои қиёсир бо зарфи андак муродиф месозад: *Ва ба сабаби мудавварӣ ҷое **тангтар** намояд, ҷое **фарохтар*** (с. 76).

Нависанда бо овардани антонимҳои зарфии таъчил ва оҳиста дар ин ҷумла тарзи анҷом додани ибодатро баён намудааст. Зикри ин нуқта дар ин ҷо муҳим аст ки феълҳои, ки пас аз ин калимаҳо омадаанд, ҳар кадоме бо он калимаҳо рабти маъноӣ дошта, бо феъли дигар бо тобиши маъноӣ худ зид мебошад (*бидавад* – тез равад; *биравад* – муътадил ё оҳиста равад): *Ва бар ин вало ҳафт тавоф бикунанд: се бор бар таъчил бидавад ва чаҳор бор оҳиста биравад, чун тавоф тамом шуд, бар мақоми Иброҳим алайҳиссалом биравад* (с. 73).

Воқеан қорбурди феълҳо ба маъноҳои муҳолифи ҳамдигар, танаввуи амалро дар ҷумла ифода мекунад, яке аз хусусиятҳои услубии «Таърихи ҳумоюн» мебошад:

Ситондан – додан: ... ва ҳар моҳ қироят **ситонанд** ва ҳама ба муроди мардум ба эшон **диҳанд** ва аз эшон **ситонанд**, на он ки бар касе ба навъе бе таклиф кунанд (с. 49);

Суст қардан – қашидан: ... занҷирҳо **суст кунанд** то ба зерӣ об фуру равад ва қашиди бар сари он занҷир аз об бигзарад ва боз занҷирҳо **бикашианд** (с. 20);

Баррафтан – фуру рафтан: ... ва аз ҳар ду ҷониб дараҷоти сангин сохтаанд, ба як ҷониб **барраванд** ва ба дигар ҷониб **фуру равад**... (с. 40);

Барқашидан – фуру қардан: ... ва микроре дидем, ки аз он ҷо ба Миср оварда буданд, ... чунон буд, ки мисмориш **бармеқашиданд**, қушода мешуд ва чун мисмор **фуру меқарданд**, дар қор буд (с. 43).

Барои ифодаи маъноҳои мутақод нависанда аз имконоти калимасозии забони тоҷикӣ ҳам истифода кардааст, ки дар ин маврид шаклҳои калимаҳои ҳамреша маъноҳои муҳолифи ҳамро дар ҷумла соҳиб мегарданд:

1. Пешвандҳои **бо-** ва **бе-**, ки сифат ва исм сохтаанд: *Бохирадӣ ва беҳушӣ роҳате набошад* (с. 7);

2. Яке аз калимоти антонимӣ ба воситаи пешванд ба калимаи дигар мутазаод шудааст: ... *ва осоише, ки он ҷо дидам, ҳеч ҷо надидам* (с. 59); *Чунонки дасти ҳар кас, ки хоҳад, бад-он **нарасад** ва ду ҳалқаи нуқрагини хурдтар аз он ҳам бар ду мисроғи дар зада, чунонки дасти ҳар кас, ки хоҳад, бад-он **расад*** (с. 79); *Ва дар ин калисо... дари оҳанин мушаббак **дидам**, ки ҳеч ҷой мисли он даре **надида будам*** (с. 37).

3. Калимасозии мураккаб ҳамчун василаи сохтани антонимҳо ба кор бурда шудааст: *Чи вилояти Миср вусъате дорад азим, ҳама навъ ҳавост, аз **гармсер** ва **сардсер** ва аз ҳама атроф ҳар чӣ бошад, ба шаҳр оваранд ва баъзе дар бозорҳо мефурӯшанд* (с. 58).

Теъдоде аз калимоти мутазадро антонимҳои ҷуфт ташкил медиҳанд, ки ба вазифаи аъзои гуногуни ҷумла ба кор рафтаанд, ки чанд намунае аз онҳо меорем:

Шабурӯз: ... *ва намоз кунанд ва **шабу рӯз** ба ибодат машғул бошанд* (с. 41);

Гармову сармо: ... *то мардум роҳро гум накунанд ва **ба гармову сармо** дар он ҷо осоише кунанд* (с. 41);

Бохирадӣ ва беҳушӣ: *Бохирадӣ ва беҳушӣ роҳате набошад* (с. 7);

Хосу ом: *Одати эшон ҷунин бошад, ки султон дар соле ба ду ид хон ниҳад ва бор диҳад хавосу авомро* (с. 60);

Каму зиёд: ... *ва баъд аз чиҳил рӯзи дигар барқарор бимонад, ҳеч **зиёд** ва **кам** нашавад* (с. 45);

Омадану рафтан: ... *ва аҳли бозор ... **оянду раванд** аз хона ба бозор* (с. 59);

Гуфтани шунидан: ... *ва аз якдигар суолҳо **кардем** ва **ҷавобҳо** **кардем** ва **гуфтем** **шунидем** дар калом ва ҳисоб ва гайраҳо* (с. 99).

Дар чанд маврид калимаҳо танҳо дар дохили ҷумла маъноҳои мухолифи ҳамдигарро пайдо мекунанд, ки намунаи онро меоварем: *Ҳар кучо **ҳомун** бошад, бисёр об гирад, ҳар ҷо **баланд** бошад, камтар об гирад* (с. 95); *Чун миқдоре боло рафтем, саҳрои азим дар пеш **омад**, баъзе **санглох** ва баъзе **хокнок*** (с. 25).

Дар бархе аз ҳолатҳо як ҷузъи ҷумла ба ҷузъи дигари он муқобил гузошта шуда, ба ин восита мазмун ва маъниҳои мухталифе бар он афзуда

мешавад. Масалан, дар ҷумлаи зайл ба ин васила шаҳри анбӯҳ будани Табас таъкид гаштааст: *Табат шаҳри анбӯҳ аст, агарчи ба русто мемонад* (с. 101). Дар ҷумлаи дигар матлаби қисми аввал хилофи матлаби қисми дувум аст: *... ва баъд аз чиҳил рӯзи дигар барқарор бимонад, ҳеҷ зиёд ва кам нашавад* (с. 45).

Чунончи Б. Камолиддинов таъкид кардаанд, «дар тазод муқобилгузорӣ аз доираи калимаҳои ҷудоғона баромада, дар либоси бадеиёт сурат мегирад. Калимаю ифодаҳо илова бар маъноӣ зидди ҳамдигар доштанишон бояд бо тобишҳои иловагии маъноӣ, бо обу ранги бадеии худ муқобили якдигар гузошта шуда бошанд» (Камолиддинов 1967, 50). Ҳамин тариқ, дар асар тазодҳои маъноӣ бо роҳҳои гуногун ифода гашта, ба мақсадҳои гуногуни услубӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

2.4. Қорбурди калимаҳои мансуб ба минтақаҳо

«Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ маҳсули тасвири воқеияти зиндагии як маҳал, ҳавза ё минтақа нест, балки қаламрави сарзаминҳои гуногунро фаро гирифтааст. Аз ин рӯ дар он ашё, мафҳумҳо ва рӯйдодҳои кишварҳо, вилоят ва манотиқи мухталиф, ки дар доираи боздидҳо ва мусофироти нависанда қарор доштааст, ба риштаи тасвир кашида шудаанд, ки воситаи баёни онҳо калимот ва таркибу ибороти марбут ба онҳо мебошанд. С. Ҳалимов зимни таҳлили хусусиёти забон ва услуби насри бадеии асрҳои XI-XII ба фарогири воқеияти зиндагии мардумони манотиқи гуногун будани мӯхтавои хотироти сафари Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ишора карда таъкид намудааст, ки «таркиби луғавии «Таърихи ҳумоюн» ниҳоят рангоранг аст, зеро нависанда дар мусофирати худ ҷою маҳалҳои гуногун, шаҳру мамлақату мардумони гуногунро мебинад ва тарзи зиндагии мардумон, ободии шаҳрҳо, иморату биноҳо, аз ҷӣ сохта шудани онҳо, касбу ҳунармандӣ, деҳқонӣ, кишту зироат, боғдорию меваҳо ҳамаро тасвир намуданом мебарад» (Ҳалимов 2002, 48). Дар ин росто услуби аҷибу ғариб ва рангину ғановатманди асар шакл гирифтааст, ки натавонанд лексикаи гуфтори

маҳали муаллифи он, балки вожагонеро низ дар бар гирифтааст, хоси забон ва ё лаҳҷаи минтақае будаанд, ки адиб ба тасвири он пардохтааст. Теъдоде аз чунин калимот, ки хоси ин ё он минтақа ё ҳавзае будаанд, ки «регионализмҳо» низ номгузорӣ шуда, дар забони адабии пешин корбурде нашофтаанд, дар «Таърихи ҳумоюн» нисбат ба соири осори мансуре, ки ҳамзамон бо ин асар ё пеш аз он таълиф гардидаанд, бештар аст. Дар баробари васеъ будани густараи фарогири ҳодисоти сафари муаллиф, ки ҳамчунин хоси муҳтавои китобҳои ҷуғрофии пешин низ мебошад, боз як нуктаро бояд таъкид намуд, ки «Таърихи ҳумоюн» дар тафовут аз осори мансури пеш аз замони Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ асаре сифр ҷуғрофӣ ва ё сифр ҳикоятӣ нест, балки дар он воқеияти зиндагии мавриди тасвири асар аз лиҳози таърихӣ, мардумшиносӣ ва ҷомеашиносӣ низ таҳлил гашта, ба риштаи тасвир кашида шудаанд, бинобар ин захираи луғавии асар бо фарогирии ҳамин мафҳумҳо нисбат ба соири осори муаллифони дигар бештар ва ғанитар аст. Маҳз ҳамин хусусият «Таърихи ҳумоюн»-ро аз тамоми осори мансури ҳаммавзӯи он, масалан асари ҷуғрофие чун «Худуд-ул-олам», ки маҳсули даврони пешин ё ҳамзамони он мебошанд, мутафарриқ гардондааст. Ин омилест, ки барои тафовут пайдо кардани услуби «Таърихи ҳумоюн» аз тамоми осори дигари ин даврон таъсиргузор мебошад.

С. Сабзаев нуктаи ҷолиберо баён намудааст, ки муаллиф «дар мавриди тасвири ин ё амал ё ашё калимаҳои номафҳумро шарҳ медиҳад, ки ин амали ӯ ба кори луғатсозон шабоҳат пайдо мекунад, ӯ калимаро аз ҷониби худ шахсан тафсир медиҳад» (Сабзаев 2003, 3). Бояд таъкид намуд, ки маҳз аксари ҳамин калимаҳо ҷузъе аз луғоти минтақавие мебошанд, ки муаллиф ба хотири фаҳмондани онҳо барои хонандаи худ, ки эҳтимолан ин луғот барояш ноошноост, ба шарҳу тафсири онҳо пардохтааст.

Дар байни луғоте, ки шартан регионализм номида мешаванд, пеш аз ҳама калимоти ҷудогонаеро номбар кардан лозим меояд, ки фарогири мафҳумҳои гуногуне мебошанд, ки хоси ин ё он минтақаи машмули харитаи сафари Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ будаанд. Дар байни калимаҳои мазкур

ономастика шумораи бештаре дорад, ки номҳои хоси ин ё он минтақаро инъикос намудаанд ва гарчанд баррасии лингвистии ономастикаи «Таърихи ҳумоюн» мавзӯи таҳқиқи боби дигари рисола аст ва мурод аз овардани ин нукта нишон додани тарзи тасвири маҳалҳост, ки нависанда аз онҳо дидан кардааст: аввал муаллиф самтеро, ки аз тариқи он вориди ин макон шудааст, нишон дода, сипас ба тафсилоти маҳал мегузарад. Ҳамин услуби нигориш услуби тасвири асарҳои ҷуғрофӣ, аз ҷумла «Худуд-ал-олам»-ро ба ёд меоварад, аммо дар «Худуд-ал-олам» ва соири осори ҳаммавзуи он муаллиф ҳамчун ноқил дар бораи ин ё он макон иттилоъ меоварад, Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ бошад, ҳар чиро дидааст, ба риштаи тасвир мекашад. Ў дар баъзе мавридҳо барои амиқтар ворид сохтани хонандаи худ ба ҳудуди тасвир ба шарҳи маъноӣ топонимҳо рӯй меоварад.

Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ гоҳо мансуб будани ин гуна вожагонро ба халқе ё қавме зикр намуда, пайдоиши бархе аз он калимот ва шакли аслии онҳоро низ шарҳу тавзеҳ медиҳад: *Мардуми Яман, ки ба ҳаҷ оянд, оммаи он чун ҳиндувон ҳар як лунгӣ барбаста ва мӯйҳо фуру гузошта ва ришҳо бофта ва ҳар як қатори қатифӣ, чунон ки ҳиндувон, дар миён зада. Ва гӯянд асли ҳиндувон аз Яман будааст ва қатори «қатола» будааст, муарраб кардаанд* (с. 83).

Дар ҳолате, ки калима ё истилоҳ хоси ин ё он минтақа бошад, нависанда аз истифодаи калимаи аслии форсӣ-тоҷикӣ худдорӣ карда, он вожаро ба ҳамон шакле, ки дар он ҷо ба кор меравад, овардааст: *Пас аз ҳар қавм хафуре то аз он ҷо битавонад гузаит* (с. 86). Нависанда барои он ки ин истилоҳ ба хонанда фаҳмо гардад, дар ҷумлаи пасин онро тавзеҳ медиҳад: *Ва хафир бадрақа бошад ва қаловуз низ гӯянд* (с. 86). Барои дақиқтар кардани маъноӣ ин калима ба фарҳанг рӯй меоварем: «1. роҳбар, ниғаҳбон; 2. ҳомӣ, паноҳдиҳанда» (Муин 1371, 1432). Аз ин маълум мешавад, ки хафир роҳбалади оддӣ нест, балки роҳнамоест, ки тавонад ҳамроҳони худро аз хавфу хатар эмин нигоҳ дошта, ба манзил расонад.

Баъзан вожагон калимаҳои иқтибосӣ бошанд ҳам, дар забони тоҷикӣ маъмуланд, вале метавонанд дар минтақае аз нуқоти харитаи сафари муаллиф маънии хоса дошта бошанд.

Нависанда гоҳо тобишҳоеро, ки ин ё он мафҳуми маълум дар ягон маҳал доштааст, низ овардааст. Масалан, хурмо дар Хуросону Мовароуннаҳр як навъ меваи хуштаъмест, ки инсон истеъмол мекунад, аммо дар маҳаллоти байни Уммон ва Адан хурмо таъйиноти дигаре низ доштааст: *Ва ба Лаҳсо чандон хурмо бошад, ки сутуронро ба хурмо фарбеҳ кунанд...* (с. 91).

Ба ҳамин тариқ, риоят кардани тамоми нозуқиҳои маъноие, ки ба воситаи тобишҳои гуногуни маҳаллӣ ё минтақавии калимаҳо ё истилоҳот ифода меёбанд, яке аз хусусиятҳои хоси услуби асари Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ва тақозои жанрии он маҳсуб мешавад.

БОБИ Ш. КОРБУРДИ МАВОДИ ОНОМАСТИКӢ ДАР «ТАЪРИХИ ҲУМОӢЮН»

Ономастикаи забонҳои эронӣ аз қабилҳои соҳаҳои муҳими эроншиносӣ маҳсуб ёфта, таърихи инкишофи худро дорост ва ин илм дар ҷойи ҳолӣ арзи вучуд накарда, заминаи қавии илмӣ дорад ва дар тӯли асрҳо таҳаввул намуда, дар ин бахш осори гуногун таълиф шудааст. Фақат ин илм дар нимаи қарни XX-ум дар асоси таълифи асарҳои пурқимату боарзиши муҳақиққони ин соҳа роҳи шеваи муайяно пайдо карда, аз дастовардҳои ономастикаи Русияву Аврупо баҳра бардошта, имрӯз дар рушду такомул аст. Дар адабиёти илмӣ ин соҳа истилоҳи ономастика ва қисмҳои таркиби онро чунин шарҳу эзоҳ додаанд: «Бо масъалаҳои ном ва номгузорӣ, ҳосиятҳои калимаҳои ифодакунандаи номҳо, таърихи тавлид ва маънидоди илмӣ онҳо илми маҳсуси филологӣ – **ономастика** [юн. **onoma** –ном ва **stilistika** – усули номгузорӣ] машғул аст. **Ономастика** ба қисмҳои таркибии **антропонимика** [юн. **antro**–одам, **topos**–мавзеъ, **onoma**–ном], **этнопонимика** [юн. **etnos**–халқ, **topos** – мавзеъ, **onoma**–ном], **топонимика** [**topos** – маҳал, **onoma** – ном], **гидронимика** [юн. **hidro** – об, **onoma** – ном] ва амсоли инҳо ҷудо мешавад» [Алимӣ, 6]. Муодили тоҷикии ин истилоҳи илмӣ номшиносӣ аст. Ё ба таври дигар, ономастика ё номшиносӣ номи ашҳоси асотириву таърихӣ, кишвару мамлакат, шаҳру ноҳия, кӯҳу дара, дарёву баҳр, халқу қавму қабिलाҳо, номи забонҳо ва амсоли инҳоро фаро гирифта, вижагиҳои маъноӣ, решашиносӣ [этимологӣ], савтӣ, сарфӣ [морфологӣ], калимасозии номҳоро меомӯзад.

Ономастика ё номшиносӣ вобаста ба фарогирии мавзӯъ ва хусусияти ба худ хос ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад: а) *антропонимия*; б) *топонимия*.

Омӯзиши антропонимҳо [номҳои одамон] тибқи вижагиҳои луғавӣ - маъноӣ бозгӯ ва ифшокундаи аломатҳои ҳоси тамаддуни гузаштаи этносҳо, урфу одат, фарҳанг, вазъи зиндагӣ ва рушду ташаккули ҳаёти иқтисодию иҷтимоии онҳо мебошанд.

Омӯзиши масъалаи номшиносӣ ҳамчун илми ҷавон – як бахши илми забоншиносӣ, асосан, аз солҳои 60-уми асри ХХ ибтидо гирифта, аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ таҳқиқоти густурда анҷом ёфта, дар ин муддат ономастикаи тоҷик дар заминаи омӯзиши номҳои манотиқи гуногуни кишвар ва осори насрӣ – ривоятӣ, таърихӣ, динӣ ва асарҳои баъзе аз шоирону нависандагон дар як муддати кӯтоҳ рӯ ба рушду инкишоф ниҳод. Дар ин ин замина танҳо аз олимону муҳаққиқони ватанӣ, чун А.Л. Хромов, О. Ғафуров, Р. Х. Додихудоев, С. Сулаймонов, А. Девонақулов, Н. Офародаев, А. Абдунабиев, Ҷумъахон Алимӣ, Ш.Исмоилов, С.Назарзода, О. Маҳмадҷонов, Ш.Ҳайдаров, М.Шодиев, Д.Ҳомидов, Б.Тураев, М.Аюбова, Ш. Насриддиншоев, С. Ю. Абдуллоева, А. Шохуморов, У.Т.Булбулшоев, Р. Шодиев, Ш. Майнусов, Э.Давлатов, С.Қурбонмамадов, С.Шералиева, Ш.Гулаҳмадшоев, Ҷ.Темиров, Ф. Давлатова, М.Саидов ва чанде дигарон ном мебарем, ки онҳо дар ин замина таҳқиқоти вижа анҷом дода, асару мақолот, монография ва дастуру китобҳои зиёде ба таъби расонидаанд, ки ин бозгӯии рушди ономастикаи тоҷик маҳсуб меёбад.

Вазъу мавқеи забони адабӣ аз лиҳози илмиву адабӣ ва таърихӣ вақте рӯшан мегардад, ки агар маводи ономастикӣ асарҳои насри классикӣ ва эҷоду ашъори намояндагони илму адаб дақиқан омӯхта шаванд. Раванди мазкур тайи солҳои охир ба яке аз масъалаҳои дорой хусусияти умумидошта мубаддал гардида, дар ин ҷода таълифоти зиёд аз ҷониби муҳаққиқони соҳа анҷом пазируфта шуданд. Муҳаққиқони ватанӣ мисоли С. Сулаймонов «Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Йякута-ал-Хамави [XIII в]», М.Шодиев «Таҳқиқи лингвистики топонимияи осори С.Айни», С. Абдуллоева «Ономастикаи «Форнома»-и Ибни Балхӣ», «Ономастикон суфийской поэзии: структурный, семантический и функциональный аспекты (на материале произведений Абульмаджа Санаи, Фаридаддина Атгара и Джаладиддина Балхи)», Р. Шоев «Ономастикаи «Самаки айёр», Д. Майнусов «Анропонимияи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ [ҷанбаи забоншиносӣ]», С.Қурбонмамадов «Хусусиятҳои маъноӣ-

услугии поэтонимияи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ», Ҷ. Темуров «Таҳқиқи таърихию забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб», Ф. Давлатова «Топонимия ва микротопонимияи «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ [таҳқиқи забоншиносӣ]» ва амсоли инҳо дар ин чода таҳқиқотҳо анҷом додаанд, ки дар густариш ва возеҳ намудани мавқеи фарҳангӣ-таърихии забон дар давраҳои гуногуни мавҷудияти таърихаш нақши созгоре гузоштаанд.

Гузашта аз ин, барои омӯзиши номҳои таърихӣ ва исмиҳои хос осори зиёди таълифнамудаи муҳаққиқони Русияву Аврупо ва кишварҳои ҳамсоя, чун академик В.В.Бартолд, топонимшиносон Э.М.Мурзаев, А.И.Попов, тоҷикшинос М.С.Андреев, лаҳҷашиносон В.С. Расторгуева, А. З. Розенфелд, суғдшиносон О.И.Смирнова, С.К.Қодирова, Т.Нафасов, Т.Раҳматов [Ўзбекистон], З.Д.Дусимов, Н.А. Аскарров [Озарбойҷон], С.Атаниёзов [Туркманистон], С. Губаева, Е. Койчубаев [Қазоқистон] ва чанде дигарон мавҷуданд, ки дар таҳқиқоти эшон номҷойҳои таърихӣ аз нигоҳи луғавӣ, решашиносӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Бояд гуфт, ки доир ба маводи ономастикии асари таърихии «Таърихи ҳумоюн» то ҳол дар забоншиносӣ, ба ҷуз чанд мақолаи нигоштаи забоншинос Д. Ҳомидов [*Топонимияи Ҳисор дар асари «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ*] то ҳол кори илмӣ бунёдӣ ба анҷом нарасидааст. Аз ин рӯ, таҳқиқи баррасии лингвистии онимаи «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқҷоҷаи Гулшанӣ хеле ҷолиб буда, маводи гирдовардаи ин соҳаро аз рӯи ҷанбаҳои лингвистиашон ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намудан мумкин аст: **а) антропонимҳои асар; б) топонимҳои асар; в) этнонимҳои асар.**

3.1. АНТРОПОНИМҲОИ АСАР

Дар асари мазкур номи зиёди одамон вобаста ба инъикоси воқеаҳо, зикри даҳмаву қалъаҳо, манораҳо ва мазору мавзеъҳои таърихӣ-ёдгории мавриди қорбурд аз ҷониби муаллифи асар қарор гирифтааст. Тавре гуфтем, номҳои ашхоси алоҳидаи асотирӣ ва таърихиву воқеӣ, ном бо насаб

[патронимҳо], номи авлодӣ, номи мустаор, лақабу таҳаллус, ном бо мансубият ба маҳал, шаҷара, ном бо нишондиҳии ҷоҳу манзалат ва лақабу таҳаллуси одамонро бахше аз ономастика–антропонимика мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Антрото- понимҳои асари мазкурро вобаста ба муҳтавою мундариҷааш ба чунин гурӯҳҳо метавон ҷудо кард:

3.1.1. Номҳои асотирӣ ва афсонавӣ [мифонимҳо]

Дар адабиёти мавҷуда роҷеъ ба асотир чунин маълумот оварда шудааст: «Устура ё асотир луғати арабӣ буда, асотир *أساطير* чамъи устура, ривоят, гуфтор, қисса буда, шакли шуури чамъиятӣ, усули дарки воқеият дар ибтидои ҷомеаи инсонӣ аст. Инчунин ривоеҳои мансуру манзум дар бораи амали эзадон ва қаҳрамонон, ки ба худоҳо ва арвоҳ таъя доштанд» [Донишномаи оғоз]. Ёдрас бояд кард, ки дар бештари асарҳои насри ривоятӣ (асарҳои, ки сюжети он маҳсули ҳаёли муаллиф аст) ном мувофиқи нақши персонаж вабаста ба ҳислат, симои зоҳирӣ ва мақоми он дар асар аз ҷониби муаллиф интихоб мегардад, то муаллиф ҳаводиси ба қалам додаашро ба хулқ атвори қаҳрамонаш мувофиқ тасвир карда тавонад. Агар муаллиф ҳамаи хусусият ва рафтори қаҳрамонро дар асар ба инбат гирифта номи мувофиқ гузорад, ӯ на танҳо дар таълифи он ба мушкилӣ дучор намегардад, балки бадеияти сюжети асарро муассир мегардонад. Дар адабиёти тоҷик раванди номбурда густариш намудааст. Дар онҳо муаллифон зимни таълиф бо риоя аз санъати номгузорӣ ба қаҳрамонон ва субъектҳои номбаршаванда вабаста ба мазмун нақши онҳо дар асар ва осорашон номҳои созгорро интихоб намуданд ва бад-ин восила тавонистанд муҳтавои онро дар зеҳни мардум ҷой намоянд.

Маълум аст, ки асосан дар мадди назари муҳаққиқон ва доираи васеи шавқмандони соҳа бештар исмҳои афроде ба назари эътибор гирифта мешавад, ки дар таърих дорои мақоми вижа мебошанд. Инчунин, таърих ба таври хос афродеро дар авроқи ҳеш сабти ном мекунад, ки хусусиятҳои барҷастаи инсониро дороанд. Қаҳрамонҳо ё худ персонажҳои асарҳо, ки аз

вижагиҳои мушаххас иборатанд, аз дигар қишри ҷомеаи замони худ бартарӣ доранд. Ин гуна бартарӣҳо барои чунин афрод дар таърих гӯшаеро бо номи онҳо ҷой додааст ва ҳамчун шоҳкориҳои таърих ва расму анъаноти миллии ниёкон дорои барҷастагии азиме мебошанд. Мавзӯи асотир ба маънои аслии калима на шахсияту воқеаҳои таърихӣ, балки падидаҳои табиатанд. Вале дар рафти инкишофи асотир чунин сарҳадгузорӣ на ҳамеша риоя шудааст. Масалан, устураи сафари Аргонавтҳо, Тӯфони Нӯҳ эҳтимол заминаи таърихӣ доранд ва аз ҳамин сабаб дар адабиёт баъзан бо асотиру афсонаву ривоят омехта мешаванд.

Дар асари «Таърихи ҳумоюн» чунин номҳои асотирӣ ва афсонавӣ [мифонимҳо] мавриди қарор гирифтаанд: Одам [55], Ҳавво [55], Афросиёб [55], *Тоҳиру Зӯҳро* [78], *Пешдодиён* [105], *Каён* [105], *Фарҳод* [109], *Ширин* [109], *ҳазрати Султон* [116]: *Дар ҷавоб гуфтаам, ки дар вақти ҳубути абуно [фуруд омадани падарамон-Б.Р.] Одам алайҳи-с-салом, чун Одам дар Сарандеб афтод ва ҳазрати Ҳавво дар Ҷидда афтод, мору товус ба фалон шаҳр ва шайтон ба Рометан афтод ва лиҳозо мардумони ин навоҳӣ пуришӯру шағафанд* [55]. Қўрғони ин туман аз ҷумлаи абниҳои бисёр қадим аст. Аз ҷумлаи осор *Духти Афросёб* аст, ки сабаби тасмийи он ба Рометан чунин аст, ки вақте мумо илайҳо мариз будааст, ки аз касрати иштитоде мараз саёҳат намуда будааст [55]. Тахминан аз ҷумлаи абниҳои қадима дар замони салотини *Пешдодиёну Каён* дар замони ободии умму-л-билоди Балху Тирмиз обод бошад [105]. Ба эътиқоди аҳолии ин вилоят онро *Фарҳоди* ошиқи *Ширин* канда бошад, ин аз ақл берун аст, чаро ки ба кутуби таворихи салаф мазкур аст, ки *Фарҳоди қўҳкан* ва *Ширину Хусрави Парвиз* дар ин диёр набудаанд, магар он тасвир аз осори айёми ҷоҳилият боқӣ монда бошад [109].

Одам ,рашаблуба ,носнитсухан ,йнид ав йритоса ируҳшам имси آدم ҳазрати Одам (а), ҷуфти Ҳавво; инсон, башар, кас, шахс; хизматгор, навкар; халоиқ, мардум, ки Худованд дар ибтидои офариниши дунё онро аз гил офаридааст. Одамро ба мафҳумҳои Абулбашар, Падари башар низ ифода

мекунанд [ФТЗТ, 18]. Сарчашмаҳо дар мавриди маънои калимаи **Одам** [*Odam*] андешоти ихтилоф ибраз намудаанд. Дар фарҳанги «**Ғиёс-ул-луғот**» дар як маънояш омадааст, **гандумгун** буд, аз ин сабаб аз удмат [udmat] – гандумгун маъхуз аст, яъне аз ин гуфташро бармеояд, ки **Одам** шакли тағйирёфтаи удмат аст [Ғиёс-ул-луғат, 20]. Вожаи Одам мавриди истифодаи фарох дошта, дар як қатор забонҳо, аз ҷумла русӣ **Adam**, англисӣ ва олмонӣ **Adam**, туркӣ **Adam** ва ғ. дар ҳамин шакл истифода мешавад.

Ҳавво حوا д. Ҳавво (ба маънои «зиндагӣ»), тибқи таълимоти динӣ, модари инсонҳо, уммулбашар, ҳамсари Одам алайҳиссалом, ки дар фарҳанги аврупоиён ба шакли Ева маъмул аст [ФТЗТ, 774].

Афросиёб افراسياب шоҳи Турон, персонажи асотиру ривоятҳо ва дostonҳои ҳамосии бостонии мардуми ориёӣ ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аст. Афросиёб дар Авесто ба шакли *Франграсйана*, дар осори паҳлавӣ – *Фрасйик* омадааст. Маънои калимаи *Франграсйана*, *Фрасйик* «касе, ки ба харос меандозад» мебошад. Афросиёб дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ набераи Тур, писари Пашанг аст. Поёни кори Афросиёб дар «Шоҳнома» ба дostonу ривоятҳои Авесто монанд аст. Афросиёб ба асотиру ривоятҳо, дostonҳои ҳамосии туркҳо, озарбойҷониҳо, ўзбекҳо, туркманҳо низ роҳ ёфтааст. Дар баъзе ҳамосаҳои туркӣ Афросиёб шоҳи кишвари туркон аст, ки ба кишварҳои ҳамсоя хучум мекард. Сулолаҳои туркии Қарахониён, Салҷуқиён худро аз дудмони Афросиёб медонистанд. Сабаби ин таҳаввулот таъсири ҳамосаҳои қаҳрамони эронӣ ба ҳамосаҳои туркӣ мебошад [М.Диловаров, Донишномаи озод].

Пешдодиён پيش داديان яке аз сулолаҳои қадимӣ ва асотирии подшоҳони Ориёи бостон [ФТЗТ, 93].

Кайён كيان қ. Кай, унвони подшоҳони Эрони қадим (саромадашон Кайқубод), ки тибқи маълумоти «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ баъди Пешдодиён (ба ақидае дар ҳудуди асрҳои IX-VIII то м.) ҳукм рондаанд [ФТЗТ, 562].

Ҳазрати Султон номи зиёратгоҳ ва кӯҳ дар қисмати шимолӣ-шарқии ноҳияҳои Китоби вилояти Қашқадарёи Қў ва ноҳияи Панҷакенти вилояти

Суғди ҚТ мавқеъ дошта, аз баландтарин қаторкӯҳи Ҳисор ба ҳисоб меравад ва аз сатҳи баҳр дар 4145 метр баландӣ воқеъ гардидааст. Дар ин кӯҳ қуллаҳои баландтарин Ғава ва Осмонбӯс буда, ин қулларо мардум ба эҳтироми яке аз авлиёҳо, ки дар тамаддуни ислом нақши муҳим дорад, Ҳазрати Султон ном мебаранд. Осмони ин кӯҳ ва гирду атрофи он тамоми сол бо туман ва абр ихота буда, танҳо дар санаҳои аз 5-уми август то 20-уми август соф мегардад ва дар ин вақт мавсими зиёрат сураат мегирад. Дар моҳҳои дигар ба ин кӯҳ наздик омадан мумкин нест ва бо барфу яхҳо ҳамеша пӯшида аст. Ҳазрати Султон ном гирифтани кӯҳи мазкур дар он аст, ки дар ин кӯҳ каллаи Имом Ҳусайн ном яке аз пешвоёни дини ислом гӯё дафн шуда бошад ва танаш дар дашти Карбалои Ироқ дафн карда шудааст. Баъдтар ин кӯҳ ҷойи муқаддасгоҳи муслимин мешавад ва мардум барои ҳар гуна балоҳо халос шудан роҳи ин зиёратгоҳро пеш мегиранд [Ҳомидов, 77].

3.1.2. Номи шахсони воқеъ-таърихӣ

Ба ин гурӯҳ ному насаби шахс, таҳаллус ё лақаб, номи авлодӣ дохиланд ва дар асар чунин номҳо Муҳаммад [44], Искандар [45], *Бакри Саъд* [46], *Ҳоҷа Калони Ҷӯйборӣ* [45], *халифа Ниёзқул* [46], *Сӯфӣ Ҷунайд* [51], *Ҳоҷа Пешкӯҳ* [53], *Бобои Самосӣ* [55], *Нақшбанд* [55], *Оғои Бузург* [56], *Сайид Ато* [57], *Абӯмуслим* [58], *Бобо Ато* [61], *малик Искандар* [69], *Шодӣ бобо* [117]... ва монанди инҳоро ба ҳамин гурӯҳ мансуб донишман мумкин аст. Барои тақвияти андешаи хеш чанд мисол меоварем: **Муҳаммад** Содик Қаровулбегӣ, мутаҳаллис ба Гулшании Бухорой валади **Муҳаммад** Мирсаиди муфтии муддарис...[44]; Ва як адад хонақоҳи бисёр рафеу часим дар сари мазори фоизу-л-анвор Сайид Аҳмади Равандӣ мебошад [54]; Мазори фоизу-л-анвори Абон ибни Усмон ибни Аффон разия-л-Лоҳу таъоло анҳум дар тавобеи ин тумон аст [54]; Дар ин туман аз ҷумлаи абнияти қадима ду кӯрғон мавҷуд аст, якеи он ба болои тали рафеъ онро кӯрғони *Абӯмуслим* аст [58].

Дар ин мисолҳои овардаамон Муҳаммад Содик Қаровулбегӣ, Гулшании Бухорой валади Муҳаммад Мирсаид, Сайид Аҳмади Равандӣ,

Абон ибни Аффон, Абӯмуслим ба сифати номи шахсони воқеӣ-таърихӣ мавриди корбурд қарор гирифтаанд. Ин номҳо аз нигоҳи сохт **мураккаб** ва **таркибианд**. Ба қатори калимаҳои **мураккаб** вожаи Абӯмуслим ва ба қатори калимаҳои таркибӣ вожаҳои Муҳаммад Содик Қаровулбеғӣ, Гулшани Бухорӣ валади Муҳаммад Мирсаид, Сайид Аҳмади Равандӣ, Абон ибни Аффон дохил мешаванд.

Антропонимҳои мазкурро аз нигоҳи мансубияти забонӣ ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо намудан мувофиқи матлаб аст: **а) тоҷикӣ**: Гулшани Бухорӣ; **б) арабӣ**: Муҳаммад Содик, Муҳаммад Мирсаид, Сайид Аҳмад, Абон ибни Аффон, Абӯмуслим; **в) омехтаи арабӣ – тоҷикӣ**: Сайид Аҳмади Равандӣ; **г) арабӣ – туркӣ – тоҷикӣ**: Муҳаммад Содик Қаровулбеғӣ.

Муҳаммад [ар. مُحَمَّد [mu'hammad] [итт.]; Абулқосим Муҳаммад ибни Абдуллоҳ ибни Абдулмутталиб, ар. أَبُو الْقَاسِمِ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ; [22 апрел 571, Макка – 8 июни 632, Мадина] – бунёдгузор ва паёмбари ислом ба эътиқоди мусулмонон, охири паёмбар дар силсилаи паёмбарони илоҳӣ, таҳвилдиҳандаи китоби Қуръон, таҷдидкунандаи ойини асли ва таҳрифнашудаи яктопарастӣ. Ӯ ҳамчунин ба унвони сиёсатмадор, раиси давлат, бозаргон, файласуф, хатиб, қонунгузор, ислоҳгар, фармондеҳи ҷангӣ ва барои мусулмонон ва пайравони бархе мазоҳиб маъмури таълими фармонҳои Худо ба шумор меравад [Донишномаи озода].

Искандар / Искандари Мақдунӣ [Искандари III Бузург, юнонии қадим: Ἀλέξανδρος, лот. Alexander Magnus], Номи Ἀλέξανδρος [Искандар] – аз юнонӣ «муҳофизатгари одамон» тарҷума мешавад, халқҳои мусулмон ӯро Искандари Зулқарнайн меномиданд, яъне Искандари Душоха [356 то милод – 323 то милод] – шоҳи мақдунӣ аз соли 336 то милод, сиёсатмадор, сарлашқари бузург [Донишномаи озода].

Нақшбанд Баҳоуддин Муҳаммад ибн Бурҳониддин Муҳаммад ал-Бухорӣ [тоҷикӣ-форсӣ بهاءالدين نقش‌بنده). Бо унвони Баҳоуддини Балогардон машҳур аст ва моҳи марти соли 1318 дар Қасри Ҳиндувонӣ [ҳоло дар ҳудуди шаҳри Когони назди Бухорӣ] Ҷӯ таваллуд ёфта, моҳи марти соли 1389 дар

хамон чо вафот кардааст. ӯ намояндаи бузурги дин, устои машҳури соҳаи тасаввуф, асосгузори чараёни тасаввуфӣ буда, бо номҳои Баҳоуддин Нақшбанд, Хоҷаи Бузург ва Шоҳ Нақшбанд машҳур аст.

Оғои Бузург ишора ба Баҳоуддин Нақшбандӣ буда, дар шакли Хоҷаи Бузург ва Шоҳи Нақшбанд машҳур аст.

Сайид Ато номи яке аз чехраҳои динӣ махсуб ёфта, ба номи ӯ мазори фоизи-л-анвори ҳазрати **Сайид Ато** буда, ба даруни рег аст [57];

Абумуслим [ар. *ابومسلم*, *Абумуслим Абдурраҳмон ибни Муслими Хуросонӣ*; 718–755] - сарвари ошӯби зидди Умавиён дар Хуросон ва Ироқ, волии Хуросон (750–755) буд. Дар маъхазҳои дигар (719 ё 723, тахм. Бушанчи Ҳирот ё Исфаҳон – 755, Мадоин) [ниг.: ЭМТ, Ҷ.1.].

Бобо Ато номи яке аз авлиёҳост ва номи ғор бо ҳамин ёд мешавад. дар миёни Қарнабу Кармина, дар муқобили кӯҳи Чодартеппа, ки ба қурбати як фарсах масофат дорад, ғоре ҳаст дар он чо машҳур ба **Бобо Ато** [61];

3. 1. 3. Номи авлиёҳо, шайхҳо ва чехраҳои динӣ

Дар асари «Таърихи ҳумоюн» антропонимҳои марбути номи авлиёҳо, шайхҳо ва чехраҳои динӣ асосан иборат аз номи пешвоёни дин ва чехраҳои динӣ буда, мисолҳои гирдовардаамонро метавон ба таври зайл тасниф намуд: *Муҳаммад* [44], *Муовия* [45], *Абдулло ибни Зиёд* [45], *Қутайба* [45], *Саид ибни Усмон ибни Аффон* [45], *Хоҷа Калони Ҷўйборӣ* [45], *халифа Ниёзқул* [46], *Шайх Абдуҳолиқ* [50], *Баҳоуддин* [51], *Хоҷа Орифи Моҳитобон* [57], *ҳазрати Абдулвосеъ* [58], *ҳазрати Қосим Шайх* [60], *Мавлоно Ориф* [64], *Мавлоно Абулҳасани Нурӣ* [69], *Шайх Аҳмад Кабир* [69], *Бобо Қанбар* [70], *Ҳазрати Алӣ* [70], *Имоми Ҳанафия* [70], *Шайх Маъруфи Кархӣ* [73], *Зайд ибни Алӣ ва Зубайд ибни Алӣ* [73], *Имом Ҷаъфари Содик* [74], *Хоҷа Чонбоз* [76], *Шайх Абдулҳакими Тирмизӣ* [106], *Саъди Ваққос* [107], *Шайх Шамсуддин* [112], *Сӯфиаллоҳёр* [135], *Хоҷа Ҷозиён* [137], *Хоҷаи Балҷувон* [145], *Сайид Алии Ҳамадонӣ* [143]... Чанде аз ин мисолҳоро дар матн меоварем ва мазмуну мундариҷаи онҳоро шарҳу тавзеҳ

медихем: Мазори фоизу-л-анвори Бобои Самосӣ, ки муршиди ҳазрати **Шоҳ Нақшбанд** алайҳи-р-рахмаанд дар он чо аст [55]; Ин тумон сивои Пайканд понздаҳ ҳазор хонавор нуфус аст, ҳафт хонақоҳи сангин ва яксаду ҳафтоду панҷ куро аст. Ва мазори фоизу-л-анвори ҳазрати **Оғои Бузург** дар ин тумон аст [56]; Хонақоҳи сангин ва мадрасаи сангин ба сари мазори фоизу-л-анвори ҳазрати **Сайид Ато** буда, ба даруни рег аст [57]; Чунончи **Мирзо Сафари Муниши Сармечанӣ** мутахаллис ба **Абдӣ** ин воқеаро дар силки назм кашида мефармояд [57]; Бинобар ихота намудани рег атрофи онро маркази қазоро ба сари мазори фоизуланвори ҳазрати **Хоҷа Орифи Моҳитобон** нақл намудаанд [57]; Дар ин туман аз чумлаи абнияти қадима ду қўрғон мавҷуд аст, якеи он ба болои тали рафеъ онро қўрғони **Абӯмуслим** аст [58]; Роҳи мутаорифи қадими Миёнкол аз даруни ин тумон мегузарад. Мазори ҳазрати **Абдулвосеъ** дар ин тумон аст [58]; Аз чумлаи осори қадима дар ин мамлакат як қитъа хонақоҳи муштамил бар ҳучурот бар сари мазори фоизу-л-анвори **ҳазрати Қосим Шайх алайҳи-р-рахма** мебошад [60]; Дар миёни Қарнабу Кармина, дар муқобили кўҳи Чодартеппа, ки ба қурбати як фарсах масофат дорад, ғоре ҳаст дар он чо машҳур ба **Бобо Ато** [61]; Сари мазори фоиз-ул-анвори **Мавлоно Ориф** алайҳираҳма як қитъа хонақоҳи сангин дорад аз абнияти қадима ва дигар бисту чаҳор масочиди панҷвақтӣ дорад [64]; Қўрғони вилояти мазкура аз чумлаи осори мулки **Искандари Зулқарнайн** аст [69]; Қўрғони мазкура дар камоли рифъату матонат аст ба ҷониби ҷанубии ин қўрғон миқдори ним фарсах қадамгоҳи **малик Искандар** низ мавҷуд аст машҳур ба Зулқарнайн аст [69]; Ба болои чашма ба тарафи ҷанубӣ мадфани қутбулорифин **Мавлоно Абулҳасани Нурӣ** аст [69]; ...дар тавобеи он миқдори ним фарсах аз шаҳри мазкур дур ва мунфасил қарияе аст, ки дар он чо мазори мутабаррикаи фоизуланвори **Шайх Аҳмад Кабир** аст [69]; *Дар он навоҳӣ қадамгоҳи Бобо Қанбар* аст ба таҳти девори он мадфан сурати шутури хобида пайдост [70]...

Хоча Калони Чўйборӣ намояндаи аҳли дин буда, дар густариши илми фикҳ нақш дорад ва мазораш дар наздикиҳои шаҳри Бухоро будааст, ки муаллифи таърихнома аз он ёд мекунад.

халифа Ниёзкул намояндаи аҳли дин буда, дар густариши илми фикҳ нақш дорад ва мазораш дар наздикиҳои шаҳри Бухоро будааст, ки муаллифи таърихнома аз он ёд мекунад.

Ҳазрати Алӣ / Алӣ ибни Абутолиб [طالب]-халифаи чаҳоруми хилофати араб, писари амак, домод ва саҳобаи **ҳазрати** Муҳаммад буд. Номи пурра – Абул-Ҳасан Алӣ ибни Абу Толиб ал-Қурайшӣ.

Сайид Алии Ҳамадонӣ / Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ (форс. مير سيد على شهاب الدين همدانى), Алӣ бинни Шаҳободдин (ар. شهابدين بن على) - яке аз олимони бузурги фалсафа, илоҳиёт, адиби ширинсухани форсу тоҷик ва Ҳинду Покистон ба шумор меравад. Мазори ин бузургвор дар шаҳри Кӯлоб воқеъ аст.

3.1.4. Номи шоҳон, шоҳзодагон ва аъёну ашроф

Ин зергурӯҳ дар асари «Таърихи хумоюн» антропонимҳоро фаро мегиранд, ки марбути номи шоҳон, шоҳзодагон ва аъну ашрофанд. Дар ин бахш мисолҳои зеринро нисбат додан мумкин аст: *Сайид Амир Абдулаҳадхон [44], Арслонхон [46], Мирзо Улугбек [50], Сайид Аҳмади Ровандӣ [54], Шоҳ Нақшбанд [55], Оғои Бузург [56], Искандар Зулқарнайн [69], малик Искандар [69], Амир Шоҳмурод [82], Амир Маъсуми Ҷозӣ [82], Саид Амир Музаффархон [85], Амир Темур [87], Ибни Муқаннаъ [87], Саид мир Олимхонтура [88], Пешдодиён [104], Каён [104], Саъди Ваққос [107], Хусрави Парвиз [109]...* Чанде аз ин мисолҳоро дар матн меоварем ва мазмуну мундариҷаи онҳоро шарҳу тавзеҳ медиҳем:...**Сайид Амир Абдулаҳадхон** ба тахти аморат ва арикаи салтанати Бухорои Шариф дар таърихи санаи 1303 чулуси хумоюн намуданд... [45]; Ва маноре, ки дар Бӯҳбуба ва миёнаи шаҳри Бухоро мавҷуд аст ва машҳуру маъруф аст ба манори Ғӯза аз осори **Арслонхон** боқӣ аст [46]; Ба сари мазори фоизуланвори

Шайх Абдухолик ба финои шаҳри он як мадрасаи сангин аз абнияти **Мирзо Улуғбек** мавҷуд аст ва як мадрасаи чӯбини дигар низ дорад ва як хонақоҳи сангини дигар ба сари мазори Сӯфӣ Чунайд низ мавҷуд аст, бағоят рафеъ ва матин аст [50]; Дар таърихи санаи 1255 ҳиҷрӣ баъд аз фатҳи Марву Байрамалӣ чаноби амир Маъсуми Ғозӣ **Амир Шоҳмурод** алайҳиррахма тӯпҳои мазкурро ба вилояти мазкур гузошта ба Бухорои Шариф мурочиат намудаанд [82];

Сайид Амир Абдулаҳадхон [16 март 1859, Кармина – 6 январи 1911, ҳамон ҷо] – амири ҳаштум аз сулолаи ўзбакҳои Манғития. Солҳои ҳукмронӣ 1885-1910. Фарзанди панҷуми амир Музаффар аст. Аз соли 1873 дар синни 14 - солагӣ беки Кармина (ҳозира ш. Навоии Ҷумҳурии Ўзбекистон) таъйин гардид. 15 майи (27 май) с. 1883 дар маросими тоҷгузори подшоҳи рус – Александри III иштирок намуд ва подшоҳи Россия ўро валиаҳди тахти салтанати Бухоро эълон кард. Ў соҳибмаърифат буда, забони форсӣ- тоҷикиро хуб медонист; ба забонҳои арабӣ ва русӣ низ тақаллум мекард. 17 ноябри 1885 дар Арки Бухоро ба тахти аморат нишастаниш баргузор гардид.

Мирзо (Султон) Муҳаммад ибн Шоҳрух ибн Темур Улуғбек Хон [форс. ميرزا محمد طارق بن شاهرخ] / [22 март 1394, Султаниё – 27 октябр 1449, Самарқанд] – султони хонадони Темуриён, писари Шоҳрух, набераи Амир Темур. Ҳамчун ситорашинос ё ахтаршиноси [ҳандасашинос]-и номӣ машҳур аст.

Искандар Зулқарнайн ишора ба подшоҳии Александри Мақдунӣ, ки пас аз забткориҳои ҳудуди Ҳахоманишиён давлати Юнону Бохтарро таъсис дода, солҳои 336-329 пеш аз мелод ҳукмронӣ кардааст.

малик Искандар ин ҳамон Александри Македонист, ки солҳои 336-333 пеш аз мелод ба сарзамини Эрони таърихӣ лашкар кашидааст.

Амир Шоҳмурод – амири Аморати Бухоро аз сулолаи Манғития солҳои 1785 – 1800. Пас аз марги ў амириро писараш амир Ҳайдар қабул

мекунад, ки солҳои ҳукмронии ӯ 1800-1825 ва пас аз писараш амир Насрулло то соли 1860 амири аморати Бухоро мегардад.

Амир Маъсуми Ғозӣ яке аз шоҳони туркинажод, ки дар Хива ҳукмронӣ кардааст.

Саид Амир Музаффархон амири Бухоро буда, солҳои 1860-1885 ҳукмронӣ кардааст. Ба хонадони манғитҳо мутааллиқ буда, падари амир Абулаҳадхон мебошад.

Амир Темур/Темури Ланг [Темур, амир Темур] – лашкаркаш ва асосгузори давлати Темуриён [1370 –1500] дар соли 1370 ва то охири умр, яъне то соли 1405 амири давлати Темуриён буд.

Ибни Муқаннаъ/Муқаннаъ [ар. **مقنع**], [соли тав. номаълум – ваф. 783] лақаби Ҳошим ибни Ҳақим [ар. **ابن حكي** –пешвои шӯриши халқҳои Осиёи Миёна ба муқобили истилогарони араб ва феодалону ашрофони маҳаллӣ. Ҳошим ибни Ҳақим – «Муқаннаъ» дар деҳаи Козаи наздикии ш. Марв дар оилаи касиб ба дунё омадааст. Номи аслии ӯ Ҳошим ибни Ҳақим ва Муқаннаъ лақаби ӯст. Худи калимаи «Муқаннаъ» арабӣ буда, маъниаш «чодарпӯш» ва ё «ниқобдор» аст. Ин лақаб ба иллати он, ки Ҳошим ибни Ҳақим ҳама вақт ба рӯяш чодари сабз пӯшида мегашт, ба ӯ дода шудааст [Донишномаи озод].

Саид мир Олимхонтӯра охирин амири аморати Бухоро аз хонадони манғит буда, солҳои 1911-1920 ҳукмронӣ кардааст.

Пешдодиён **پيش داديان** яке аз сулолаҳои қадимӣ ва асотирии подшоҳони Ориёи бостон [ФТЗТ, 93].

Каён **كايان** қ. Кай, унвони подшоҳони Эрони қадим (саромадашон Кайқубод), ки тибқи маълумоти «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ баъди Пешдодиён (ба ақидае дар ҳудуди асрҳои IX-VIII то м.) ҳукм рондаанд [ФТЗТ, 562].

3.1.5. Номи ҳокимон, волиён ва дигар амалдорони давр

Дар ин зергурӯҳ антропонимҳое оварда шудаанд, марбути номи ҳокимон, волиён ва амалдорони дигари дарбору дарбориён буда, бо аксари

эшон муаллифи асар аз наздик ошноӣ доштааст ё аз зиндагии онҳо андаке бошад ҳам воқиф аст. Дар ин бахш мисолҳои зеринро нисбат додан мумкин аст: *Гулишани Бухорой* [44], *Муҳаммад Мирсаид* [44], *Мендурф*[44], *Мавлоно Ориф* [64], *Мавлоно Абулҳасани Нурӣ* [69], *Мирзо Содикӣ Мунишӣ* [82], *Амир Маъсуми Ғозӣ* [82], *Шамсуддинбеки Сомӣ* [87], *Сӯфиаллоҳёр* [135], *Қозӣ мулло Мир Садриддин* [143], *Яъқубтӯқсоба* [155], *Хошоктӯқсоба* [155]... Чанде аз ин мисолҳоро дар матн меоварем ва мазмуну мундариҷаи онҳоро шарҳу тавзеҳ медиҳем: ...мутахаллис ба **Гулишани Бухорой** валади Муҳаммад Мирсаиди муфтии муддарис...[44]; ...Муҳаммад Содик Қаровулбегӣ, мутахаллис ба Гулишани Бухорой валади **Муҳаммад Мирсаиди** муфтии муддарис...[44];

Арслонхон яке аз сарлашкарони араб барои паҳн кардани дини ислом ба Бухоро ҳамроҳи Қутайба омадааст ва дар сохтани бинову манораҳо нақш дорад.

Яъқубтӯқсоба яке аз сардорони посбонони дарбори аморати Бухорост.

Хошоктӯқсоба яке аз сардорони посбонони дарбори аморати Бухорост.

3.1.6. Номи халифаҳо, сипоҳиён ва лашкаркашон

Дар ин зергурӯҳи антропонимҳои асари «Таърихи ҳумоюн» асосан номи халифаҳо, сипоҳиён ва дашкаркашон оварда мешаванд, ки дар асар вобаста ба чиҳати фаъолияти пайкори ҳарбӣ ин номҳо оварда шудаанд. Дар ин бахш мисолҳои зеринро нисбат додан мумкин аст: *Муовия* [45], *Қутайба* [45], *Арслонхон* [46], *Бакри Саъд* [46], *халифа Ниёзқул* [46], *Абӯмуслим* [58], *Искандар Зулқарнайн* [69], *малик Исканда*[69], *Хоҷа Қонбоз* [76], *Ибни Муқаннаъ* [87]...*ва ғ.* Чанде аз ин мисолҳоро дар матн меоварем ва мазмуну мундариҷаи онҳоро шарҳу тавзеҳ медиҳем: Бидон, ки мамлақати Бухоро дар санаи панҷоҳу чаҳори ҳиҷрӣ, дар замони **хилофати Муовия** аз тарафи **Абдуллоҳ ибни Зиёд** фатҳ гардида, дар байни фотеҳи мазкур ва ҳокими

Бухоро мусолаҳа ва муоҳада вокеъ гардидааст [46]. ...марратан баъда ухро ба ҳиммати **Қутайба** дар санаи наваду чаҳор фатҳ гардидааст, дар замоне, ки **Саъид ибни Усмон ибни Аффон** волии Хуросон буданд [45], Дар ин туман аз чумлаи абнияти қадима ду кӯрғон мавҷуд аст якеи он ба болои тали рафеъ онро кӯрғони **Абӯмуслим** аст [58].

Муовия яке аз халифаҳо ва мубалиғи дини ислом дар олами ислом аст. Бо овардани ин ном муаллиф ба воқеаҳои ҳамон давр ишора мекунад.

3.1.7.Номи адибон, муаррихон ва аҳли илм

Дар асар номи адибону аҳли илм мақому ҷойгоҳи махсусро фаро гирифта, дар ин зергурӯҳи антропонимҳои асар асосан номи адибону аҳли илми машҳури даврони муаллифи асар ва мутақаддамин оварда шудаанд. Дар ин бахш мисолҳои зеринро нисбат додан мумкин аст: *Гулшании Бухороӣ* [44], *Мендурф*[44], *Мирзо Улӯзбек* [50], *Баҳроуддин* [51], *Бӯалӣ ибни Сино* [53], *Шоҳ Нақшбанд* [55], *Оғои Бузург* [56], *Абӯмуслим* [58], *Мавлоно Ориф* [64], *Мавлоно Абулҳасани Нурӣ* [69], *Абунастри Форобӣ* [80], *Шайх Абдулҳакими Тирмизӣ* [106], *Ёқути Ҳамавӣ* [121]...*ва ғ.*

Гулшании Бухороӣ шоир ва фозили охири асри XIX ва ибтидои асри XX-и халқи тоҷик буда, муаллифи «Таърихи ҳумоюн» аст, ки ин асари таърихӣ барои омӯхтани таъриху ҷуғрофиёи иқтисодии нимаи дууми асри XIX-ум ва ибтидои асри XX-уми давлати Бухорои Шариф, ки Тоҷикистони кунунӣ низ ба он дохил мегардид, аз ҳар ҷиҳат сарчашмаи муҳимму пураарзиш ҳисоб меёбад.

Мендурф / *Мендурфа* ном сайёҳи исавӣ, ки дар санаи 1820 мелодӣ, ки мутобиқи санаи 1228 ҳичрӣ аст, омада Бухорои Шариф ва тавобеоту финои онро саёҳат намуда, ҷуғрофияи онро тахминан навиштааст.

Бӯалӣ ибни Сино/Абӯалӣ Ҳусайн ибни Абдуллоҳ ибни Сино ё **Ависенна**, машҳур ба Абӯалӣ Сино [порсӣ: ابوعلی سینا; [16 августи соли 980, деҳаи Афшана наздики Бухоро – 18 июни соли 1037, Ҳамадон]–яке аз бузургтарин донишмандон ва пизишкони замони худ аст. Ҳамчунин

ахтаршинос [астроном], кимиёшинос [химик], геолог, мантик, палеонтолог, риёзишинос [математик], табиётшинос [физик], шоир, равоншинос [психолог], файласуф, муаллим ва адиби бузурги форсу-тоҷик аст. Ӯ беш аз 450 рисолаи илмӣ навиштааст, ки то замони мо танҳо 240-то аз он махфуз мондаанд. Ин рисолаҳо тамоми соҳаҳои илмро фароҳам гирифта, хусусан, 150-тояшон дар илми фалсафа ва беш аз 40-тои дигар дар илми пизишкӣ ҳастанд. Маъруфттарин асарҳои ӯ китобҳои «ал-Шифо» ва «Қонун» ҳастанд, ки аз бузуртарин донишномаҳои илмӣ ва фалсафии ҷаҳон буда ва дар донишгоҳҳои Аврупо то асри 19 истифода бурда шудаанд.

Абунасири Форобӣ муаллими сонӣ, Арастуи Шарқ, Устоди сонӣ... инҳо ҳама лақабҳои Абӯнасири Форобианд. Донишманди маъруф аввалин касе буда, ки осори файласуфони мумтози Юнони Қадимро омӯхтаву бар онҳо шарҳҳо навиштааст ва ҳамчунин бар поя ва ҳатто болотар аз онҳо асарҳои худро офарида. Китоби форсии ӯ дар илми мусиқӣ маъруфттарин таълифот дар ин фан доништа мешавад. Иттилооти вай дар риёзиёт ва мусиқӣ хуб, вале дар тиб ва табиёт мутавассит будааст. Равиши фалсафии вайро бояд, дар ҳақиқат, як равиши нави афлотунии исломӣ номид. Гаронқадр осори худро бо забони арабӣ бар ҷой гузоштааст. Ба Форобӣ ашъори форсиро ҳам нисбат медиҳанд.

Шайх Абдулҳакими Тирмизӣ / Абуисо Муҳаммад Тирмизӣ (ар. أبو و الترمذي عيسى; 824, Тирмиз – 892, Шеробод) – яке аз 6 муҳаддиси муътабарии суннӣ. Муаллифи як қатор китобҳо дар ҷанбаҳои мухталифи дини Ислом.

Ёқути Ҳамавӣ (араб. الحموي ياقوت; - олими фикҳ, нависанда, сайёҳ, муаррих ва ҷуғрофидони араб. Бино ба маълумоти муҳаққиқон ду асари ӯ «Муъҷам-ул-булдон» [«Луғати кишварҳо»] ва «Китоб-ул-муштарик вазъан ва муфтарик суқъан» [«Китоб дар бораи номҳои якхела ва ҷойҳои гуногун»], ки оид ба омонимҳои ҷуғрофӣ баҳс мекунанд, ба масъалаҳои номвожаҳои ҷуғрофӣ [топонимика] бахшида шудаанд. Дар асари «Муъҷам-ул-булдон»

беш аз **12765** адад номвожаҳои чуғрофӣ оварда шудааст, ки барои омӯзиши номвожаҳои чуғрофӣ аҳамияти илмӣ ва амалӣ дорад.

3.1.8. Номи қаҳрамонҳои асар ё номҳои шартӣ

Дар ин зерфасл номи қаҳрамонҳои асар ё номҳои шартӣ оварда мешаванд, ки муаллифи асар ҳангоми овардани мазмуни ин ё он қисса аз онҳо ёд кардааст. Ҳоло чанд номи ин персонажҳо манзур мегарданд: *Лайлӣ* [54], *Маҷнун* [54], *Фарҳод* [109], *Ширин* [109], *Тоҳир* [78], *Зӯхро* [78]... Аҳолии тарокима онро қурғони *Тоҳиру Зӯхро* мегӯянд [78]; Ба эътиқоди аҳолии ин вилоят онро *Фарҳоди* ошиқи *Ширин* канда бошад, ин аз ақл берун аст, чаро ки ба кутуби таврихи салаф мазкур аст, ки *Фарҳоди кӯҳкан* ва *Ширину Ҳусрави Парвиз* дар ин диёр набудаанд, магар он тасвир аз осори айёми чоҳилият боқӣ монда бошад [109].

Зӯхра а. زهره нуч. сайёраи ба Замин наздиктарини низоми Офтоб, ки бо номҳои «Ноҳид», «ситораи саҳарӣ» ва «ситораи субҳ» машҳур аст; шоирон онро «мутриби фалак» меноманд ва юнониёни қадим онро «олиҳаи ишқу зебой» мешумориданд [ФТЗТ, 552]. Дар номгузорию одамон ин вожа дар шакли *Зӯхро* ифода меёбад.

Лайлӣ а. ليلى 1. мансуб ба **лайл**; шабӣ, шабона. 2. номи маъшуқаи Маҷнун дар достони «Лайлӣ ва Маҷнун». 3. киноя аз маъшуқа, маҳбуба [ФТЗТ, 701].

Маҷнун а. مجنون 1. девона, чиннӣ. 2. маҷ. ошиқи шайдо. 3. лақаби Қайс – қаҳрамони достони «Лайлӣ ва Маҷнун», ошиқи Лайлӣ... [ФТЗТ, 779].

Тоҳир а. طاهر пок, покиза [ФТЗТ, 366].

Ширин شیرين 1. ба таъму мазаи қанду асал. 2. ширадор, лазиз: харбузаи ширин, себи ширин. 3. латиф, хуш, форам, гуворо, дилкаш, хушоянд: забони ширин, сухани ширин, хоби ширин; ширин кардан (даҳонро) чашидани ширавор; ◇ чони ширин азиз (дар мавриди илтифот, меҳрубонӣ ва навозиш хитоб карда мешавад) [ФТЗТ, 675].

3.1.9. Лақаб, тахаллус ва номҳои ифтихорӣ дар асар

Тадқиқи биёрчанбаи ному лақаб ва тахаллусу исмҳои ифтихорӣ аз нимаи аввали солҳои 70-уми асри гузашта ибтидо гирифта, дар ин боб асару мақолаҳои зиёде ба таърифи расонида шудаанд.

Тадқиқи исмҳои ифтихорӣ ва тахаллусу лақабҳо, ба вижа лақабҳои мардуми авом душвор мебошанд, зеро мардум аз ошкор намудани лақабҳои худ худдорӣ мекунанд.

Муҳаққиқ Босворт К.Э. дар асараш «Лақабгузори салотини Ғазнавӣ» [1971] дар бобати таърихи лақабҳо ва лақабгузори давраи Ғазнавиён тадқиқот анҷом дода, паҳлӯҳои зиёди масъалаи мазкурро шарҳ додааст [Босворт, 1971].

Муҳаққиқи тоҷик О. Ғафуров дар ин маврид дар асарҳои «Рассказы об именах» [1968], «Лев и Кипарис» [1971], «Шарҳи исми лақабҳо» [1981], «Имя и история» [1987] ҷанбаҳои мухталифи бахши лақабгузори номҳои ифтихориро дар асрҳои миёна тадқиқ намудааст. Ҳамчунин саҳми муҳаққиқи дигари тоҷик А. Қаландаров низ дар ин ҷода назаррас аст. Ӯ дар як мақолааш «Мавқеи услубии ному лақаб» [1974] роҷеъ ба ному лақаби қаҳрамонҳои осори бадеии устод С.Айнӣ масъалаҳои лақабгузори пайгирӣ намуда, таҳқиқот анҷом додааст.

Мавриди қайд аст, ки масоили мазкур дорои ҷанбаҳои шавқангез буда, дар аснои омӯзиш масъалаҳои зиёди ҳаёти мардум, шахсият, фарҳангу тамаддун ва дигар паҳлӯҳои ҳаёти эшон ошкор мегарданд. Боиси хушҳолист, ки дар омӯзишу баррасии лақабҳои қаҳрамон [персонаж]-ҳои ягон асари насри ривоятӣ ва адабию бадеӣ, таърихӣ гомҳои нахустин дар забоншиносӣ гузошта шудааст ва мақолаи муҳаққиқи ономастикаи «Қасас-ул-анбиё»-и Э. Давлатовро дар ин самт зикр намудан айни муддаост, ки ин муҳаққиқ дар мақолаи «Корбасти лақаб, тахаллус ва номҳои ифтихорӣ дар «Қасас-ул-анбиё»»-и хеш лақаб, тахаллус ва номҳои ифтихории асари насрии ривоятӣ-таърихии «Қасас-ул-анбиё»-ро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст, ки

хеле чолиби таваччӯҳ аст.

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи лақаб чунин маънидод ёфтааст: «...Номи иловагие, ки ба кас аз рӯи сифати нек ё бад, ё аз рӯи рафтораш дода мешавад; унвон...» [ФЗТ, 125-127].

Дар «Таърихи ҳумоюн» лақабу таҳаллусҳо ба қабати исмҳои хос шомил гардида, аслан ба фонди калимаҳои маъмулии забон мутааллиқанд. Олим ва муҳаққиқи тоҷик Р. Шоев дар тадқиқоташ лақабҳоро аз нигоҳи истеъмол ва баромад ба ду қисмати асосӣ тасниф намудааст: а) лақабҳое, ки аз байни халқ мебароянд; б) лақабҳои ифтихорӣ, ки аз тарафи зимомдорон тақдим карда мешуданд» [Шоев, 46]. Инчунин муаллиф бобати пайдоиш ва зуҳури суннати лақабгузории гурӯҳи дуҷум ишора карда мегӯяд, ки «Лақабҳои гурӯҳи дуҷум дар забони тоҷикӣ ханӯз аз асрҳои IX маъмуланд ва идомаи он хеле тӯлонист» [Шоев, 46]. Пас аз гуфтаҳои эшон ҳулоса намудан мумкин аст, ки гурӯҳи аввали лақабҳо таърихи тӯлонитарест доштааст, зеро маълум аст, ки пайдо шудани санъати лақабгузории ифтихорӣ, ки ҳамчун расм ва анъаноти давлатӣ дар замони салтанати Аморати Бухоро бесабаб нест. Албатта, он дар заминаи суннати аввали лақабгузорӣ пайдо гардидааст, зеро маълум аст, ки ягон сохт, чараён ва омилеро бе заминаи муайян дар ҳавои хушқу холи созмон додан ғайри имкон аст.

Дар асари «Таърихи ҳумоюн» лақабу таҳаллусҳои *қаровулбеғӣ, Гулишанӣ, Бухорӣ, муфтӣ, муддарис, сайид, амир, муовия, хоҷа, халифа, шайх, мирзо, сӯфӣ, шох, ого, ҳазрат, мавлоно, малик, имом, қозӣ, тӯқсоба* ва монанди инҳо ба қайд гирифта шудааст, ки бештар ин лақабу таҳаллус ва унвонҳои эҳтиромӣ хоси табақаи болоӣ ва аҳли тақвою уламои дин ҳастанд. Дар асоси маълумоти фарҳангҳои тафсирий ва маълумоти сарчашмаҳо дар бобати ба лақабҳо соҳиб гардидани қаҳрамонҳо [персонаж-ҳо]-и асар маълумотҳои чолибу саҳеҳро пайдо намудем ва лозим донистем, ки чанде аз онҳоро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор бидиҳем:

Амир *а.* امير 1. амрдиханда, фармондиханда; ҳукмраво. 2. *таър.* лақаби ҳукмронони Осиёи Миёна ва Афғонистон [ФЗТ, 61]. Дар асар ҳамчун

лақаби шоҳон омадааст, ки далолат ба ҳукмронӣ мекунад ва мансуби забони арабист: ...Сайид **Амир** Абдулаҳадхон ба тахти аморат ва арикаи салтанати Бухорои Шариф дар таърихи санаи 1303 ҷулуси ҳумоюн намуданд... [45]; Дар таърихи санаи 1255 ҳичрӣ баъд аз фатҳи Марву Байрамалӣ ҷаноби **амир** Маъсуми Ғозӣ **Амир** Шоҳмурод алайҳиррахма тӯпҳои мазкурро ба вилояти мазкур гузошта ба Бухорои Шариф мурочиат намудаанд [88]. Дар забони тоҷикӣ муродифоти ин истилоҳ шоҳ, подшоҳ, сарвар, сардор ва калимаи арабии султон ба шумор мераванд.

Бухорой بخارنى мансуб ба **Бухоро**; аҳли Бухоро; **тангаи бухорой таър.** тангаи зарби Бухоро [ФТЗТ, 260]. Дар асар ин вожа ба сифати таҳаллуси муаллиф ва зодаи Бухоро будани он омадааст: ...мутаҳаллис ба Гулшании **Бухорой** валади Муҳаммад Мирсаиди муфтии муддарис...[44].

Гулшанӣ گلشنى мансуб ба **гулшан**; ҳар чизи мавҷуд дар гулшан; **гулшаниён** аҳли гулшан, гулшаннишинон [ФТЗТ, 355]. Ин вожа таҳаллуси муаллифи асари «Таърихи ҳумоюн» буда, аз нигоҳи сохт сохта аст ва дар асар чанд маротиба зикр ёфтааст: ...мутаҳаллис ба **Гулшании** Бухорой валади Муҳаммад Мирсаиди муфтии муддарис...[44].

Имом *a.* امام 1. *kit.* пешво, пешрав, роҳбар. 2. *д.* пешво ва асосгузори ҳар як аз мазҳабҳои расмӣ ислом; *умуман* пешвои дин. 3. *д.* пешвои ҷамоаи намозгузори масҷидҳо; касе, ки намозхонҳо ҳангоми намоз ба вай иқтидо карда намоз мегузоранд; имом шудан пеш гузаштан [-и шахсе дар намози ҷамоат] [ФТЗТ, 568]. Дар асари «Таърихи ҳумоюн» ин истилоҳ ҳамчун унвони динӣ мавриди корбурд қарор гирифтааст: Ва ба ҷониби шимолии наҳри Чайхун ба муҳозии қӯрғони Каркӣ ба домани кӯҳ мазори Ҷоизулан-вори ва қадамгоҳи **Имом Чаъфари Содиқ** мавҷуд аст [74]. Ба тарафи шимолии он масҷид қадамгоҳи **имоми Ҳанафия** аст [70]. **Имоми Ҳанафия** пешво ва асосгузори мазҳаби суннатгароии дини ислом буда, дар таърихи фарҳанги мардуми мо мақоми муҳим дорад ва аҳли мусалмони равияи суннатгароён ӯро пешвои худ мехонанд. Ба таври дигар ин антропоним ба сифати пешвои дин мавриди корбурд қарор гирифтааст.

Қаровулбегӣ *قراولبيگى* таър. сардори посбонони дарбори амирони Бухоро [ФТЗТ, 659]. Ин унвон ё рутбаи ҳарбист ва мансуби забони туркист: Муҳаммад Содик **Қаровулбегӣ**, мутахаллис ба Гулшании Бухороӣ валади Муҳаммад Мирсаиди муфтии муддарис... [44].

Қозӣ *قاضى* 1. *kit.* қазоватқунанда, ҳукмбароранда, довар, ҳакам. 2. таър. мансабдори шаръӣ дар аморати Бухоро, ки масъалаҳои баҳсноки ҳуқуқӣ ва ҷиноятҳои содиршударо аз рӯйи нишондоди шариат ҳал мекард; факеҳе, ки муурофиотро дар мавриди ихтилофу низоъ байни мардум мувофиқи қонуни шариат ҳал мекард; *муқ. судя; қозии калон ниг. қозикалон; қозии ҳақиқӣ* а) қозии аз рӯйи ҳақиқат амалқунанда; б) сифати Худо; **қозӣ шудан** а) ба мансаби қозигӣ расидан; б) *гуфт.* ҳакам шудан; **ба тахтаи қозӣ кашидан** *маҷ.* истинтоқ карда, танбеҳ додан [ФТЗТ, 677]. Дар асар як маротиба ин унвони динӣ ё мансаби шаръӣ омадааст: ...сари мазори фоизу-л-анвори Халилато, ки ҷадди бузургвори қозию-л-қузоти дору-л-фоҳира **Қозӣ мулло Мир Садриддинанд**, хонақоҳу мадраса муштамил бар ҳучуроти ... мавҷуд аст [ФТЗТ, 143].

Мавлавӣ *مولوى* 1. мансуб ба мавло. 2. лақабе, ки ба шайхон ва олимони бузург дода мешуд: **Мавлавии Румӣ** [ФТЗТ, 712]. Шакли дигари ин вожа мавлоно буда, дар фарҳанг вожаи мазкур чунин шарҳ дода шудааст: «**Мавлоно** *مولانا* лақаби эҳтиромие, ки ба донишмандон ва бузургон дода мешуд: **Мавлоно Ҷомӣ** [ФТЗТ, 712]. Сари мазори фоизуланвори **Мавлоно Ориф** алайҳираҳма як қитъа хонақоҳи сангин дорадаз абнияти қадима ва дигар бисту чаҳор масоҷиди панҷвақтӣ дорад [64]. Ба болои чашма ба тарафи ҷанубӣ мадфани қутбулорифин **Мавлоно Абулҳасани Нурӣ** аст [69].

Малик *ملك* соҳиби мулк, шоҳ, подшоҳ, султон [ФТЗТ, 747]. **Маликушшуаро** *الشعراءملك* таър. шоҳи шоирон (*унвони ифтихорие, ки ба сардори шоирони дарбор дода мешуд*) [ФТЗТ, 747]. Қўрғони мазкура дар камоли рифъату матонат аст ба ҷониби ҷанубии ин қўрғон миқдори ним фарсах қадамгоҳи **малик Искандар** низ мавҷуд аст машҳур ба Зулқарнайн аст [69].

Мирзо **میرزا** [қўтоҳишудаи амирзода] 1. котиби ягон идора, котиб, муншӣ, дабир. 2. таър. лақаби шохзодагони сайиднасаб, ки дар охири номашон зикр мешуд [мас., Иброҳим – Мирзо]. 3. дар гузашта ба аввали номи одамони хатдор ва хушнавис илова мешуд [мас., Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим] [ФТЗТ, 804]. Чунончи **Мирзо Сафари Муншии Сармечанӣ** мутахаллис ба Абдӣ ин воқеаро дар силки назм кашида мефармояд [57]. Дар ин матн вожаи мирзо ба маънои хушнавис, соҳиби қалам омадааст.

Ба сари мазори фоизуланвори Шайх Абдуҳолик ба финои шаҳри он як мадрасаи сангин аз абнияти **Мирзо Улуғбек** мавҷуд аст ва як мадрасаи чӯбини дигар низ дорад ва як хонақоҳи сангини дигар ба сари мазори Сӯфӣ Қунайд низ мавҷуд аст, бағоят рафеъ ва матин аст [50]. Дар ин мисол вожаи мирзо ба маънои амирзода истифода шудааст.

Миршаб **میرشيب** таър. мансаби ҳарбию маъмурӣ ва соҳиби ин мансаб дар шаҳру ноҳияҳои Осиёи Миёна, ки риояи тартиботи муқарраркардаи аморат ва хониҳоро назорат мекард, сардори шабгардҳо; сардори полтисия дар аморати Бухоро [ФТЗТ, 817]

Муфти **مفتی** 1. д. рӯҳонии олимансаб, ки дар бораи ин ё он масъала аз рӯи шариат фатво медиҳад, фатводиханда; қонуншиноси шариат. 2. мансаби олии динӣ дар Тоҷикистон: Муфтии мусулмонони Тоҷикистон [ФТЗТ, 862].

Оғо//Оқо **ت. آقا/آقا** *калимаи эҳтиромӣ* чаноб, соҳиб [ФТЗТ, 18]. Ин тумон сивои Пайканд понздаҳ ҳазор хонавор нуфус аст, ҳафт хонақоҳи сангин ва яксаду ҳафтоду панҷ қуро аст. Ва мазори фоизу-л-анвори ҳазрати **Оғои Бузург** дар ин тумон аст [56].

Сайид **سید** 1. д. он ки аз хонаводаи пайғамбар бошад, он ки шаҷарааш ба Муҳаммад (с) мерасад. 2. бузург, сардор, пешво [ФТЗТ, 198]. ...**Сайид Амир Абдулаҳадхон** ба тахти аморат ва арикаи салтанати Бухорои Шариф дар таърихи санаи 1303 чулуси ҳумоюн намуданд... [45]. Хонақоҳи сангин ва мадрасаи сангин ба сари мазори фоизу-л-анвори ҳазрати **Сайид Ато** буда, ба даруни рег аст [57].

Сӯфӣ **صوفی** 1. пайрави тариқати тасаввуф; *ниг.* **суфигарӣ**. 2. азонгӯи масҷид, муаззин [ФТЗТ, 290]. Ба сари мазори фоизуланвори Шайх Абдуҳолик ба финои шаҳри он як мадрасаи сангин аз абнияти Мирзо Улуғбек мавҷуд аст

ва як мадрасаи чӯбини дигар низ дорад ва як хонақоҳи сангини дигар ба сари мазори **Сӯфӣ Ҷунайд** низ мавҷуд аст, бағоят рафеъ ва матин аст [51].

Тӯқсабо *т. توقسبا таър.* яке аз мансабҳои олии сипоҳӣ дар аморати Бухорои давраи амирӣ [ФТЗТ, 374]. ... *Якеи онҳоро Яъқубтӯқсаба меноманд, ки ба тарафи ҷанубии ақба ба миқдори понздаҳ ҳазор хонавор калон аст...[154]; Якеи онҳоро Хошоқтӯқсабо меноманд, ки он ба миқдори понздаҳ ҳазор хонавор ба тарафи шимолии ақбаву дашт будагӣ калон аст ва воридоти ҳукумати ро инҳо ҷамъ намуда ба ҳокими вилояти мазкур месупоранд...[154];*

Халифа *а. خليفة таър.* 1. ҷонишин, касе, ки ҷонишини каси дигаре бошад. 2. лақаби подшоҳони ислом, ки ноиби Муҳаммади пайғамбар (с) ва пешвои мусулмонон маҳсуб мегаштанд. 3. ҷонишин, дастёри усто, касиб [ФТЗТ, 437]. Ва мула ва дастақҳои атрофи хориҷи девори онро аз ҳиссату-л-вақфи хитобати он дар замони хитобати худи халифа Ниёзқул бино намудаанд, дар замони хилофати ҳазрати Амири Саъид [46].

Ҳоҷа *خواجه* 1. бузург, соҳиб, соҳибкор, хӯҷаин. 2. мансуб ба насли хоҷагон [ФТЗТ, 472]. Мучаддадан онро *имом Бақри Саъд*, ки машҳуранд ба *Ҳоҷа Калони Ҷӯйборӣ* ва бонии манору мадрасаи Говкушон мебошанд солисан бино намуданд [45]. Бинобар ихота намудани рег атрофи онро маркази қазоро ба сари мазори фоизуланвори ҳазрати *Ҳоҷа Орифи Моҳитобон* нақл намудаанд [57]. Ба андак масофа ба сари мазори *Ҳоҷа Ҷонбоз* як китъа хонақоҳи сангин ба болои турбати бузурги мазкур мавҷуд аст [76].

Ҳазрат *а. حضرت* 1. ҳузур, ҳозир шудан. 2. даргоҳ, остона. 3. калимаи таъзим ва эҳтиром дар мавриди зикри номи шахсони бузург [ФТЗТ, 500]. Роҳи мутаорифи қадими Миёнкол аз даруни ин тумон мегузарад. Мазори *ҳазрати Абдулвосеъ* дар ин тумон аст [58]. Аз ҷумлаи осори қадима дар ин мамлакат як қитъа хонақоҳи муштамил бар ҳучурот бар сари мазори фоизул-анвори *ҳазрати Қосим Шайх* алайҳи-р-рахма мебошад [60]. *Ҳазрати Алӣ* [70],

Шайх *ا. شيخ* 1. марди пир, кӯҳансол; шайху шоб пиру ҷавон. 2. олим, донишманд: Шайх Саъдӣ, Шайх Аттор. 3. муршид, пешвои рӯҳонӣ, эшон, пир; обид, зоҳид [ФТЗТ, 647]. Мазори фоизуланвори ҳазрати **Шайх Маъруфи Кархӣ** дар ин ҷост ва мазори фоизуланвори Зайд ибни Алӣ ва Зубайд ибни Алӣ ба тарафи ғарбии вилояти мазкур ба миқдори як фарсах роҳ хобидаанд [73]. *Шайх Абдулҳакими Тирмизӣ [106],*

Шоҳ *شاه* 1. подшоҳ, султон, соҳиби тахту тоҷ. 2. мӯҳраи асосӣ дар шатранҷ–шоҳмот. 3. *ҷузъи пасини калимаҳои мураккаб ба маънии* бузургӣ ва бартарӣ нисбат ба ҳаммонандон: шоҳасар, шоҳбайт, шоҳтир [ФТЗТ, 686].

Мазори фоизу-л-анвори Бобои Самосӣ, ки муршиди ҳазрати **Шоҳ Нақшбанд** алайҳи-р-рахмаанд дар он ҷо аст [55].

Антропонимҳо ахбору маълумотеро дарбар мегиранд, ки дар онҳо ному насаб ва наҷоди ашхос маҳфуз аст. Дар номи ашхос хислату хусусияти инсон, алоқамандии [мансубияти] ӯ бо волидайн, оила, авлод муайян мегардад. Ба ғайр аз ин, дар антропонимҳо ба қадом халқу миллат, қавму қабила мансуб будан, касбу кор ва машғулияту ихтисос, баромад ё мансубияти шахс ба ягон кишвар, мамлакат, вилоят, шаҳру деҳот, мансубияти шахс ба ин ё он табақаи иҷтимоӣ ифода меёбад.

Ҷиҳати дигари забонии антропонимҳо дар он аст, ки онҳо чӣ тарз шакл гирифтаанд? Аз ин нуктаи назар, мо антропонимҳои асари «Таърихи ҳумоюн»-ро аз нигоҳи сохтор ба гурӯҳҳои **сода, сохта, мураккаб, ибора-антропонимҳо** ҷудо намуда, вижагиҳои сохтори онҳоро нишон медиҳем:

- **сода:** *Муҳаммад [44], Мендурф [44], Муовия [45], Баҳоуддин [51], Абӯмуслим [58], Тоҳир [78], Зӯҳро [78], Каён [104], Фарҳод [109], Ширин [109]...*

- **сохта:** *Кутайба [45], Арслонхон [46], Пешдодиён [104]...*

-**мураккаб:** *Сӯфиаллоҳёр [135], Яъқубтӯқсоба [154], Хошоктӯқсоба [154]*

-**ибора-антропоним:** *Гулишани Бухорӣ [44], Муҳаммад Мирсаид [44], Сайид Амир Абдулаҳадхон [44], Абдулло ибни Зиёд [45], Саид ибни*

Усмон ибни Аффон [45], Бакри Саъд [46], Хоҷа Калони Ҷўйборӣ [45], халифа Ниёзқул [46], Шайх Абдухолиқ [50], Мирзо Улуғбек [50], Сўфӣ Ҷунайд [51], Бўалӣ ибни Сино [53], Хоҷа Пешкӯҳ [53], Сайид Аҳмади Ровандӣ [54], Абон ибни Усмон [54], Духти Афросиёб [55], Бобои Самосӣ [55], Шоҳ Нақшбанд [55], Оғои Бузург [56], Сайид Ато [57], Мирзо Сафари Муниши Сармечанӣ [57], Хоҷа Орифи Моҳитобон [57], Абӯмуслим [58], ҳазрати Абдулвосеъ [58], ҳазрати Қосим Шайх [60], Бобо Ато [61], Мавлоно Ориф [64], Искандари Зулқарнайн [69], малик Искандар [69], Мавлоно Абулҳасани Нурӣ [69], Шайх Аҳмад Кабир [69], Бобо Қанбар [70], Ҳазрати Алӣ [70], Имоми Ҳанафия [70], Шайх Маъруфи Кархӣ [73], Зайд ибни Алӣ ва Зубайд ибни Алӣ [73], Имом Ҷаъфари Содиқ [74], Хоҷа Ҷонбоз [76], Тоҳиру Зӯхро [78], Абунастри Форобӣ [80], Амир Шоҳмурод [82], Мирзо Содиқи Мунишӣ [82], Амир Маъсуми Ҷозӣ [82], Саид Амир Музаффархон [85], Шамсуддинбеки Сомӣ [87], Амир Темур [87], Ибни Муқаннаъ [87], Саид мир Олимхонтура [88], Шайх Абдулҳакими Тирмизӣ [106], Саъди Ваққос [107], Хусрави Парвиз [109], Шайх Шамсуддин [112], ҳазрати Султон [116], Шодӣ бобо [117], Ёқути Ҳамавӣ [121], Хоҷа Ҷозиён [137], Хоҷаи Балҷувон [145], Қозӣ мулло Мир Садриддин [143], Сайид Алии Ҳамадонӣ [143]...

Антропонимҳои асарро аз нигоҳи мансубият ё баромади таърихиашон ба антропонимҳои **тоҷикӣ, омехтаи тоҷикӣ-арабӣ, омехтаи ўзбекӣ-тоҷикӣ** ва **русӣ** чудо намудан мумкин аст:

-тоҷикӣ: *Гулишани Бухорой [44], Хоҷа Калони Ҷўйборӣ [45], Хоҷа Пешкӯҳ [53], Духти Афросиёб [55], Бобои Самосӣ [55], Шоҳ Нақшбанд [55], Хоҷа Ҷонбоз [76], Пешдодиён [104], Каён [104], Фарҳод [109], Ширин [109], Хусрави Парвиз [109], Шодӣ бобо [117]...*

-омехтаи тоҷикӣ-арабӣ: *Сўфӣ Ҷунайд [51], Бўалӣ ибни Сино [53], Аҳмади Ровандӣ [54], Бобои Самосӣ [55], Шоҳ Нақшбанд [55], Оғои Бузург [56], Мирзо Сафари Муниши Сармечанӣ [57], Хоҷа Орифи Моҳитобон [57], Бобо Ато [61], Мавлоно Ориф [64], Искандар Зулқарнайн [69], малик Искандар [69], Бобо Қанбар [70], Амир Шоҳмурод [82], Мирзо Содиқи*

Муний [82], Каён [104], Шайх Абдулҳакими Тирмизӣ [106], Хоҷа Ғозиён [137], Хоҷаи Балҷувон [145], Сайид Алии Ҳамадонӣ [143]...

-омехтаи тоҷикӣ-ӯзбекӣ ва ӯзбекӣ-арабӣ: *Мирзо Улуғбек [50], Оғои Бузург [56], Бобо Қанбар [70], Амир Темура [87], Саид мир Олимхонтура [88], Яъқубтӯқсоба [155], Хошоқтӯқсоба [155]...*

-русӣ: *Мендурф[44]: Мендурфа* ном сайёҳи исавӣ, ки дар санаи 1820 мелодӣ, ки мутобиқи санаи 1228 ҳиҷрӣ аст, омада Бухорои Шариф ва тавобеоту финои онро саёҳат намуда, ҷуғрофияи онро тахминан навиштааст [44];

-арабӣ: *Муҳаммад [44], Муҳаммад Мирсаид [44], Сайид Амир Абдулаҳадхон [44], Муовия [45], Абдулло ибни Зиёд [45], Қутайба [45], Саид ибни Усмон ибни Аффон [45], Бакри Саъд [46], халифа Ниёзқул [46], Шайх Абдуҳолиқ [50], Абон ибни Усмон [54], Абӯмуслим [58], ҳазрати Абдулвосеъ [58], ҳазрати Қосим Шайх [60], Шайх Аҳмад Кабир [69], Ҳазрати Алӣ [70], Зайд ибни Алӣ ва Зубайд ибни Алӣ [73], Имом Ҷаъфарӣ Содиқ [74], Тоҳиру Зӯҳро [78], Абунастри Форобӣ [80], Мирзо Содиқи Муний [82], Амир Маъсуми Ғозӣ [82], Саид Амир Музаффархон [85], Шамсуддинбеки Сомӣ [87], Ибни Муқаннаъ [87], Саъди Ваққос [107], Шайх Шамсуддин [112], Ҳазрати Султон [116], Сӯфиаллоҳёр [135],...*

3.2. Корбурди топонимҳо дар асар

Қабатҳои луғавии маводи топонимиро мафҳумҳои **ойконимия**, **гидронимия**, **оронимия**, **этнотопонимия**, **антропонимия** фаро гирифта, дар навбати худ ин мафҳумҳо низ ба зергурӯҳҳо тасниф мешаванд. Ин нави таснифот дар таҳқиқоти топонимшиносони тоҷик, чун А. Хромов [Хромов 1966, 1967, 1968, 1969, 1975, 1980], Р.Х.Додихудоев [Додихудоев 1972, 1973, 1975, 1976], Ш. Исмоилов [Исмоилов 1993, 1994], Н. Офаридоев [Офаридоев 1991, 2002], А. Абдунабиев [Абдунабиев 1992], Ҷумъахон Алимӣ [Алимӣ 1993, 1995, 2010], О.Маҳмадҷонов [Маҳмадҷонов 2008, 2015], Д.Ҳомидов [Ҳомидов 2003, 2014, 2018] ва чанде дигарон дар даҳсолаҳои охир такмилу

тавсеа ёфта, асосан топонимҳои минтақаҳои Тоҷикистон ва берун аз он мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд.

Мо низ ба ҳамин таснифоти муҳаққиқони Ҷавҳуззикр таъя намуда, маводи топонимии асари «Таърихи хумоюн»-и Муҳаммадсодиқхочаи Гулшаниро вобаста ба ҷиҳати ҷуғрофӣ ва хусусиятҳои хоси онҳо ба чунин гурӯҳҳо дастабандӣ намудем: **1) Ойконимия; 2) Гидрономия; 3) Оронимия; 4) Этнотопонимия; 5) Антротопонимия.**

Ойконимҳо дар асари мавриди таҳқиқ қароргирифта нисбатан бештаранд ва чунин номҷойҳои нуқоти маскунӣ ба қайд гирифта шудааст: Душанбе , Ҳисор, Регар , Тирмиз , Бойсун , Кӯлоб , Бухоро , Самарқанд [], Кеш , Шаҳрисабз , Шеробод , Дехнав , Узун ва монанди инҳо барои инъикоси ҳодисаву воқеъа ва манзараҳо мавриди қароргирифтаанд.

Ойконимҳои зикршуда асосан номи шаҳрҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна буда, аз нигоҳи мансубияти забонӣ ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд: а) **тоҷикӣ:** Душанбе , Ҳисор , Регар , Тирмиз , Бойсун , Кӯлоб , Бухоро , Самарқанд , Кеш , Шаҳрисабз , Шеробод , Дехнав ; б) **туркӣ-ӯзбекӣ:** Қарши (Qarsi), Бошқудуқ, Бошбулоқ, Думалоқ, Оқсув, Қудуқчӣ, Қошиқтарош, Қумгузар, Қӯрғонтош, Арал (Aral)...; в) арабӣ: **Анҳор, Мазор, Сайхун, Ҷайхун, Шайтонмаҳалла, Шайтонмачит...**

Қӯрғони аввали онро... ва қурғони ҳокимнишини ӯро арк меноманд, ки... он аз сатҳи замини *шаҳри Ҳисор* миқдори сад заръ рифъат дорад. Аммо баландии арк аз сатҳи замини *шаҳри Ҳисор* миқдори 300 заръ рифъат дорад [56]. Аз дараи мазкур аз болои *Мачҷой* ва *Фалғар* ва *Ургут* ва *Панҷакент* ба *Самарқанд* роҳ аст.

Ойконимҳо ҳамчун нуқоти маскунӣ асосан фарогири маҷмӯи номҳои шаҳру деҳот ва рустову гузарҳо буда, мисолҳои дар боло оварда ифодагари номи шаҳрҳоянд. Инчунин дар асар номи деҳу деҳқада ва рустову гузарҳо ба назар мерасанд, ки онҳоро дар илми топонимика **комонимия** меноманд ва дар асар чунин номи деҳу деҳқада ва рустоҳо истифода гардидаанд: Қараток,

Хонақоҳ, Тўфаланг, Дашти Набот, Сайроб, Дарбанд, Панҷоб, Заркамар, Шеробод, Сариосиёб, Узун, Шарғун, Хуфар, Даҳана, Дараи Ниҳон,

Ва ба сабаби ҳаракати арзу зилзилае, ки дар таърихи санаи 1325 ҳичрӣ (1897 мелодӣ) дар явми Душанбе чаҳордаҳуми рамазону-л-муборак зуҳуру буруз намуд ва вилояти **Қараток** маъа бисту чаҳор маҳаллаву гузар ба тамоми аҷзоиҳимо мунҳадим гашт. Ва ба сабаби зилзила миқдори понздаҳ ҳазор нуфус ба ҳалокат расид ва баъзе фозилон таърихи ин зилзиларо «қаҳри азим» ёфтаанд. Ва дар он вахт иморати арки вилояти Ҳисор низ тамоман мунҳадим гашта буд. Оё ба сабаби ин зилзила оби он Ҷаввора ило аслиҳи ба ҳоли хеш боқӣ бошад ё тамоман нопадид гашт ва барҳам хӯрд [87]. Аз дараи мазкур аз болои *Мачҷой ва Фалғар* ва Ургут ва Панҷакент ба Самарқанд роҳ аст [87].

2) Гидрономҳо низ дар асари «Таърихи ҳумоюн» нақши муайянро ифода карда, дар асар номи зиёди дарёву рӯдҳо, наҳр, чашма ва монанди инҳо мавриди корбурд баробари тасвири муҳити ҷуғрофии ин ё он мавзё мавриди корбурд қарор гирифтаанд.

Бояд гуфт, ки муаллифи асар чун муҳити ҷуғрофии ин ё он музофоту иёлот ва ноҳияву қасабаи аморати Бухороро нишон доданӣ шавад, ҳамзамон ҳатман аз он ҳудуд кадом дарё ҷорист ва сарчашмаи он кадом аст, тасвир мекунад. Аз ин ҷиҳат дар асари номбурда ҳамаи дарёҳои бузургу хурд ва чашмаву ҷӯйҳо, наҳру рӯдак, обанборҳои аморати Бухоро то қадри имкон инъикоси худро ёфтаанд. Муаллиф дар мавриди ифодаи номи дарёҳои бузурги Мовароуннаҳр [Осиёи Миёна – Р.Б.] истилоҳи дарё, баҳр, наҳр, об, рӯдҳоро истифода мебарад: ..**наҳри Пирмаст** ва **Султонобод** атрофи кӯрғонро ихота намуда, чараён дорад. Ва аз ҷумлаи абнияти қадима дар ин тумон ба канори шарқии **дарёи Зарафшон** ба қарибии қарияи Ҷондор ҷисри сангин аст, ки харобу боир аст, аз дарё баид [дур – Р.Б.] афтада [56]. Дар ин туман... ба канори **дарёи Зарафшон**, ба сари наҳри коми Абӯмуслим...[58].

Муаллифи асари «Таърихи ҳумоюн» ба ҳамин минвол боз чандин номи дарёву наҳр ва рӯдҳо, чун Сурхон, Ёғсу, Панҷ, Қошғар, Мурғоб,

Бортанг [Бартанг], Хунт [Ғунди кунунӣ], Кофарнихон, Сайроб, Чангоб, Кантала, Маччӣ, Қалук, Бурчӣ, Санггардак, Тӯфаланг, Хузор, Рӯди хурд, Рӯди калон, Гумбулоқ, наҳри Шаҳрисабз, дарёи Қаршӣ, Лаклакон, Нондахана ва амсоли инҳоро зикр менамояд ва дар кучо чорӣ шудану аз кадом сарчашма оғоз гардидани онҳоро нишон медиҳад. Чунончи, дарёҳои Ому, Панҷ ва Хузорро чунин тасвир мекунад: «Аксари иёлотҳои Бухоро ба канори ин наҳр [Ому – Р.Б.] аст. Аз ин сабаб манбаъ ва масабби [резиишгоҳи – Р.Б.] ин наҳрро баён намудан холи аз манфиат нест. Манбаъ, яъне сарчашмаи он аз ибтидои **кӯҳи Помир**, аввали силсилачиболи **Тибет** аст. Онро чашмаи **Панҷ** мегӯянд. Аҳолии Қаротегину Дарвози кӯҳи Помирро, ки аз он чашмаи Панҷ мебарояд, Боми Дунё меноманд. Ибтидои Омӯя аз он ҷост ва масабби он, яъне ҷойи рехтани он ба **кӯли Арал** аст, ки дар миёнаи Хева ва Ҳаштархон аст» [72].

Дар асари «Таърихи ҳумоюн» ғайр аз дарёҳову наҳрҳо боз кӯлу чашмаҳо ва ҷӯйҳои дар ҳудуди аморати Бухоро мавҷудбуда аз тарафи муаллифи асар инъикоси ҳудро ёфтаанд: **Қирбулоқ, Найманбулоқ, Сармеч, Шӯрбулоқ, Кӯкча, Оқато, Бешчашма, Табан, Беклар, Кӯксарой, Қарокӯл, Қабилато, Қири Галаюмяндӣ, Сайроб, Кетманчоптӣ, Бакарчӣ, Булоқ, Сарчашма, Ҳазрати Башир, Қаросу, Обигарм, Қалук, чашмаи Вахшмор, Чиҳилчашма, чашмаи Панҷ** ва ғ.

Дар асар дар кучо воқеъ ва манбаи кадом дарё будани чашмаҳо, кӯлҳо нишон дода шудааст. Чунончи, муаллиф дар бораи **Чашмаи Панҷ** чунин маълумотро овардааст: «**Қасабаи Ванҷ** ба тарафи шарқии Дарвоз, ба таҳти ақабаи Боми Дунё воқеъ аст ва дар он ҷониб манбаи дарёи Омӯя ва Ҷайхун ва онро **Чашмаи Панҷ** мегӯянд, аз қуллаи шомихи кӯҳи Боми Дунё на баён менамоянд. Аз андак масофат панҷ чашма ба як ҷо ҷамъ мешавад ва ғарбан ҷараён менамояд ва онро **чашмаи Панҷ** мегӯянд ва он қасабаро **Ванҷ** меноманд, ки он муҳаррифи Панҷ аст. Оби аввали **наҳри Ҷайхун** ҳамин аст» [157].

Гидронимҳое, ки дар асар оварда шудаанд, дорои таърихи куҳан буда, бештари онҳо имрӯз низ бо ҳамон номи пешинашон ёд мешаванд. Ин номҳои чуғрофӣ аз нигоҳи сохт сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ буда, аз нигоҳи мансубият ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ мутааллиқанд.

Гидронимҳои сода танҳо аз як реша таркиб ёфта, дар асари мазкур миқдорашон кам аст: **Арал, Бартанг, Вахш, Қалук, Ому, Панҷрӯд, Чайхун, Хунт** [Ғунд] ва м.и. Аз ин гидронимҳои зикргардида Бартанг, Вахш, Ому, Панҷ, Рӯд, Хунт мансуби забони тоҷикӣ буда, Чайхун мутааллиқи забони арабӣ ва Арал [Орол] муталлиқи забони туркӣ-ӯзбекӣ аст.

Гидронимҳои сохта аз реша ва вандҳо таркиб меёбанд ва дар асар чунин гидронимҳои сохта мавриди истифода қарор гирифтаанд: **Сурхон, Хузор, Кӯкча, Табан, Беклар, Бурҷӣ, Контала, Қаршӣ, Бакарҷӣ, Булоқ** ва м. и. Аз ин гидронимҳои овардаи муаллифи асар вожаҳои **Сурхон, Табан, Хузор, Кантала** муталлиқи забони тоҷикӣ, **Кӯкча, Беклар, Булоқ, Қаршӣ, Бакарҷӣ** ва ғ. мансуби забони туркӣ-ӯзбекӣ аст.

Гидронимҳои мураккаб дар асар нисбатан миқдорашон беш аст: **Ёғсу, Қошғар, Мурғоб, Кофарниҳон, Сайроб, Чанғоб, Сангардак, Тӯфаланг, Гумбулоқ, Бешчашма, Оқато, Найманбулоқ, Сармеч, Шӯрбулоқ, Кӯксарой, Қарокӯл, Қабилато, Кетманчоптӣ, Обигарм, Чихилчашма, Сарчашма** ва м. инҳо. Аз ин гидронимҳои овардаи гидронимҳои **Қошғар, Мурғоб, Кофарниҳон, Сайроб, Чанғоб, Сангардак, Тӯфаланг, Бешчашма, Сармеч, Обигарм, Чихилчашма** мансуби забони тоҷикӣ буда, гидронимҳои **Гумбулоқ, Оқато, Найманбулоқ, Шӯрбулоқ, Кӯксарой, Қарокӯл, Қабилато** гидронимҳои омехта [тоҷикӣ, ӯзбекӣ-тоҷикӣ, арабӣ-тоҷикӣ] ва гидроними **Кетманчоптӣ** мансуби забони ӯзбекӣ аст.

Дар асар чунин гидронимҳои таркибӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд: **Дарёи Қаршӣ** [Қашқадарёи ҳозира –Б.Р.], **Наҳри Шаҳрисабз** [Оқдарёи ҳозира – шохоби Қашқадарё], **Чашмаи Вахшмор, Чашмаи Панҷ, Ҷӯйи Навметин, Рӯди калон, Рӯди хурд, Ҳазрати Башир, Ҳазрати**

Султон, Қири Галаюмяндӣ, Дарёи Хузор ва ғ. Гидронимҳои таркибӣ бештар дар қолаби ибораорони омехта ташаккул ёфтаанд ва чузъи асосӣ тоҷикӣ ва чузъҳои тобеъ туркӣ-ӯзбекӣ, арабӣ мебошанд, ки ин қолаб дар калимасозии забони тоҷикӣ хеле маълум аст.

Бояд гуфт, ки дар ташаккули гидронимҳои асар анҷомаҳои [топоформантҳо. – Б.Р.] гидронимсозии тоҷикӣ, туркӣ, арабӣ чун: -об, -чашма, -сарой, -су, -кӯл, -ғар, -ато, -булоқ [бӯйлоқ] ва ғ. нақши созгор доранд ва ин анҷомаҳо анҷомаҳои гидронимсозии маъноӣ луғавӣ дошта мебошанд: **-об** [Сайр+об, Панҷ+об, Чанг+об, Мурғ+об), **-чашма** (Беш+чашма, чихил+чашма, сар+чашма), -кӯл [Қаро+кӯл], -булоқ, -бӯйлоқ [Гум+булоқ, Найман+булоқ, Шӯр+булоқ], -сарой [Кӯк+сарой],-су [Ёғ+су],-ғар [Қош+ғар],-ато [Оқ+ато, Қабил+ато] ва м.и инҳо. Барои намуна як-ду гидроними асарро мавриди таҳлили луғавию сохтори менамоем: **Қошғар** номи дарё ва номи мавзеъ дар Туркистони Чин. Ин гидроним аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **қош** /каш ва **ғар** таркиб ёфта, маъноӣ луғавии ин гидроним аз дара ё оғӯши кӯҳ омадани дарёст. Ба таври дигар дарёи кӯҳӣ ва сарзамини кӯҳистон будан аст. **Сайроб** номи дарёи деҳаи Сайроби ноҳияи Бойсуни Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз чузъҳои **сайр** - тоҷикӣ, гардиш ва **об** - дарё, тоҷикӣ таркиб ёфта, дарёе мебошад, ки аз дараи кӯҳ сайркунон меояд. Ё ба таври дигар чашма ё об сайркунон равон аст.

Умуман, овардани гидронимҳои Мовароуннаҳр дар асари мазкур барои боз ҳам ҷолибтару пурратар гардидани ин ё он худуди давлати аморати Бухорои охири қарни XIX-ум ва ибтидои асри XX-ум хидмат намудаанд. Аз рӯйи маълумоти ин асар аксари гидронимҳои овардаи муаллиф дар тӯли таърих ба тағйироту таҳаввулот дучор гардида, бо баъзе шакливазкунии зоҳирӣ то замони мо расидаанд.

3) Оронимия. Ороним аз чузъҳои *oros* – кӯҳ, *опот* – ном таркиб ёфта, номи мавзеъҳои сатҳизаминии ба шаклҳои релеф, яъне кӯҳ, талу теппа марбутбударо меомӯзад ва орономия – маҷмӯи чунин номҳост. Яъне ба

маънои дигар номи кӯҳҳо, теппаҳо, ғорҳо, чарихо, нишебиҳоро оронимия меноманд. Оронимҳо яке аз қабатҳои таркиби луғавии забон ва яке аз зергурӯҳҳои топонимия махсуб ёфта, доир ба сатҳи релефии ин ё он мавзеъ ва номи онҳо, пайдоишу ба тағйироту таҳаввулот гирифтадор шудани онҳо маълумот медиҳад. Зимни сатҳи релефӣ пастиву баландӣ, талу теппа, адиру даштҳо, дараву сойҳо, кӯҳу кӯталҳо, қаторкӯҳу тегаи кӯҳҳо, водихою қиру қуллаҳо ва м. инҳо фаҳмида мешавад. Аз ин ҷост, ки дар асари «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ чунин мавзеъҳои ба ороним мутааллиқ қорбасти гардидааст: **ақаб**, **адир**, **дара**, **кӯҳ**, **қаторкӯҳ**, **қир**, **қулла**, **сой**, **тал**, **теғ**, **теппа**, **водӣ**, **чӯл**...

Ақаб вожаи арабӣ буда, маънояш гарданаи кӯҳ ва кӯтал, роҳи душворгузари кӯҳсор, яъне ағба аст [ФЗТ,112]. Дар асар чунин ақабҳо зикр гардидааст: Ба вақти гармо ва яла будани роҳи **ақаб** онҳо аз Қаротегин ду рӯз роҳ масофат доранд ва ба Фарғона низ ду рӯза роҳанд [154]. ...ба тарафи шимолии **ақабаву дашт** будагӣ калон аст...[154].

Адир вожаи тоҷикӣ буда, маънояш теппа,тал, пушта, суфакӯҳ мебошад. Аз ҷумла, дар ин мисолҳо вожаи адир ба маънои теппаву пушта омадааст: Ва аксари онҳо ба як ҷойи муайян истиқомат надоранд, кадом сой ва **адир** , ки набототи вофира дорад,ба мавошии онҳо он ҷо беҳтару хубтар аст, лиҳозо, ба ҳар се моҳ аз ҷое ба ҷое мекӯчанд [57].

Дара вожаи тоҷикӣ буда, ба маънои маънояш роҳ ё масоҳаи на чандон васеи байни ду доманаи кӯҳ мебошад [ФЗТ, 324]. Дар асар чунин оронимҳо, чун **Чиҳилдара**,**Тавилдара** зикр гардидаанд: **Чиҳилдара**, Марғзор ва **Тавилдара** соири булдони кӯҳистон мебошанд [160].

Кӯҳ вожаи қадимаи тоҷикӣ буда,шаклҳои қадимаш *kaufa / koh* мебошад. Дар асар ин вожа чанд қарат қорбасти гардидааст:

Ваҷҳи қариби он **Миёнкӯл** миёни ду кӯҳ аст аз ҷиҳати таҳфиф (сабук қардан, ихтисора қардан) ба талаффуз миёни ду кӯҳро **Миёнкӯл** гуфтанд [59]. Дар миёни Қарнабу Кармина,дар муқобили кӯҳи Чодартеппа,ки ба қурбати як фарсах масофат дорад,ғоре ҳаст дар он ҷо машҳур ба Бобо Ато

[61]. Шарқан ва ғарбан ду кӯхи азим сар ба фалакулатлас кашидааст. Дар байни ин ду кӯх як сой шимолан ва чанубан мумтад шуда, аз миёнаи сой як нахри оби зулол чараён менамояд [63]. Ҳамчунин дар асар чунин кӯхҳо зикр гардидаанд: кӯхи Тобакӯтал, кӯхи Такказор, кӯхи Тошқалъа ва кӯхи Тахтақарача. ...Ва дар миёни Шаҳрисабз ва Самарқанд кӯхи Тахтақарача восита аст. Кӯхи мазкур аз болои Шаҳрисабзу Яккабоғ ва Тошқурғон гузашта ба вилояти Саричӯй расида, аз он ҷо аз Дашти Набот ва Қароток ва Душанбе гузашта то Қаротегин ва Дарвоз расида мулҳақ ба кӯхи помир ва силсилаи Тибет мегардад [112]; ...камарҳои кӯхи Қараток ва кӯхи Душанбе қарияҳои азим дорад, ки рашқу ғайрати ҷаннотун таҷри мин таҳтиҳо-л-анҳор аст. Ба хушҳавоӣ маъруф ва ба фараҳфизоӣ машҳур аст [76]. Манбаи он аз кӯхистони дараи Ҳакимӣ. Тарафи шимолии кӯхистони дараи Ҳакимӣ кӯхистони Мачҷой ва Фалғар аст [87].

Қир вожаи арабӣ буда, маъноӣ дашт ё биёбоне, ки ҷо-ҷо тал дорад, мебошад (ФЗТ, 420). Дар асар чанд маротиба ин вожа зикр гардидааст:

Ин қасаба тӯлонӣ аст ва дар миёни ду қири рафеъ аст. Шимолан қири Чазлон ва чанубан қири Пои Дулдул, ки то Бободӯғӣ мумтад мегардад [68].

Рег низ вожаи забони тоҷикӣ маҳсуб ёфта, маъноӣ луғавиаш ҷисми табиӣ буда, дар забони порсии қадим дар шакли гауга, дар забони порсии миёна рег ва дар забони дариӣ тоҷикӣ дар шакли рег дида мешавад, ки ин далели дорои таърихи кӯҳан буданро мефаҳмонад. Аз ҷумла, дар асар ин калима фаровон корбаст гардидааст:

Дар зарфи як қарн рубӣ аррозии онро ғарбан ва шимолан ва чанубан рег ихота намудааст [49]. Ва ба тарафи шарқии ин вилоят ба мавзеи Пайканд ба даруни рег харобаи шаҳри Мадинаат ул Бухор аст, Бухорои аслии қадимӣ он аст... [50]. Сабаби харобии ин вилоят аввалан, муҳорибаи даҳшатноки кушунӣ аъроб гардида ва ,сониян, рег ихота намудааст [50].

Тал вожаи арабӣ буда, ба маъноӣ пушта, теппа, кӯхи паст, тӯдаи хок ва рег аст [ФЗТ, 310]. Дар асар ин вожа чанд карат дучор шуд: Тӯли он аз таҳти қири Бободӯғӣ то мавзеи Тали Ғундак шарқан ва ғарбан нӯҳ фарсах

аст...[50]. Дар ин туман аз ҷумлаи абнияти қадима ду қурғон мавҷуд,якеи он ба канори дарёи Зарафшон,ба сари наҳри Коми Абӯмуслим,ба болои **тали рафеъ**, ки онро қурғони Абӯмуслим мегӯянд, ба миқдори рубъи фарсах, балки камтар аст аз Хом Работ [58].

Чӯл низ воҳиди луғавии мансуби оронимҳо буда,ба маънои биёбон меояд. Дар асар ин вожа чанд маротиба истифода гардидааст:

Қабоили тарокима [туркманҳо] дар **чӯли** он ва қарияҳои он бағоят фаровон аст. Ва чашмаҳои обҳои маснӯъ, ки ба истилоҳи аҳолии кӯҳистон онро корез мегӯянд, фаровон аст [70]. Се худуд шарқану ғарбан ва ҷанубан **чӯл** аст ва шимол наҳри Зарафшон аст бисёр хушхаво [64].

Тавре зикраш рафт, дар «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ номҳои ҷуғрофӣ ба сатҳи релефи иёлотҳои Хатлон мутааллиқ низ ҷо-ҷо зикр гардидааст, ки чанде аз онҳоро дар поён меоварем: Дар тавобеи вилояти мазкур наҳри Чайхун кӯҳест бағоят азим аст ва бениҳоят рафеъ аст ва онро кӯҳи **Лағмон** меноманд [149] . Ин иёлат ба ҷониби шарқии вилояти Ҳисор дар байни кӯҳистон воқеъ аст [149]. Ҷамҷунин дар мақолаи иёлоти Хатлон чандин маротиба калимаи кӯҳистон зикр гардидааст. Яъне муаллиф зикр мекунад, ки мавзеи бештари Хатлон мансуби кӯҳистон аст. Ин воқеан дуруст буда, дар ин минтақа кӯҳҳои **Сартез, Ҳазрати Султон, Чилдухтарон** ва монанди инҳо воқеанд, ки ҳамаашон ба худуди қаторкӯҳи Ҳисор дохил мешаванд.

Ҳамин тавр, аз нигоштаи фишурда маълум мегардад, ки дар асари гаронмояи «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммад Содикҷоҷаи Гулшанӣ роҷеъ ба оронимҳои мавзеҳои аморати Бухоро ва мавзеҳои тобеи он муаллифи асар маълумоти дақиқу муфидро зикр намудааст, ки ин маълумоти муаллифи асароварда аз чанд ҷиҳат ҷолиби диққатанд. Маълумоти овардаи ӯ роҷеъ ба номҳои таърихӣ мавзеҳои ба оронимҳо мансуббуда ва худуди густариши онҳо барои харитасозону номшиносон чун сарашмаи боэътимод хидмат ва аз ин маълумот муаррихону ҷуғрофиедонон барои муайян кардани худуди таърихӣ ва номвожаҳои ҷуғрофӣ истифода хоҳанд намуд.

4) Этнотопонимҳои асари «Таърихи ҳумоюн» ҳарчанд зиёд набошанд ҳам, вале муаллиф онҳоро аз рӯйи зарурат оварда, дар комил ва пурра инъикос кардани муҳити ҷуғрофӣ, баёни мақсади худ аз онҳо истифода кардааст. Дар илми топонимика бо номи қавму халқ созмон ёфтани номвожаҳои ҷуғрофиро **этнотопонимия** меноманд. Дар асар чунин этнотопонимҳо ба назар расидаанд: Ғозималик, Ба вақти худсар будани Ҳисор тоҷики он низ ба кӯрғони **касабаи Ғозималик** даъвои худсарӣ доштаанд, ба ҳокимони атроқи ўзбаки худ [88]. Гандуми ин вилоят ба хубӣ зарбулмасали мамолики Туркистон аст [65]. Дар тавобеи ин балда (шаҳр, кишвар) қарияҳои чашмаи об ба кӯхистони он бисёр аст, мисли Табану Найманбулоқ ва Беклар ва амсоли золика [65]. ...дар тавобеи ин мамлакат кӯхҳои азиму рафеъ бисёр аст, мисли **Бахмилтоқ** ва Тахти кӯх...[71]. ... Аррачик маҳкуми **Афғон** ва Бухоро аст...[71].

5) **Антропонимия.** Антропонимҳо [номи одамон] низ дар ташаккули номҷойҳои ҷуғрофии асари «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ нақши муҳим доранд ва асосан аз нигоҳи сохт мураккабанд. Асосан антропонимҳо барои ифодаи номҳои тепаҳо, адирҳо, чоҳҳо, мазорҳо, масҷидҳои нуқтаҳои аҳолинишин, қалъаҳо [диж, қурғон] омадаанд ва аз нигоҳи мансубият ба забонҳои тоҷикӣ, туркӣ ва арабӣ мутааллиқанд: **манори Ғўза** аз осори Арслонхон боқӣ аст [46]; Ба сари мазори Ғоизуланвори **Шайх Абдуҳолик**, як мадрасаи сангин аз абнияти Мирзо Улуғбек, ба сари **мазори Сўфӣ Чунайд...** [50]; ...ба сари роҳи Бухоро **қадамгоҳи Баҳоруддин аст** [51]; Кӯрғони **Духти Афросёб** [55]; Мазори Ғоизу-л-анвори **Бобои Самосӣ** [55]; **мазори Ғоизу-л-анвори ҳазрати Оғои Бузург** дар ин тумон аст [56]; Хонақоҳи сангин ва мадрасаи сангин ба сари **мазори Ғоизу-л-анвори ҳазрати Сайид Ато** [57]; ...ба сари **мазори Ғоизуланвори ҳазрати Хоҷа Орифи Моҳитобон** нақл намудаанд [57]; **кӯрғони Абӯмуслим** [58]; **Мазори ҳазрати Абдулвосеъ** дар ин тумон аст [58]; ...бар сари **мазори Ғоизу-л-анвори ҳазрати Қосим Шайх** алайҳи-р-рахма мебошад [59]; ...**горе** ҳаст дар он ҷо машҳур ба **Бобо Ато** [64]; Сари мазори Ғоизуланвори Мавлоно Ориф

алайҳираҳма як қитъа хонақоҳи сангин дорад [64]; Қўрғони вилояти мазкура аз ҷумлаи осори мулки Искандари Зулқарнайн аст [69]; дар он ҷо мазори мутабаррикаи Ғоизуланвори Шайх Аҳмад Кабир аст [69]; *Дар он навоҳӣ қадамгоҳи Бобо Қанбар* аст [70]; Ба тарафи шимолии он масҷид қадамгоҳи имоми Ҳанифия аст [70]; **Мазори Ғоизуланвори ҳазрати Шайх Маъруфи Кархӣ** дар ин ҷост ва *мазори Ғоизуланвори Зайд ибни Алӣ* ва *Зубайд ибни Алӣ* ба тарафи ғарбии вилояти мазкур ба миқдори як фарсах роҳ хобидаанд [70]; Мазори Ғоизуланвори ҳазрати Шайх Маъруфи Кархӣ дар ин ҷост ва *мазори Ғоизуланвори Зайд ибни Алӣ* ва *Зубайд ибни Алӣ* ба тарафи ғарбии вилояти мазкур ба миқдори як фарсах роҳ хобидаанд [73]; Ва ба ҷониби шимолии наҳри Ҷайхун ба муҳозии қўрғони Каркӣ ба домани кўҳ **мазори Ғоизуланвори ва қадамгоҳи Имом Ҷаъфари Содик** мавҷуд аст [74]; Ба андак масофа ба сари **мазори Хоҷа Ҷонбоз** як қитъа хонақоҳи сангин ба болои турбати бузурги мазкур мавҷуд аст [76]; Арки... ва аҳолии тарокима онро **қўрғони Тоҳиру Зўхро** мугўянд [78].

Антротопонимҳои асар асосан дар қолаби ибора-антротопоним шакл гирифта, манори Ғўза, мазори Ғоизуланвори Шайх Абдуҳолик, мадрасаи сангин аз абнияти Мирзо Улуғбек, мазори Сўфӣ Ҷунайд, қадамгоҳи Баҳоуддин, Қўрғони Духти Афросёб, Мазори Ғоизу-л-анвори Бобои Самосӣ, мазори Ғоизу-л-анвори ҳазрати Оғои Бузург, мазори Ғоизу-л-анвори ҳазрати Сайид Ато, сари мазори Ғоизуланвори ҳазрати Хоҷа Орифи Моҳитобон, қўрғони Абӯмуслим, Мазори ҳазрати Абдулвосеъ, мазори Ғоизу-л-анвори ҳазрати Қосим Шайх, ғоре Бобо Ато, мазори Ғоизуланвори Мавлоно Ориф алайҳираҳма, мулки Искандари Зулқарнайн, мазори мутабаррикаи Ғоизуланвори Шайх Аҳмад Кабир, қадамгоҳи Бобо Қанбар, қадамгоҳи имоми Ҳанифия, Мазори Ғоизуланвори ҳазрати Шайх Маъруфи Кархӣ, мазори Ғоизуланвори Зайд ибни Алӣ, мазори Зубайд ибни Алӣ, Мазори Ғоизуланвори ҳазрати Шайх Маъруфи Кархӣ, мазори Ғоизуланвори ва қадамгоҳи Имом Ҷаъфари Содик, мазори Хоҷа Ҷонбоз, қўрғони Тоҳиру Зўхро...

[номи одамон] низ дар ташаккули номҷойҳои ҷуғрофии асари «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ нақши муҳим доранд ва асосан аз нигоҳи сохт мураккабанд. Асосан антропонимҳо барои ифодаи номҳои тепҳо, адирҳо, чоҳҳо, мазорҳо, масҷидҳои нуқтаҳои аҳолинишин, қалъаҳо [диж, курғон] омадаанд ва аз нигоҳи мансубият ба забонҳои тоҷикӣ, туркӣ ва арабӣ мутааллиқанд:

Дар маҷмӯъ топонимҳои асари мазкур иборат аз номи маҳал, мамлакат, вилояту шаҳр, шаҳраку деҳот, кӯҳу дара, саҳрову биёбон, кӯлу ҷӯй, баҳру дарё, номи қасру бошишгоҳҳо, дахма, қабристон, кӯчаву маҳалла ва амсоли инҳо мебошад. Умуман, овардани гидронимҳои минтақаҳои мухталифи Осиёи Миёна дар «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ барои боз ҳам ҷолибтару пурратар гардидани ин ё он ҳудуди давлати аморати Бухорои охири қарни XIX ва ибтидои асри XX хидмат намудаанд. Аз рӯйи маълумоти ин асар бештари топонимҳои овардаи муаллифи асар дар тӯли таърих аз нигоҳи сохт то андозае ба тағйирот дучор гардида, бо баъзе шакливазкунии зоҳирӣ то замони мо расидаанд. Асари «Таърихи ҳумоюн» чун сарчашмаи боэътимод дар омӯзиши гидронимҳо ва умуман дар омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофии Мовароуннаҳр хидмат хоҳад намуд. Зеро муаллифи асар ҳар далелу рақами овардаи хешро дар асоси сафар қардан ба ин ё он мавзӯ меорад ва онро ташреҳ медиҳад, ки хеле ҷолиб аст.

Дар айни ҳол «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ чун дигар осори таърихӣ сарчашмаи боэътимод дар номшиносии тоҷикӣ маҳсуб меёбад.

3.3. Корбурди этнонимҳо дар асар

Тахти мафҳуми этноним номи қавму қабила ва халқ фаҳмида шуда, дар забоншиносӣ илме, ки номи қавму қабила ва халқхоро мавриди баррасӣ қарор медиҳад, этнонимика ном дорад. Мафҳуми *этнонимика* аз юнонии *ethnos* – қабила, халқ ва *onoma* – ном, исм гирифта шуда, як бахши вожашиносӣ, ки номи қавму қабилаҳо ва халқхоро меомӯзад. Дар асари мавриди таҳқиқ қарор гирифта, этнонимҳои зиёди мансуби гурӯҳҳои ориёӣ, туркӣ-муғулӣ, ибронӣ, славянӣ ва монанди инҳо аз ҷониби муаллиф дар мавридҳои зарурӣ истифода гардидаанд, ки чанде аз онҳо дар поён меоварем:

Араб а. عرب 1. номи халқе, ки сокини якҷанд мамлакати Шарқи Наздик ва Африкаи Шимолӣ, забонаш ба гурӯҳи забонҳои семӣ (семитӣ) тааллуқ дорад; **алифбони араб** хати арабӣ. 2. сокини мамлоки араб, тозӣ [77]: Ва дар ин тумон аз авлоди мучоҳиддини Ислон, аз қабилаи наҷиби **араб** миқдори се ҳазор хонавор мавҷуд аст [52].

Атрок а. اتراک кит., ҷ. **турк** (туркҳо, туркон) [ФТЗТ, 97]. **Турк** ترک халқи забонаш мансуб ба гурӯҳи забонҳои туркӣ, ки сокинони асосии Туркияро ташкил медиҳад [373]: ...инҳо часуру ғаяртарин **атроки** қабилаи ашоири Ҳисоранд...[103].

Афғон II افغان 1. Номи халқе, ки бахше аз сокинони кишварҳои Афғонистону Покистонро ташкил медиҳад: **мардуми (халқи) афғон**. 2. аҳли Афғонистон; сокини Афғонистон [98]: ...аз қабилаи пешоварӣ ва **афғон** ва ҳинду ва мусофири ҳуқандӣ ва кошғарӣ ва амсоли инҳо...[47].

Балос / Барлос т. برلاس номи яке аз қабилаҳои туркнаҷод [103]. Барлос яке аз қабилаҳои туркӣ буда, дар айни замон ин гурӯҳи этникӣ дар ноҳияҳои Чироғчӣ, Китоб, Сарисийёб, Дехнав, Бойсун, водии Ҳисор иқомат доранд. Тибқи нигоштаи муаррихон ин вожа муғулӣ буда, маънои ҳайвони пуркудрату тавоноро ифода менамояд. Яъне зимни ҳайвони пуркудрату тавоно муғулҳо йулбарс [шерӣ тоҷикӣ]-ро мефаҳманд. Номи ин қабила низ аз ҳамин номи ҳайвон гирифта шудааст [Ҳомидов, 76]: Дуюм қабилаи **балос**

аст, ҳазор хонаворанд, ҳамаи онҳо галладору аҳли сарвату ғанӣ ва туччоранд [103].

Лафзи арабӣ... альон ба **лафзи арабӣ** муҳовара доранд [53]. ... онро дар кутуби **таворихи арабӣ** шаҳри Тавоис меноманд... [58].

Точик تاجیک 1. Номи яке аз қадимитарини халқҳои Осиё, ки дар рушду такмили илму фарҳанги умумибашарӣ саҳми сазовор гузоштааст, тозак, тозик, тожик. 2. Халқи таҳҷоии тамаддунофарии Осиёи Марказӣ, ки кишвари Тоҷикистон бо номи он номгузорӣ шудааст. 3. таър. ғайритурк, он ки турку муғул набошад: **турку тоҷик**. 4. таър. ғайриараб, ғайритозӣ: **тоҷику тозӣ**. 5. таър. умуман эронӣ, мардуми форсизабон. 6. маҷ. тоҷдор, тоҷвар, соҳибтоҷ. 7. таър., маҷ. озода, озодаманиш. 8. нав. он чи сохта ва парвардаи зеҳни тоҷикон аст: **адабиёти тоҷик, фарҳанги тоҷик, санъати тоҷик, ҳунари тоҷик** [ФТЗТ, 368]: Ин мамлакат ду фирқаанд: ўзбак ва тоҷик. Тоҷикони он тамоман ба дараҳои кўҳ ва нафси шаҳр сокинанд, ба деҳқонӣ ва зироат машғуланд ва аз ин мамар касби маош менамоянд ва баъзе косибанд, ба насочӣ ва алочабофӣ машғуланд.

Эронӣ ایرانی мансуб ба **Эрон: гурӯҳи забонҳои эронӣ**. 1. таър. номи умуми сарзамини эрониҷодон. **Эронзамин** ايران زمين таър. сарзамини Эрон, мамлақати Эрон эрониҷодон. **Эроншаҳр** ايران شهر таър. сарзамин ва кишвари Эрон [703]: ... аз ин ҷумла ҷаҳор ҳазору панҷсад хонавор эронӣ аст... [46].

Ўзбак ازبک номи халқи туркизабон, ки аҳолии асосии Ҷумҳурии Ўзбекистони ҳамсоҷро ташкил медиҳад [ФТЗТ, 390]: Ва ўзбаки он аксаран галладор ва хайманишину аҳли хиргоҳанд, ба дашту бодия сукно доранд ва тақсими аҳолии вилояти мазкур аз қарори зайл аст:

Лақай لقای 1. Номи яке аз қабилаҳои туркзабон. 2. Намояндаи ин қабила [702]. Лақайҳо яке аз гурӯҳи этникии мардуми ўзбек буда, дар айни замон дар қисмати ҷанубии Тоҷикистон низ иқомат доранд. Лақай дар забони пушту [афғонӣ] дар шакли **лахунай** – борбардор, кўчманчӣ буда, аз ҳамин калима шакли лақай арзи ҳастӣ намудааст [8,758]. Пас маълум мешавад, ки лақайҳо

гурӯҳи мардуми кӯчманчӣ буда, дар қарни XVI ба ҳудуди болооби Чайхун [Амурдарё] кӯч бастаанд ва то кунун иқомат доранд [Ҳомидов, 109]: Қабилаи **Лақай**–панҷоҳ ҳазор хонаворанд, инҳо часуру ғажортарин **атроки** қабоилу ашоири Ҳисоранд, ба тӯли қомату заҳомат маъруфанд. Дуюм, қабилаи **балос** аст, ҳазор хонаворанд, ҳамаи онҳо ғалладору аҳли сарвату ғанӣ ва пулдоранд. Сеюм, қабилаи **марка** – даҳ ҳазор хонавор аст. Инҳо низ ғалладоранд, аҳли хаймаву хиргоҳанд.

Лӯлӣ **لولى** 1. Қабилае, ки аслан аз Ҳиндустон буда, дар ҳоли кӯчманчӣ ва нимкӯчманчӣ зиндагӣ мекунад, чӯғӣ. 2. Чӯғии раққосу сурудхону бозингар. 3. Маҷ. зебо, хушрӯй [725].

Қазоқ/Қазоқия **قزاق** 1. Номи халқе аз қавмҳои туркизабон, ки сокинони асосии Ҷумҳурии Қазоқистон мебошанд. 2. нафаре аз халқи қазоқ [647]: Аксар мардумони **қазоқияи** Нурато аз ин ҷо кори худро саранҷом мекунанд [51].

Қурма номи яке аз қабилаҳои туркзабон: Бист ҳазор хонаи он қабилаву ашоири тарокимаи **қурма** аст [73].

Манғит номи яке аз қабилаҳои туркзабон буда, сулолаи охиринаи аморати Бухоро [аз Раҳими манғит то Олимхони манғит, яъне солҳои 1753-1920] буданд. Паҳншавии қабилаи манғитҳо дар замони ҳукмронии ин сулола рост меояд. Вожаи манғит мансуби забони туркӣ буда, тибқи нигоштаи А. Ишаев аз калимаи минг, яъне ҳазораҳо пайдо шудааст [Ишаев, 123].

Урганҷӣ номи яке аз қабилаҳои ориёинаҷод, яъне хоразмиҳо аст: Аҳолии ин тумон аксар **урганҷӣ** аст [52].

Ҳочагон: ...дусад хонавор **ҳочагон** ва бақияи он ўзбак аст [63].

Найман номи яке аз қабилаҳои туркзабон: Ду қабилаи бузурги **ўзбак** дар ин мамлакат сокинанд, яке қабилаи **найман** ва дигаре қабилаи **хитой**, ки ин ду қабилаи бузург ва часуртарин қабоили атроқанд [64].

Баҳрин номи яке аз қабилаҳои туркзабон: Қабилаи ғолиби ин мамлакат аз **қабоили ўзбак қабилаи баҳрин** аст [66].

Батош номи қабилаи қадимаи халқи ўзбек аст [Ҳомидов, 28]. Бинобар ин, мавзеъҳои аҳолинишин (ойконимҳо) бо номи ин қабила марбут буда, ба забони туркӣ мутааллиқанд.

Туркман ترکمن халқи забонаш мансуб ба гурӯҳи забонҳои туркӣ, мардуми асосии Туркманистон [373]: Аҳолии ин вилоят тамоман қабилаи **туркман** аст [72].

Кекчӣ номи яке аз қабилаҳои туркзабон: Даруни қурғони вилояти Каркӣ мураккаб аз ду қабилаанд, яке **кекчӣ** ва дигаре **хочахайрон** [73].

Эрсорӣ номи яке аз қабилаҳои туркзабон: Бист ҳазор хонаи он қабилаву ашоири тарокимаи **қурма** аст ва сӣ ҳазор хонавор қабилаву ашоири **эрсорӣ** аст [73].

Қалмоқ номи яке аз қабилаҳои туркзабон: ...миқдори ду ҳазор хонавор қабилаи қалмоқ ва бист ҳазор қабилаи эрсорӣ аст... қабилаи туркмани сақар аст...[83].

Қунғурот номи яке аз қабилаҳои туркзабон: Қабилаи **қунғурот** чиҳил ҳазор хонавор аст ва қабилаи ҳардурии он бист ҳазор хонавор аст. Қабилаи қунғурот ўзбак аст ва ҳардури тоҷик аст [100].

Ҳардури номи яке аз қабилаҳои ориёӣ ё тоҷиконе, ки имрӯз дар худуди ноҳияҳои Ғузору Деҳқонобод зиндагӣ доранд. **Бо ин ном** мавзеъҳои иқомати тоҷикони навоҳии Яккабоғ, Чироғчӣ, Деҳқонобод, Ғузур низ номбурда мешаванд. **Ҳардарай** тоҷиконе мебошанд, ки аз ҳар дара чамъ шуда, дар ин мавзеъ умр ба сар мебаранд. Номи мавзеъ мутааллиқи забони тоҷикӣ буда, аз нигоҳи сохт таърихан мураккаб ва ин вожаро дар айни замон ба қатори калимаҳои содаи рехта мансуб доништан мумкин аст [Ҳомидов, 47]: ...ҳардурии он деҳқон аст [100].

Қабчилӣ номи яке аз қабилаҳои туркзабон: Ба мавзеи Байлибойлӣ ҷамоае аз **қунғуротия** ҳастанд, ки онҳоро ҷамоати **қабчилӣ** меноманд [102].

Қара қунғурот номи яке аз қабилаҳои туркзабон: Тамоми он қабилаи **Қара қунғурот** аст, ки ваҳшитарини тамоми қабоилии ашоири ўзбаку атроқанд [103].

Такобӣ номи гурӯҳи этникӣ ё тоҷикони ноҳияҳои Китобу Шаҳрисабз ва Яккабоғро ўзбекҳо ва дигар гурӯҳҳои этникии туркӣ чунин ном мебаранд: ...ба истилоҳи худҳошон онро Такоб меноманд [103].

Кенагас номи яке аз қабилҳои туркзабон: Аҳолии ин вилоят тамоман қабоилю ашоири атроки **кенагас** аст [103].

Чағатой номи яке аз қабилҳои туркзабон: Аммо аҳолии дараҳои кӯҳистони он ҳама тоҷики чағатойианд [103].

Марқа номи яке аз қабилҳои туркзабон: номи яке аз қабилҳои туркзабон: Сеюм қабилҳои марқа – даҳ ҳазор хонавор аст [103].

Муғул дар шаклҳои муғул-мӯғул дар нигоштаҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ дучор мешавад. Ин этноним пас аз ҳуҷуми муғулҳо дар ҳудуди Мовароуннахр пайдо шудааст.

Қипчоқ номи қабилҳои қадимаи туркӣ буда, барои шакл гирифтани қавму қабилҳои туркӣ, чун ўзбек, қазоқ, қирғиз, қарақалпоқ, тотор, бошқирд, туркман, нуғой, балқар асос гузоштааст. Тибқи нигоштаҳои манбаъҳои таърихӣ қипчоқҳо аз асри XI инҷониб дар соҳили Сирдарё зиндагӣ доранд [Ҳомидов, 245].

Қирғиз قرغيز 1.Номи халқи туркнажод, ки аҳолии аслии Ҷумҳурии Қирғизистонро ташкил мекунад. 2. Нафаре аз халқи қирғиз [ФТЗТ, 674].

Яҳудӣ يهودى мансуб ба халқи яҳудӣ; банӣ Исроил, исроилӣ: забони яҳудӣ; халқи яҳудӣ [ФТЗТ, 726]: Ва аксари мардумони Ҳисор, хусусан **аҳли яҳуд** аз он об бурда меошоманд... ...кӯдакони **яҳудӣ** ба даст зарфҳои худро мамлу намуда ба атрофи он истодаанд [78].

Тибқи маълумоти сарчашмаҳо ва корҳои тадқиқотӣ дар ҳудуди Осиёи Миёна ё Мовароуннахр қавму қабил ва халқҳои гуногуни ориёӣ ва туркӣ аз даврони қадим инҷониб будубош доранд. Дар байни ин қавмҳо гурӯҳҳои этникии мансуб ба ориёӣ боз қадимтар ва бумитар мебошанд. Дар бобати қадима будани қавму гурӯҳҳои этникии ориёӣ маълумоти фаровон дар нигоштаҳои шарқшиносону тоҷикшиносон оварда шудааст, ки барои намуна нигоштаҳои академикон В.В. Бартолд ва Б. Ғафуровро чун намуна овардан

мумкин аст, ки эшон дар осори бунёдии худ ин андешахоро тақвият бахшиданд [Бартолд, 1963; Гафуров, 1983]. Тавре зикраш рафт, дар ҳудуди аморати Бухоро баробари қавму қабилаҳои эронӣ, инчунин қавму қабилаҳои арабу турк низ аз давраҳои қадим инҷониб сукунат доранд. Бояд гуфт, ки этнонимҳои туркӣ дар ташаккули этнотопонимҳои ин минтақа мусоидат кардаанд. Гуфтан ҷоиз аст, ки дар ҳудуди аморати Бухоротеъдоди зиёди қавму қабилаҳои туркӣ мавҷуд буда, аз қарнҳои XII-XIII то ибтидои садаи XX ба ин сарзамин аз мавзеҳои дигар омада, зиндагии муқимиро пеша намудаанд. Аз ин ҷост, ки номи мавзеҳои бунёднамуздаи эшон бо номи қабилаву қавмашон то имрӯз ёд мешаванд.

Этнонимҳои асарро аз рӯи мансубият ба хонавода ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намудан мумкин аст: **а) гурӯҳи эронии хонаводаи ҳиндуурупоӣ:** афғон, тоҷик, эронӣ, урганҷӣ, хочагон, ҳардурӣ...; **б) гурӯҳи туркии хонаводаи муғулӣ-олтойӣ:** атроқ, балос / барлос, ўзбак, лақай, қазоқ /қазоқия,қурма, манғит, найман, баҳрин, туркман, кекчӣ, эрсорӣ, қалмоқ, кунғурот, қабчилӣ, қара кунғурот, кенагас, чағатой, марқа...; **в) хонаводаи сомӣ:** араб, яҳудӣ...

Этнонимҳои асарро аз рӯи сохт ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намудан мумкин аст: **а) сода:** араб, ўзбак, лақай, лўлӣ, қазоқ, қурма, манғит, найман, қалмоқ, кунғурот, қара кунғурот, кенагас, чағатой, марқа...; **б) сохта:** атроқ, тоҷик, эронӣ, лўлӣ, урганҷӣ, хочагон, кекчӣ, Эрсорӣ, кунғурот, яҳудӣ...; **в) мураккаб:** ҳардурӣ, такобӣ...; **г) ибора этноним:** Қара кунғурот.

Ҳамин тариқ, этнонимҳои асар дар ифодаи ҳаёти аҳолии аморати Бухорои охири асри XIX ва ибтидои асри XX аз ҷониби муаллиф мавриди истифода қарор гирифта, ба воситаи онҳо дар ҳудуди аморати Бухорои ин давр ба қадом миқдор будубош доштани аҳолии минтақа нишон дода мешаванд, ки ин як таҳлили хуби оморист доир ба зиндагии иҷтимоии ин давр. Чанд мисол доир ба тақвияти ин андешаамон: «Ғамоми тоҷики он низ ба Чигатой таъбир менамоянд, ҳафтад ҳазор хонавор аст. Ба вақти худсар будани Ҳисор тоҷики он низ ба **қўргони қасабаи Ғозималик** даъвои худсарӣ

доштаанд, ба ҳокимони атроки ўзбаки худ. Мардумони **точики** ин вилоят назар ба ўзбаки он бадхӯ ва кинахоанд. Мардумони пуршеру ғавғоанд».

Доир ба музофоти Кӯлоб чун муаллиф сухан меронад, чунин андешахоро нисбат ба мардumi ин сарзамин баён медорад: «Толибилмҳои хуби дар Бухоро хатми кутуб намуда бисёр дорад. Аҳолии ин вилоят аксар **тоҷиканд** ва дар **бодияҳову** тавобеоти он **қабилаи атрок [туркҳо]** низ фаровон аст. Аксари он қабилаи **лақай** аст» [142].

«Аҳолии кӯҳистон ба касби илм иштиғоли тамом доранд... аксар аҳли хаймаву хиргоҳ ва косибу тоҷири он ба қадри зарурат аз аҳли илм аст ва мояҷузу биҳи-с-салоту ва заруриёти дин ва эътиқодотро хуб медонанд. Аҳолии кӯҳистон ба касби илмгӯйи сабақтро аз аксари аҳолии соири иёлоти Бухоро рабуданд [176].

Доир ба мардumi Душанбе ва муҳити чуғрофии он чунин андешаро нигоштааст: «Аҳолии вилояти Душанбе ҳама тоҷиканд, аҳли сарватанд. Ва дар ин вилоят **яхудӣ** низ фаровон назар ба соири вилояти Ҳисор, аз чиҳати хушҳаво будани он аст. Пешаи онҳо ҳама эҳтикор ва рибохорӣ аст. Мардумони ин марзу бум ба **дурушттабъиву дағалӣ** маъруфанд. Ва ин вилоят бағоят чамъияту обод аст. Бозори ғаллаву хубоботи он ва бозори савоими он дар ниҳояти дараҷа маъмуру обод ва раванқдор аст. Аксар шутурдорони вилояти **Қаршӣ** аз он чо омада анвои хубуботу ғаллотро гирифта ҳамлу нақл менамоянд. Ва корҳои тиҷорати худҳоро аз ин чо саранҷом медиханд. Вилояти Ҳисор бағоят васеъ аст, аз қабиле вилояти Душанбе бисёр касабҳои /182/ чамъияту обод дорад, 18 амлокро доро аст, мисли қалъаи Гозималик, Пуштбукрӣ ва Ёбон ва Хоҷаобигарм ва Чиртак ва Хонақоҳ ва амсоли онҳо... Ва кӯрғони Душанбе дорои ҳафт ҳазор хонавор нуфус аст. Ду масҷиди идайн ва чумъа ва понздаҳ масҷиди панҷвақтӣ ва як Мадраса ва дорои дусад қишлоқу қария аст. Ба хушҳавои беҳтарину хубтарин тавобеоти вилояти Ҳисор, лекин Хонақоҳ низ ва аҳли вилояти Ҳисор аз Душанбе писанду марғуб аст. Аспро дар Бухороӣ Шариф ва дар аксари иёлоти он аз ин вилоят меоранд. Аспҳои ин вилоят бағоят хушсурату

даванду роҳдор аст. Аз пешаи ғалладорӣ аксари онҳо аҳли сарвату ағниё шудаанд, хусусан қабилаи *барлос* [185]. Ба қабилаи *барлосия* моликону соҳибони даҳ ҳазор гӯсфанд ва як миллион танга фаровон аст, лекин қабилаи *марқаву лақай* аксар фақиранд. Аҳли сарват ба ин ду қабила кам аст. Аз қабилаи *лақай* сорику қуттоъу-т-тариқ бисёр зухуру буруз менамояд, аксари онҳо ба ин пешаи манҳус мубталоанд. Вилояти **Ҳисор** ба тарафи шарқии **Бухоро** воқеъ аст, масофи он то **Бухоро** панҷоҳу шаш *фарсах* аст, лекин ба афвоҳи нос машҳур аст ба шаст *фарсах* роҳ [78].

Ҳамзамон аз рӯйи мавҷудияти ин этнонимҳо баробари дониستاني хислату рӯҳияи ин мардуми гуногуннаҷод, инчунин нақши онҳоро дар ташаккули номвожаҳои чуғрофии ин сарзамин низ муайян кардан мумкин аст. Бояд гуфт, ки бо номи халқу қавм ёд шудани номи мавзеъҳо, аз як нигоҳ, қай ва чӣ мақом доштани ин қавму қабиларо дар сарзамини аморати Бухоро нишон диҳад, аз чиҳати дигар, ба тағйироти савтию сарфӣ дучор шудани номҷойҳои ин давлатро муайян менамояд.

Умуман, асари «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ аз қабили асарҳои чуғрофию таърихӣ манфиатбахши охири қарни 19-ум ва ибтидои асри 20-уми халқи тоҷик буда, саршори маводи зарурии таърихӣ, фарҳангӣ, сиёсӣ, мардумшиносӣ, иқтисодӣ, чуғрофӣ мебошад, ки муҳаққиқони ин соҳаро зарур аст, ки доир ба соҳаи худ кори тадқиқотиро дар асоси маводи ин асари боарзиш ба анҷом расонанд.

БОБИ IV. ХУСУСИЯТҲОИ КОРБУРДИ ИМКОНОТИ СЕМАНТИКИЮ САРФИИ ЗАБОН ДАР «ТАЪРИХИ ХУМОЮН»

Масъалаи корбурди имконоти грамматикии асари бадеӣ дар тафовут аз услубиёти луғавӣ яке аз мавзуоти нисбатан кам таҳқиқшуда дар услубшиносии забони форсӣ-тоҷикӣ ба шумор меравад. Ин пеш аз ҳама ба он марбут аст, ки баъзе паҳлуҳои услубии ҳиссаҳои нутқ ханӯз ҳам ба таври бояду шояд омӯхта нашудааст, ки дар натиҷа марзҳои миёни корбурди хоси воҳидҳои грамматикӣ дар забони умумихалқӣ ва он вазифаҳои услубии ин воҳидҳо, ки дар забони осори бадеӣ ба назар мерасанд, дақиқ муайян нагардидаанд. Дар ҳоле, ки ҳар адиб дар корбарии имконоти категорияҳои морфологӣ саҳми хосаи худро гузоштааст, принципҳо ва методҳои таҳқиқи қонунмандии корбурди услубии ҳиссаҳои нутқ ханӯз ба таври амиқ дақиқ таҳия нагардида, ба сурати системаи муайян дароварда нашудаанд. Аммо гуфтаҳои мазкур чунин маъно надорад, ки таҳқиқоти услубшиносони тоҷик доир ба ин мавзӯ қомилан сарфи назар карда шавад, зеро дар баробари ин дар осори илмӣ, ки ба таҳқиқи забон ва услуби нависандагони алоҳида бахшида шудаанд, доир ба вижаҳои услубии осори адибон назарот ва мулоҳизоти ҷолиб ва муҳими илмӣ баён гардидаанд. Асарҳои доир ба забон ва услуби адибони ҷудоғона, ки аз тарафи Н.Маъсумӣ (Маъсумӣ 1976; 1973), Р.Ғаффоров (Ғаффоров 1966; 1977), Б. Камолиддинов (Камолиддинов 1967), Х.Хусейнов (Хусейнов 1973) ва дигарон таълиф гардидаанд, бешак, дар омӯзиши хусусиёти грамматикии сабки насри тоҷикӣ марҳилаи муҳимме ба шумор мераванд. Дар байни осоре, ки ба таҳқиқи сабки намоёндагони адабиёти классикӣ форсӣ тоҷик бахшида шудаанд, метавон рисолаи бузургҳаҷми Маликушшуаро Баҳорро номбар кард (Сабқшиносӣ 2012), ки дар он зимни баррасии таърихи татаввурӣ насри форсӣ баъзе масъалаҳои марбут ба корбурди имконоти грамматикӣ забони форсӣ дар асарҳои нависандагони пешин баён гардидаанд. Силсилаи таҳқиқоти Б.Камолиддинов (Камолиддинов 1986; 1989; 1990; 1992) дар бораи услубиёти синтаксиси

забони адабии муосири тоҷик дар инкишофи услубшиносии тоҷик воқеан ҷойгоҳи хосаеро доро мебошанд.

3.1. Хусусиятҳои семантикию сарфӣи услуби «Таърихи ҳумоюн»

Калима ҳамчун воҳиди сарфӣ имконоти васеи тақвият бахшидан ба баёни бадеии ҷаззоб ва пуробурангро доро мебошад ва истифода аз ин имконоти услубии калима дар осори адибон хусусияти фардӣ дорад. Б.Камолиддинов комилан дуруст таъкид намудааст, ки «нависанда на ҳамеша калимаҳоро дар шакли тайёрашон кор мефармояд. Аз рӯи талаботи фикр ва мутобиқан ба тақозои услуби эҷодии худ аз имкониятҳои калимасозӣ истифода бурда, калимаҳоро ба шакле дароварда дар асараш истифода мекунад. Дуруст аст, ки чунин тағйирот дар шакли калима аксар дар доираи нормаи забони адабӣ воқеъ мегардад, вале дар натиҷаи тағйири шакли калима, баъзе тобишҳои нозуки маъноӣ грамматикӣ ё лексикӣ он ошкор мегарданд, ки онҳо дар забони асари бадеӣ ягон вазифаи услубиро ба ҷо меоваранд. Вобаста ба матн, мундариҷаи воқеаҳои тасвиршаванда аломат ва категорияҳои ҷудоғнонаи нутқ моҳияти услубӣ пайдо намуда, ба воситаи таъсирбахши забон табдил меёбанд» (Камолиддинов 1967, 82).

Ба назари А.И.Ефимов, таҳаввулотҳои мазмунӣ ва услубӣ дар асари бадеӣ ба шакли калима ва корбарии синтаксисии ҳиссаҳои нутқ вобастагии мустақим доранд (Ефимов 1954, 220). Гуногунпахлӯии услубии ҳиссаҳои нутқи гуногун дар натиҷаи истеъмол ва тавсеаи доираи маъноӣ ва корбурди образҳои калимаҳои забон ба вучуд меояд. Чунин корбарии калима тобишҳои маъноӣ онро ғанӣ ва нақши услубии онҳоро рангин месозад. Тарафи дигари нақши муҳтавои морфологӣ калима дар асари бадеӣ ин аст, ки калимаҳои забон вобаста ба характери истеъмолшавон метавонанд ба нутқ тобишҳои тавсифию баҳодихӣ ато намоянд. Масалан, пасванди -ак дар асари Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ калимаҳоеро мисли *ҳисорак*, *деҳак*, *дирамак*, *гунбадак* ва ғ. сохтааст, ки ба ҳар кадоме аз ин калимаҳо дар мавридҳои муайяни баёни фикр тобиши махсуси экрессивию ҳиссӣ мебахшад. Ҳамин

хусусиятро ҳангоми истеъмоли навъҳои гуногуни ҷонишинҳо (масалан корбурди ҷонишинҳои ишоратӣ ё номуайяӣ) ва феълҳо (масалан, истифодаи маъниҳои луғавӣ ва шаклҳои гуногуни морфологии феъли «шудан») дар асар мушоҳида намудан мумкин аст.

Нависанда пеш аз ҳама эҷодкор аст ва дар баробари асари бадеӣ метавонад дар доираи қонунмандии роиҷи забони адабӣ калимаҳои навофарод, ки ба воситаи онҳо тақозои услубии баёни андеша ва фикри худро бароварда намояд. Аз ин рӯ масъалаи вожаофаринии нависандаро низ дар доираи хусусиятҳои услубии асари мушаххаси ӯ баррасӣ ва таҳқиқ намудан лозим меояд. Ин масъала «аз он ҷиҳат қобили мулоҳиза аст, ки он доираи васеи масоили марбут ба муносиботи тарафайни аркон ва омилҳои дорои хусусиятҳои морфологӣ, калимасозӣ ва услубиро фаро мегирад» (Ефимов 1954, 224). Барои намуна метавон калимаи «лашкарӣ»-ро мисол овард, ки дар қолибҳои калимасозии забони форсӣ-тоҷикӣ сохта шуда, дар матни «Таърихи ҳумоюн» маънии исми «сарбоз, афсар»-ро, ки исми шахс аст, ифода карда (...*ва гуруҳе маликзодагон ва подшоҳзодагонӣ атрофи олам буданд, ки ... эшонро ... лашкарӣ ва сипоҳӣ нашумурдандӣ* (с. 53), ҳатто дар шакли ҷамъ – «лашкарӣён» ба маънии «афроди мансуб ба лашкар, низомӣён; сарбозон, афсарон» ба қор рафтааст, аммо ин вожа дар таркиби ибораи изофии «тақозои лашкарӣ», ки дар ҳамон саҳифа ба назар мерасад (...*ҷунонқи ҳеҷ амалдор ва раиятро аз тақозои лашкарӣ ранҷе нарасидӣ...* (с. 53), ба сифати муайянкунанда омада, вазифаи синтаксисии сифатро (сифати нисбиро!) иҷро кардааст. Дар навбати худ, ҷараёни нақли матлаб аз нависанда тақозо доштааст, ки барои пайванди мазмуни ҷумлаҳои он матн ва рабт додани онҳо ба ҳамдигар ба хоҳири эҷоди фикри воҳид ва умумӣ ба ҷунин тарзи баёни бадеӣ рӯй оварад. Ба ҳамин тариқ, хусусиятҳои истеъмоли шаклҳои морфологии вожагон ва категорияҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ, ки барои дурусту дақиқ, ҳадафмандона ва пуробуранг ифода намудани фикри муаллиф мусоидат кардаанд, дар маърази таҳқиқоти вижагӣҳои сабки асари бадеӣ қарор мегирад.

3.2. Хусусиятҳои семантикии исм дар асар

Яке аз масоили муҳими муайян кардани сабки «Таърихи хумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ баррасии исмҳо ва категорияҳои грамматикии мансуб ба онҳо ба шумор мераванд. Дар миёни навъҳои гуногуни семантикӣ-грамматикии исмҳо нахуст корбурди исмҳои хосро баррасӣ кардан лозим меояд, зеро онҳо дар назари аввал аз лиҳози услубӣ он қадар ҷолиб нанамоянд ҳам, вале дар асл метавонанд дар баробари номи шахс ё номи хоси мафҳумҳои дигар буданашон боз тобишҳои дигари экспрессивиро дошта бошанд, ки ба хонанда ҳамчунин иттилооти дигари изофиро дар бораи соҳиби ном дода тавонанд.

Чунонки аз таҳлили корбурди номҳои ашхос дар матни асар бармеояд, ин номҳо тобишҳои мухталифи услубиро касб кардаанд. Омилҳои динӣ ва иҷтимоӣ бунёде барои баёни номҳо гардидаанд ва аз рӯйи онҳо ба қадом табақаи иҷтимоӣ мутааллиқ будани шахсро муайян кардан мумкин аст. Дар баробари ин дар номҳои ашхос муносибати фардии муаллиф ба шахсиятҳои таърихӣ, ки дар асар ном бурда шудаанд, зоҳир мегардад. Ҳамин ду ҷанба ба корбурди номҳо дар «Таърихи хумоюн» хусусияти услубӣ мебахшад.

Гуруҳи дигари исмҳои хосро номҳои пайғамбарон, номи аҳли байти пайғамбари ислом ва соири чехраҳои динӣ ташкил медиҳанд, ки нависанда онҳоро тибқи суннати арабии исломӣ меоварад. Ҳангоми овардани номи пайғамбари ислом нависанда аввал ном ва сипас тавсифотеро, ки маъмулан дар борааш оварда мешавад, зикр кардааст: ... *ва то аҳди пайғамбари мо – Муҳаммади Мустафо алайҳиссалоту вассалом ҳам қибла он медонистан ва намозро рӯй бад-он ҷониб мекарданд...* (с. 27); ... *шараф ва ҷалолати Муҳаммади Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассалом бад-он ҷо мекашад, ки ҳаҷар аз бисёр солҳо он ҷо буд...* (с. 91); Дар ин ҷумла овардани баёния бо зикри унвони пайғамбарӣ низ аз мақсади услубӣ оғз нест: нависанда ба ҳамин васила пайрави дини ислом будани худро таъкид кардааст. Ғайр аз ин, пас аз исми пайғамбар лақаби ӯ низ оварда шудааст.

Дар ҷои дигар танҳо лақаби пайғамбар омада, тавсифоташ пас аз номи ӯ тӯлонитар аст: *...Худои азза ва ҷалла Мустафоро саллаллоҳи алайҳи вассалам шаби меъроҷ аз Макка он ҷо овард...* (с. 31). Дар як маврид нависанда бо аломати эҳтиром номи ӯро зикр накарда бо ишора ба унвони пайғамбарии вай тавсифоташро овардааст: *...андар бозори ин ҷо, ки Расул алайҳиссалоту вассалам сайъ карда ва шитофта ва дигаронро шитоб фармуда, гоме панҷоҳ бошад...* (с. 74).

Номҳои пайғамбарони дигар низ одатан тибқи расмиёти исломӣ оварда шудаанд: *...андар он ҷазира ҷаҳор гӯр ниҳода буд аз он фарзандони Яъқуб алайҳиссалом, ки бародарони Юсуф алайҳиссалом буданд ва ...зери он тал зоре буд, ки қабри модари Мӯсо алайҳиссалом дар он зор буд...* (с. 22); *...он гармобаро Сулаймон бинни Довуд алайҳиссалом сохтааст* (с. 22) *...ва гӯянд мавлиди Исо алайҳиссалом дар ин масҷид буда...* (с. 30).. Дар сурате, ки дар матни ҷумла номи пайғамбаре ба сурати муқаррар ояд, тавсифоти марбута пас аз номи ӯ зикр нашудааст: *...Худои азза ва ҷалла Мӯсо алайҳиссаломро фармуд, то онро қибла созад ва чун ин ҳукм биёмад ва Мӯсо онро қибла кард, бисе назист ва андар он зудӣ вафот кард...* (с. 27)

Зимни номбар кардани аҳли байти пайғамбари ислом (Муҳаммад ва олиҳи-т-тоҳирин) низ аксаран ҳамон расмиёти исломии арабӣ, ки маъмулан бештар дар мазҳаби ташайюуъ риоят мешавад, ба қор гирифта шудааст: *...яке аз фарзандони амралмуъминин Хусайн бинни Алӣ салавотуллоҳи алайҳим аҷмаин, ки ӯро Алмузиддиналлоҳ гуфтанд, мулки Мағриб гирифтааст то Андалус* (с. 48); *Марде ҷавон, тамоми ҳайкал поксурат аз фарзандони амралмуъминин Хусайн бинни Алӣ бинни Абтолиб салавотуллоҳи алайҳумо...бар астаре нишаста буд* (с. 53); *Ва қабри амралмуъминин Ҳамза бинни Абдулмуталлиб разиаллоҳу анҳу он ҷост...* (с. 64); *...амралмуъминин Алӣ бинни Абтолиб салавотуллоҳи алайҳ фармудааст* (с. 71); *Ва ин он дар аст, ки амралмуъминин Алӣ алайҳиссалом дар масҷид рафтӣ* (с. 76). Гарчанд «Таърихи ҳумоюн» асари бадеӣ ва дур аз идеологияҳои мазҳабӣ бошад ҳам, аммо маҳз дар истифодаи

номҳои аҳли байти пайғамбари ислом, ҳамчунин бо эҳтиром ном бурдани пешвоёни фирқаи исмоилия (*Алмузиддиналлоҳ, Алмустансирулбиллоҳ амиралмуъминин*), бидуни эҳтиром ном бурдани халифаҳои араб (*Маовия, Маъмун* ва ғ.) тамоюли мазҳабии Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ баръало намоён мегардад.

Дар мавриди дигар наздикони пайғамбарон дар асар маъмулан ҳадди мансубияти хонаводагии онон ба пайғамбарон нишон дода мешавад: *модари Мӯсо алайҳиссалом, зани Мӯсо алайҳиссалом, Ҳамза бинни Абдулмутталиб амми расул алайҳиссалом, Сора зани Иброҳим алайҳиссалом, зани Яъқуб* ва ғ. Дар байни онон танҳо се номи занона бо ҳамон тафсилоти маъмулии арабӣ омадааст: *...ва меҳроби **Марям алайҳиссалом** дар ин масҷид аст* (с. 30); *Он ҷо қабри **Фотимаи Зухро аст алайҳиссалом*** (с. 64); *...ва Ойиша разияллоҳу анҳо ба ҳарб омада буд...* (с. 94).

Гурӯҳи дигари номҳои ашхосро номи подшоҳон ва ҳокимон ташкил медиҳад, ки Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ дар овардани онҳо усулҳои гуногунро ба кор фармудааст. Теъдод аз ин номҳо дар асар ба ҳамон сурате омадаанд, ки соҳибони онҳо худро расман муаррифӣ намудаанд: *... амир номи худро ба коғаз чунин нависад, ки: **Марзбон-ул-Дайлам хайли Ҷелон Абӯсолеҳ мавло амиралмуъминин** ва номаш Ҷистон Иброҳим аст* (с. 10); *Ва султони вилоятро хутба чунин кунанд: Ал-амир-ул-аъзам, изз-ул-ислом Саъдуддин, насруддавлат ва шарафулмиллат Абӯнаср Аҳмад...* (с. 13); *...бар пеши айвон навишта ба зар ва китоби латиф, ки «**Амира бихи ал-амирин Лайсуздавла Нӯштегини Ғӯри**»* (с. 37). Дар як ҷо номи султон бо зикри мақом, ном ва куният, номи падар ва падарбузург бо изофаи тавсиф омадааст: *Ва чун султон **Туғралбек Абӯтолиб Муҳаммад бини Микоил бинни Салҷуқ раҳматуллоҳи алайҳ он шаҳр гирифта буд...***(с. 100). Дар мавридҳои дигар бо зикри баёниҳои унвонӣ ва ё бидуни онҳо номҳои ҳукмронон омадааст: *Ман боргоҳи салотини аъзам дидаам чун султон **Маҳмуди Ғазнавӣ** ва писараш **Масъуд...*** (с. 60); *амири Ҷадда бандаи амири Макка бд ва ўро **Тоҷулмаолӣ бинни Абилфутуҳ** мегуфтанд...* (с. 72); *... ва дар ин таърих, ки мо расида будем,*

амир Гелакӣ ин ноҳия аз эшон сурда буд... (с. 100). Агар номи амир ё ҳокиме он қадр маъруф набошад, дар асар ба сурати *амири Макка*, *амири Адан* ва ғ. зикр гардидаанд. Дар баъзе мавридҳо, ки агар падарони шоҳону амирон аз худи онҳо маъруфтар бошад, номи онҳо ба шакли *писари Шоддил*, *писари Абоколинҷори Дайламӣ*, *писари Насруддавла*, *писари Абӯуқайл* ва монанди инҳо баён гардидааст.

Номи шоҳони форсӣ бидуни унвон ва тавсиф оварда шудаанд: *Кайхусрав*, *Баҳроми Гӯр* ва ғ., аммо номи султонони турк ба сурати муарраб омадаанд, ки ин гувоҳи даъвии ислом ва арабгаро будани он ҳокимон аст: *Ва амири Хуросон Ҷағрибек Абӯсулаймон Довуд бинни Микоил бинни Салҷуқ буд...* (с. 103).

Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ хангоми зикри шуарои форсӣ, ки ҳампешагони ӯянд, танҳо таҳаллуси шоирии онҳоро номбар мекунад (*Қатрон*, *Мунҷик*, *Дақиқӣ*), аммо номи донишмандонро ба сурати эҳтиром бо зикри калимаи устод овардааст: *...мардери нишон доданд, ки ӯро устод Алӣ Насоӣ мегуфтанд* (с. 8); *Дар аснои сухан мегуфт, ки ман аз устод Абӯалӣ Сино раҳматуллоҳи алайҳ чунин хондам ва аз вай чунин шунидам* (с. 9).

Дар мавриди баёни номи ашхоси оддӣ, ки ҳамсафари ӯ будаанд ва ё зимни сафар нависанда бо онҳо рӯбарӯ шудааст ва ё дар бораи онҳо чизе шунидааст, метавон гуфт, ки адиб ин номҳоро ба сурате овардааст, ки дар муҳити ӯ соҳибони ин номҳоро чунин мегуфтаанд: *...аз Нишобур берун рафтам дар суҳбати Хоҷа Муваффақ, ки хоҷаи султон буд* (с. 8); *...дар он ҷо масҷиде буд, мегӯянд Увайси Қаранӣ сохтааст* (с. 12); *Гӯянд тобути Сакина...он ҷо ниҳодааст, ки фариштагон баргирифтандӣ* (с. 33); *...пиёдараве неку буд, ӯро Абӯбакри Ҳамадонӣ мегуфтанд.* (с. 40); *Ва он масҷидро Ҳоким аз фарзандони Амри Ос бихарид...* (с. 56); *Ва он ҷухуди мақтулро Абӯсаид гуфтандӣ...* (с. 62); *...дар ин мавозеъ амволи Фиръавн мадфун будааст* (с. 66).

Дар ҷое номи муаззини маъруф, ки охири азонро дар рӯзи марги пайғамбар хондааст, мансубияти ӯро ба ирку наҷод нишон додааст: *Ва*

ҳамон ҷо кӯхпораи баландест, ки гӯянд **Билоли Ҳабашӣ** баро он ҷо бонги намоз гуфтааст (с. 83).

Аз таҳлили исмҳои ашхос дар «Таърихи ҳумоюн» маълум мешавад, ки Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ онҳоро вобаста ба тарзи истифодаи онҳо дар маҳаллоти мавриди бозиди худ ба кор бурдааст ва дар айни ҳол ҳангоми баёни ин номҳо расмиёти маъмулии корбурди номҳои чехраҳои динӣ, сиёсӣ ва фарҳангиро риоят кардааст. Аз баёни номҳои ашхос метавон харитаи сафари адиб ва ошноии ӯро бо мардумони минтақаҳои гуногун мушаххас кард: дар он ҷое, ки ӯ дар байни ҳамватанон ё ҳамзабонони худ аст, бештар номҳои форсӣ-тоҷикӣ ба кор гирифта шудаанд, ки ин дар саҳифаҳои аввал ва охири матни китоб (оғоз ва анҷоми сафари ӯ) ба мушоҳида мерасад. Дар кишварҳо ва вилоёти арабзабон бошад, сарфи назар аз ин ки мардумаш ба кадом миллат ё дин тааллуқ дорад (тарсо, чухуд, ҳабашӣ ва ғ.), кулли номҳо арабиянд ва ё бо қавоиди номсозии арабӣ корбаст шудаанд. Номҳои туркӣ бошанд, аксаран ба султонон ва маликон ё ҳокимону волиёни вилоёту қарияҳо тааллуқ доранд, ки воқеияти сиёсии даврони зиндагии Муҳаммадсодиқи Гулшанӣро инъикос менамояд.

Нуктаи ҷолиби дигар дар мавриди услубиёти корбарии имконоти морфологии исмҳо истифода аз пасвандҳои деминутивии забон аст, ки сабки асарро ба забони зиндаи мардуми форсизабон наздиктар менамояд. Аз байни пасвандҳои деминутивие, ки забони тоҷикӣ роиҷанд, дар асар бештар пасванди *-ак* бо ифодаи тобишҳои гуногуни экспрессивии худ дар матни асар хусусиятҳои услубӣ касб кардааст.

Пасванди *-ак* бо вожагони ифодакунандаи макон ва имороти омада, ба назарногир ва кӯчак будани онҳо дар нисбати шахру деҳот ё имороте, ки нависанда ҳангоми сафар дидааст, ишора мекунад, ки шоҳиди назар ва муносибати фардии ӯ ба онҳо мебошад: ... аз он ҷо ба **мағораке расидам, ки онро Домун мегуфтанд...**(с. 20); *Аз Тоиф...*, ки **мерафтем ва ҳар ҷо ҳисорақҳо ва деҳақҳо буд ва дар шикастаҳо ҳисораке хароб ба ман намуданд** (с. 85). Чунин баён шудани исмҳои мазкур дар айни ҳол ба хонанда

дар бораи нообод будани он минтақа дар харитаи боздидҳои адиб маълумот медиҳад. Дар мавриди дигар танҳо ба хурд будани ҷузъе аз иморат ишора кардааст: *Ва дар ин роҳи биёбон гунбадакҳо сохтаанд ва масоней, ки оби борон дар он ҷо ҷамъ шавад...* (с. 100).

Дар ҷумлаи: «*Ва дар ин миқдор ҷаҳордаҳ ҳисор буд, мардумаконе дузд ва муфсид ва ҷоҳил*» (с. 82) пасанди -ак бо исми ҷомеъ омада, тоифаеро ифода кардааст, ки барои нависанда манфур аст ва ҷунонки аз тавсифи хулқи эшон дар ҷумлаи мазкур ва ҳамчунин аз контекст маълум мегардад, муаллиф кирдори онҳоро бо мазаммат баён кардааст: *Ва ин ҷаҳордаҳ ҳиср ба ду карда буданд, ки мудом миёни эшон хусумат ва адоват буд ва эшон гуфтанд, ки мо аз асҳоби ар-рақим...* (с. 82).

Дар ҷои дигар ин пасванд ба калимаи «ғулум» ҳамроҳ шудааст, аммо дар ин маврид шахсияти ғулум барои нависанда манфур нест, балки ба ҳамин восита ӯ ҳамтои худ ва бародараш набудани вай, дар сатҳи поинтар аз худ қарор доштани ӯро таъкид кардааст: *Ман бо бародарам ва гуломаке ҳинду, ки бо мо буд, зоде андак доштем.* (с. 9).

Дигар аз ҳасоиси сабкии исмҳо дар асар қорбурди категорияи муайяни ва номуайяни мебошад, ки тибқи қоида, ба воситаи артикли -е («ё»-и нақара) ва калимаи як ифода шудааст. Исмҳое ки бо артикли -е омадаанд, одатан аз соири мафҳумҳои ҳамчинс ҷудо карда шудаанд. Ин артикл пеш аз ҳама ба исмҳо тобиши номуайяни бахшидааст: ... **доме** бар вай кашидандӣ... (с. 61); **Рӯзе** лашқариён даст бар ин яҳудӣ бардоштанд ва ӯро бидуштанд (с. 62); **Бародари ӯ когазе** навишта ба хидмати султон фиристод... (с. 62); ...**ва** ин замин чун **ҷазираест** (с. 75); **Чун** ба роҳи кӯҳ шудем, **сахрое** буд... (с. 85); ...**Духтари Маъсуди Наҳшалиро лайле** ба занӣ гирифта буд... (с. 94).

Бархе аз исмҳо ба воситаи ин артикл дорои тобиши муайяни шудаанд: *Ва он ҷухуди мақтулро Абӯсаид гутандӣ, писаре дошт ва бародаре...* (с. 62); *Бар боми сарой сесади тағори нуқрагин ниҳодааст ва дар ҳар як дарахте кишта, ҷунон аст, ки боге ва ҳама дарахтҳои мусаммар ва ҳомил* (с. 62); *Ва мудом он ҷо лашқаре бошад ба муҳофизати шаҳр ва*

вилоят (с. 68); *Ва шутуре ба як динору ним кироя гирифтам* (с. 68); ...*ва он дарае буд бар сахро ва бар ду ҷониби он чун ду девор аз кӯҳ* (с. 69); ...*ва гирди наҳристон хандақе дорад...* (с. 102).

Артикли *-е* гоҳе пас аз пасванди *-ак* омада, ба калимаҳо тобиши махсуси услубӣ бахшидааст: *Хурчинаке буд, ки китоб дар он мениҳодам, бирӯхтам ва аз баҳои он дирамаке чанд сиёҳ дар когазе кардам, ки ба гармобабон диҳам, то бошад, ки моро дамаке зиёдтар дар гармоба бигузоранд, ки шух аз худ бозканем* (с. 93).

Яке аз хусусиятҳои сабки «Таърихи хумоюн» ин аст, ки исмҳо бо артикли *-е* дар таркиби ибора тавзеҳ ёфтаанд, ки дар ин маврид артикл бо муайяншаванда омада, дар баробари ифодаи муайянӣ-номуайяни ҳамзамон вазифаи изофатро низ анҷом додааст: ...*дар миёнҷои масҷид даргоҳе азим аст...* (с. 29); ...*чунонки марде тамомиқомат бар замин истода, бар атаба расад* (с. 78); ... *ва марде понсад дар он бошад ва тааллуқ ба султони Миср дошт* (с. 69); *Дарест аз ҷӯби соч ба ду мисроъ ва болои дар шаш аршу ним аст...* (с. 79); *Ва шахре ҷалил дар миёни ин ҳисор ниҳодааст* (с. 89); *Акнун эшонро қасре азим аст...* (с. 89); *Марде шоир ва дабир буд ва ҷавоне хирадманд ва парҳезгор* (с. 94).

Дар матни асар исмҳои бо артикли *-е* омада дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба воситаи ҷумлаҳои пайрав тавзеҳ ёфтаанд: *Ва чи эмин раияте ва одил султоне буд, ки дар айёми эшон чунин ҳолҳо бошад...* (с. 60); ... *ва бочгоҳест, ки аз Ҳабаша ва Зангибор ва Яман киштиҳо ба он ҷо оянд...* (с. 69); ...*дӯсте доштам, ки номи ӯ зикр кардам дар муқаддима* (с. 71); *Ва он қадар боҷе, ки аз ман мерасид, бар ман муоф дошт...*(с. 72); ... *дарест аз дарҳои масҷид, ки чун аз он ҷо берун шаванд, кӯҳи Сафост...* (с. 73); *Ва ним фарсанг чоҳе аст, ки онро Бираззоҳид гӯянд...*(с. 75).

Ҷо-ҷои матни асар калимаи «як» низ тобиши муайянӣ-номуайяниро баён кардааст: ... *гӯянд як сол он ҷо ҳуҷҷоҷ фуруд омада буд...* (с. 64). Зикр намудан зарур аст, ки калимаи «як» аслан ҳамчун шумора вожаи

мустақил буда, танҳо дар баъзе ҳолатҳо муродифи грамматикии артикли номуайяни («ё»-и нақара) шуда метавонад, аз ин рӯ истеъмоли он дар «Таърихи ҳумоюн» маҳдуд аст.

Исмҳо дар асар, чунон ки хоси насри пешин буд, ҳам тибқи қавонини ҷамъбандии форсӣ ва ҳам арабӣ ҷамъ бафта шудаанд. Калимаҳои аслии тоҷикӣ, ки аксар исмҳои шахс мебошанд, дар асар бо пасванди *-он (-ён)* ҷамъ бафта шудаанд: *писарон, занон, канизакон, ходимон, бозаргонон* ва монанди инҳо. Баъзе вожаҳои арабӣ низ бо ин пасванд шакли ҷамъ гирифтаанд: *...дар он хонаи Саҳра ҳамеша мардум бошанд аз **мучовирон** ва **обидон*** (с. 35).

Ин пасванд ба исми ҷомеи *мардум* ҳамроҳ шуда, маънии калимаро тағйир дода, ба он маънои «соқин, бошанда» ато кардааст: *Андалус вилояти бузург аст... ва **мардумонаш** сафеднӯст ва сурхмӯ бошанд...* (с. 46).

Дар ҷумлаи зайл пасванди *-он* ба сифат ҳамроҳ шуда, исми ҷамъ сохтааст: *Ва ҳама арқони давлат ва ходимон **сиёҳон** буданд...* (с. 50).

Пасванди *-он (-ён)* дар матни асар ғайр аз дорои вазифаи ҷамъбандӣ будан (*заргарон, киштисозон, дарахтон*) ҳамчунин мансубиятро низ баён кардааст. Дар ҷумлаи «*Ҳар кас, ки ба сари он водӣ шавад, овози **дӯзахиён** шунавад...*» (с. 27) ин пасванд аз сифат (*дӯзахӣ*) исме сохтааст, ки аҳли дӯзах будани қасонро мефаҳмонад. Ҳамин гуна ифодаи мансубиятро дар ҷойҳои дигари матни асар низ мушоҳида кардан мумкин аст: *Як нима аз он нисфи **биҳиштиён** ва биҳишт аст ва як нима аз он сурати **дӯзахиён** ва дӯзах...* (с. 41); *...аз он ҷинс дар Миср **лашқариён** бисёр бошанд... эшонро масомуда гӯянд* (с. 47).

Дар ибораи изофии *озармоҳи порсиён* (с. 12) мансуб ба қавми порс будани халқ нишон дода шудааст. Чунон корбурди ин пасванд, ки этнонимҳо сохтааст, ҳамчунин дар калимаҳои *румиён, суқлобиён, арабон, ҷухудон, мусулмонон, тарсоён, ботилиён, масмудиён, бидавиён* ва ғ. низ ба назар мерасад. Дар як ҷумла ин пасванд аввал шакли ҷамъи исмҳоро сохтааст, сониян

хамчун ифодагари мансубият ба макон низ баромад намудааст: *Бар канори рӯд деҳе буд... аз ҷиҳати амири **амирон** ва аз мулуки **дайламиён** буд...* (с. 10).

Пасванди *-гон* қаринаи морфологии пасванди *-он* аст, аммо ба воситаи он ғайр аз исмҳои шахс дигар исмҳои ҷондор ҳам чамъ баста шудаанд: *Ҷазираест, ки **зانونи** он ҷо чун **гурбагон** ба фарёд меоянд...* (с. 43).

Пасванди *-ҳо* дар асар барои ифодаи шакли чамъи калимаҳои тоҷикии ифодакунандаи исмҳои ғайришахс ба кор рафтааст: *чароғдонҳо, киштиҳо, занҷирҳо, доруҳо, охурҳо, чоҳҳо, рустоқҳо, сутунҳо, бомҳо, обгирҳо, сароҳо, сарҳавзҳо, тахтасангҳо, дарахтҳо, боронҳо, обҳо, устувонаҳо, дарҳо, деҳаҳо, шахрҳо, кӯчаҳо, бозорҳо, сангҳо, зиёфатхонаҳо, нонҳо, обгинаҳо, дӯлобаҳо, баландиҳо, пайтобаҳо* ва ғ. Дар баъзе мавридҳо ин пасванд ишора бар афзунӣ ё такроршавандагии мафҳум менамояд: *То боз **боронҳо** омад ва дар замини Ҳичоз таом фарох шуд...* (с. 64).

Дар чанд маврид ин пасванд аз сифатҳо исми чамъ сохтааст: *...чун ин миқдор беш шавад, **шодиҳо** кунанд ва **хуррамиҳо** намоянд...* (с. 45).

Аксари мутлақи калимаҳои арабӣ бо ин пасванди тоҷикӣ сурати чамъ пайдо кардаанд: *Раиси шахр алавӣ буд ва аз ҳама **санноъҳо**, ки дар шахр буд, кафшгар бештар буд* (с. 9); *Дар Шамирон марде нек дидам... ба мо **кароматҳо** кард ва **карамҳо** фармуд ва бо ҳам **бахсҳо** кардем...* (с. 10);

Чамъбандии арабӣ бештар ба сурати чамъи шикастаи арабӣ (*қанодил, ҷазоир, ҳаёкил, басотин, раёҳин, дафоин, ҷавониб, алвоҳ, мавозеъ, масонеъ, аҷшор, анҳор, ашғол, соҳат, анбиё, гурабо, хулафо, фузало, удабо, ҳадоё, туҳаф*) сурат гирифтааст: *Андешидам то ҳама **афъол** ва **аъмоли** худро бадал накунам, **фараҳ** наёбам* (с. 8); *...ба Ҳичоз қаҳтӣ аст ва ратани **хучҷоч** маслиҳат нест...* (с.65); *... дигар табақоти **аснофи** мардум, чун **фузало** ва **удабо** ва **фуқаҳо** бисёр он ҷо ҳозир буданд ва ҳамаро **арзоқ** муайян буд...* (с. 53).

Ба воситаи пасвандҳои арабӣ чамъ баста шудани исмҳо камтар ба назар мерасад: ***дараҷот, садақот, таахҳудот, табақот:** ...ва бисёр он буда бошад, ки дафоин ва ганҷҳо ёфта бошанд ва бисёрро **ихроҷот** афтода бошад...*

(с. 66); ... *аима ва қуззоти шаҳр ҳама ба шафоат ба даргоҳи султон шуданд...*

(с. 66); ...*ва ба он такаллуфот карда аз нақорат ва нақш* (с. 81).

Дар асар барои пешгирӣ аз такрор як исм, ки калимаи арабист, ҳам ба воситаи пасванди тоҷикӣ ва ҳам дар шакли шикастаи арабӣ ҷамъ баста шудааст: ...*ду роҳест, ки бар он дарачаҳо бираванд ва яке аз он дарачот бар дасти рост бошад...* (с. 36); ...*дар ин хонадон бисёр қанодили нуқра аст, бар ҳар яке навишта, ки вазни он чанд аст ва он қандилҳоро султони Миср сохтааст* (с. 85). Дар мавриди дигар дар калимаҳои ҷуфтистеъмол пасванди арабии *-от* ба тавре ба кор бурда шудааст, ки маънои ҷамъ ба калимаи тоҷикӣ низ дахл дорад: ... *бӯстон аз кирму ҳашароти зерӣ замин ғамӣ набошад* (с. 23).

Калимасозии исм дар «Таърихи ҳумоюн» дар доираи қоидаҳои маъмули забони адабии форсии дарӣ сурат гирифтааст. Танҳо чанд нуктаеро, ки хоси услуби ин асар мебошад, хотирнишон кардан лозим меояд. Яке аз ин нукот – мавриди истифодаи пасванди маконсози *-истон* маҳсуб мешавад ва бо ин пасванд чанд калимаи камкорбурди қобили таваҷҷуҳ сохта шудааст:

Богистон: ... *ба Қазвин расидам, богистони бисёр дошт бе девору хор ва ҳеч чиз, ки монеъ шавад дар ратани роҳ, набуд* (с. 9).

Хурмоистон: ...*аммо андак хурмоистон аст* (с. 63); ... *дар миёни рӯди Нил ҷазираест чун бозе ва андар он хурмоистон ва зайтун ва дигар аҷишор ва заръ бисёр аст...*(с. 68); *Он ҷо хурмоистон бисёр буд...*(с. 85).

Шӯристон: ...*мавозие, ки шӯристон набошад, сохтаанд...* (с. 101).

Дайламистон: *Ва он чи ман дар Араб ва Аҷам дидам, яке ба ноҳияти дашт ..., дуюм ба Дайламистон...* (с. 101).

Шаҳристон: ...*ва он чизест, ки ... пушт бар шаҳристон дорад...* (с. 20); ... *ва масҷиди одина ба шаҳристон андар аст* (с. 102).

Наҳристон: *Қоин шаҳри бзрг ва ҳасин аст ва гирди наҳристон хандақе дорад...* (с. 102).

Сохта шудани калимаи «даргоҳ» (бо пасванди маконсози -гоҳ) аз хасоиси дигари сабки асар аст: ... *ва китобате ҳамчунин ба нақши мино бар даргоҳ сохта ва нақши султони Миср ба он ҷо навишта...*(с. 28); ... *дар миёнҷои масҷид даргоҳе азим аст...* (с. 29).

Аз хасоиси дигари сабки асари Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ сохта шудани бархе аз калимаҳои мураккаб бо чузъҳои арабӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-арабӣ аст:

Нуқраолот (дар ҳоле ки дар забони форсӣ вожаи «зеваролот» низ ба кор рафтааст): *Чунончи ҳисоб мегурифтам, як ҳазор ман нуқраолот дар он ҷо буд* (с. 35).

Зиёфатхона: ... *ва баъд аз он хонаҳост, ки зиёфатхонаҳои Иброҳим будааст...* (с. 39).

Тафарручгоҳ: ...*ва бар сари бомҳо ҳам дарахт нишонда бошанд, ҳам тафарручгоҳҳо сохта ...* (с. 50).

Ҳарамбӯстон: ...*ва дар ҳарामी султон ҳарамбӯстонҳост, ки аз он некутар набошад* (с. 50).

Сарафсор: ... *даҳ ҳазор маркаб бо зини зарин ва тавқу сарафсори мурассаъ истода бошанд* (с. 52).

Маликзода: ... *ва гурӯҳе маликзодагон ва подшоҳзодагони атрои олам буданд, ки он ҷо рафта буданд ва эшонро аз ҳисоби лашкарӣ ва сипоҳӣ нашумурдандӣ* (с. 53). Дар ин ҷумла маликзода барои ифодаи фарзандони ҳокимони вилоёту кишварҳои Араб ва подшоҳзода барои баёни фарзандони шоҳони Аҷам ба кор бурда шудааст, ки тобиши услубиро касб намудааст.

Шаробхона: ...*ҳар рӯз чаҳордаҳ шутурвор бар ба шаробхонаи султон бурдандӣ* (с. 61).

3.3. Хусусиятҳои семантикии сифат дар асар

Корбурди сифатҳо дар «Таърихи ҳумоюн» дар доираи қонунмандиҳои умумии инкишофи забони адабии форсии дарӣ сурат гирифтааст. Нависанда ҳангоми тасвири манзараҳо, лаҳзаҳо ва рӯйдодҳо ба

хусусиёти ашё ва мафхумҳо, ки дар нуқоти гуногуни харитаи сафараш ба онҳо рӯбарӯ гаштааст, назари дақиқ дорад ва бо истифода аз имконоти сухан онҳоро бо тамоми назокат ва латофаташон дар назари хонанда ҷилвагар месозад. Масалан, дар порчаи зер нависанда сифатҳои сафоли Миср ва хунари созандагони онҳоро чунин ба риштаи тасвир кашидааст: *Ва дар Миср сафолия созанд ҳама навъ, чунон латиф ва шаффоф аст, ки чун даст ба берун ниҳанд, аз андарун битавон дид аз косаву қадаҳу табақ ва зайра ва ранг кунанд онро чунонки ранги буқаламунро монад* (с. 58).

Чунончи аз нуқтаи боло бармеояд, нақши сифат дар обуранги бадеӣ пайдо кардани матн ниҳоят муҳим арзёбӣ мешавад. А.И.Ефимов барҳақ таъкид намудааст, ки «дар пасманзари матни бадеӣ, ки бо вожагони ашёӣ ё феълҳо пур шудааст, худвижагии калимаҳои баёнгари аломат – сифатҳо ба таври чашмгире намудор аст. Онҳо аз он ҷиҳат тафовут доранд, ки ба сурате тасвир мекунанд, тавсиф менамоянд; онҳо гӯё ба нақл рангинӣ ато мекунанд. Ҳангоми афзунии сифатҳои бообуранг он ба нақли тавсифӣ мубаддал мегардад. Ин хусусан дар матнҳои ба назар мерасад, ки сифат, ки аз номбар кардан дида бештар васф менамояд, бартарӣ пайдо кардааст» (Ефимов 1957, 339).

Вобаста ба густариши макони тасвир ва мафҳоме, ки дар матни асар тавсиф ёфтаанд, захираи луғавии сифатҳо низ барои баёни пуробуранг, маҳсус, комил ва марғуби мафхумҳо аз ҳисоби калимаҳои иқтибосии арабӣ ғанитар гаштааст. Аксари чунин калимаҳо тавсифҳои Худо ва пайғамбарон ва симоҳои динӣ мебошанд: *...ва инро ба сунунҳои муртафеъ бардошта ...*(с. 29); *...тақарруб ҷӯянд ба Худои таборак ва таоло* (с. 29); *... аз Худои субҳонаҳу ва таоло тавфиқи тоат ва табарро ва маъсият талабидам...* (с. 29). Сифатҳои арабиасл ҳамчунин барои ифодаи мафхумҳои ба қор рафтаанд, ки нависанда бо онҳо ҳангоми боздид аз манотиқи арабизабон рӯбарӯ гаштааст. Масалан, ҷузъиёти масҷиде дар Макка чунин тавсиф шудааст: *...ду амуди руҳом аст ба ранги ақиқи сурх ва тамомати изораи мақсура руҳомҳои мулавван ва бар дасти рост меҳроби Маовия аст...* (с. 31).

Ҳамчунин: ...сутуни дигар бино кардааст аз сангҳои **мунҳадам** ва миёни ҳар ду сутун се амуди руҳони **мулавван**... («Сифати қуббаи Саҳра», с. 35); ...миёни гунбади Юсуф ва ин машҳад мақбараи азим кардаанд... («Сифати Халил...», с. 39); ...бар сари он ҷӯй боргоҳи **азими мутакаллиф** бар ҷиҳати султон бизананд аз дебои румӣ... («Сифати фатҳи Халиҷ», с. 52) *Чи ҳар дарахт, ки хоҳад ҳосил тавонад кард ва биншонанд, хоҳ **мусмир**, хоҳ **муҷмал**, хоҳ **бесамар**...аз ҳар чи хоҳи даҳол ҳосил кунад* («Сияри сутони Миср», с. 67).

Дар як порчаи асар, ки ба тасвири кӯл (дарёи кӯчак)-е дар наздики шаҳри Табария бахшида шудааст, барои баёни хусусиятҳои мусбат ва манфии оби он ба мақсади ҷилавгирӣ аз такрор ва нишон додани тобишҳои гуногуни як аломат аз муродифоти гуногуни сифатҳо истифода гардидааст: ...*ба охири он дара дарёе падид омад **кӯчак** ва шаҳри Табария бар канори он дарёст... ва оби он дарё **хуш бомазза** ва шаҳр бар ғарбии он дарёст ва ҳам обҳои гармобаҳои шаҳр ва фазлаи обҳо ба он дарё меравад...ва шундам ки вақте амуре бад-ин шаҳр омада буд, фармуд ки роҳи он палидиҳо ва обҳои **палид** аз он дарё боз банданд. Оби дарё **ганда** шуда, чунонки намешоист хӯрдан. Боз фармуд то ҳама роҳи обҳои **чиркин**, ки дар он ҷо буд, бикишуданд, боз оби дарё **хуш** шуд* (с. 22).

Дарачаҳои сифат дар худ имконоти зиёди тавсифи мафҳумро ниҳон доштаанд, зеро дар онҳо ба воситаи онҳо дарачабандии аломат ва хосият баён мегардад. Ба қавли А.И. Ефимов, «дар тафовут аз аломати оддӣ, ба воситаи дарачаи қиёсӣ характеристикаи дигари хосият ба воситаи муқоиса ифода меёбад. Ин дарачабандӣ дар сифатҳои дарачаи олий қавитар мегардад. Дар чунин дарачабандиҳо бисёр чизҳои субъективӣ метавонад вучуд дошта бошад, ки барои эҷоди сухани нависанда воқеан имконоти беҳудудеро муҳайё менамояд» (Ефимов 1957, 346). Дар осори илмӣ-таълимӣ ҳамчунин таъкид шудааст, ки «ҳангоме ки сифати предмет ба таври муқоиса ба воситаи дарачаи қиёсиву олий нишон дода мешавад, ҷиҳатҳои услубии онҳо бештар намоён мегарданд» (Ғаффоров-Қамолиддинов-Ҳошимов 1995, 114).

Ифодаи дараҷаҳои муқоисавии сифат маъмулан дар он порчаҳои матн сурат гирифтааст, ки бар иншоот ё бино ва ё маснуот ё маъдане тарҷеҳ додани мафҳуми ҳамгуни он зарур гардад: *Ва шаҳр бору надорад, аммо биноҳо муртафеъ аст, ки аз бору қавитар ва олитар аст...* (с. 50) ...дар ин наздикӣ дар дарёи Қулзум булӯре надид омадааст, ки **латифтар** ва **шаффофтар** аз булӯри мағрибӣ аст... (с. 57).

Усули дигари баёни бартарияти аломат ё хосияти бартариятноки мафҳум, ки метавонад бо калимаҳои *хеле, ниҳоят, бениҳоят* инъикос гардад, ҳамчунин ба воситаи зарфҳо ифода гардидааст, ки дар «Таърихи ҳумоюн» дар тафовут аз соири осори мансури ҳамзамони он дар ин маврид калимаи «азим» ба кор рафтааст: ... *боз даргоҳе азим бузург аст ва се дар дар паҳлуи он барҷост...* (с. 28)...*тарсоёнро ҷоест, ки онро азим бузург медоранд...* (с. 38) ...*ва ин ходим амири мутолибон ва азим тавонгар буд...* (с. 66).

Ҳамчунин, ба тавре ки аз порчаи матни дар боло овардашуда маълум мегардад, дар таркиби *хуш бомазза* сифати *хуш* ба вазифаи зарф омада, барои баёни тақвияти тобиши мусбати таъм ба кор рафтааст.

Дар ҷои дигар зимни сифатчинии масҷид, нависанда тақвияти аломати онро бо калимаи *дубора* баён кардааст: ...*чун ба гӯшаи масҷиди бузург расанд, масҷиди дигар аст, азим, неку, дубора бузургтар аз масҷиди Маҳди Исо ва онро Масҷид-ул-ақсо гӯянд...* (с. 30).

Дараҷаи олии сифат дар ин асар ба тарзи хос ифода шудааст: нависанда барои баёни бартарияти аломате бар тамоми аломатҳои дигар таркиби «аз ҳама»-ро дар якҷоягӣ бо пасванди *-тар* ба кор бурдааст: *Ва оби ин ҳавз аз ҳама обҳо, ки дар ин масҷид аст, покизатар ва хуштар аст* (с. 34); *Ва чаҳор қубба дар ин дӯкон аст, аз ҳама бузургтар қуббаи Саҳра аст, ки қибла будааст* (с. 34).

Як хусусияти сабки Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ дар корбурди сифатҳо дар асар ин аст, ки онҳо гоҳо пеш аз исмҳо омадаанд, ва чунончи дар боло дар мавриди исмҳо ишора шуд, одатан дар чунин қолиб исмҳо бо артикли номуайяни ба кор мераванд: *дарахте бузург, шаҳре азим, рӯде*

хурӯшон: ...*ва он хонае бузург аст ва андаруни он хонае дигар аст...* (с. 39)
... *ва ба андозаи ҳар сурате обгинаи рақиқ сохта ва ба рӯи суратҳо ниҳода азим шаффоф...*(с. 41); ...*масҷиде будааст, тоқи сангини азим бузург, чунонки агар касе хостӣ хароб кунад, фаровон моле харҷ бояд кард...*(42).
Дар чунин қолибҳо гоҳо дар байни исм ва сифати он метавонад калимаи дигаре, ки одатан феъл аст, омада бошад: ... *ва сақфи ин масҷид бо **чӯб** нӯшидааст мунаққаш ва мутаққалиф...* (с. 31). Дар ҷойҳои дигари ин асар дар чунин маврид исм артикли номуайяни қабул кардааст: ...*ва бар ин даргоҳ масҷидест наз...* (с. 29); ... *ва дар се фарсанги шаҳр обгире дидам азим* ... (с. 32); ... *ва ин хонаест мусаммани рост...*(с. 34); *Ва дар зери Саҳра горест бузург...* (с. 36).

Дар мавриде, ки тасвири муфассал ва ҷузъ ба ҷузъи аломати шахс ё мафҳуми дигар лозим бошад, сифатчинӣ ба кор рафтааст, ки дар таркиби ибораҳои изофӣ як сифат пас аз дигаре омада ва сифати дигаре аз тариқи пайвандак ба онҳо пайваस्त шудааст: ...*ва мардум **сиёҳнӯсти дуруштустухони гализ** бошанд ва қавитаркиб...*(с. 47). Бояд гуфт ки дар чунин қолибҳои изофӣ як сифат тавзеҳдиҳандаи сифати пешин нест, балки ҳар кадоме баёнгари як аломати ашхоси тавсифшавандаро нишон дода, дар маҷмуъ тамоми сифоти марбут ба онро барои хонанда дар шакли воҳид ҳувайдо месозанд.

Сифатҳои нисбӣ дар асар низ мутобиқи қавонини маъмули забони форсии дарӣ сохта шудаанд. Ин сифатҳо тобишҳои гуногуни самт, мансубияту нисбият ва сохта шудани чизеро аз чизи дигар ифода кардаанд ва ҳамин имконоти услубии чунин сифатҳо дар матни асар равшан ба назар мерасанд:

Ифодаи самт ва сӯй ҳангоми нишон додани хати ҳаракати ноқили ахбор: ...*он чи бар дасти рост аст, Бобурраҳмат гӯянд* (с. 29); *Ва бар девори шарқӣ чун ба гӯшае расад, ки **чанубӣ** аст, ва қибла бар зилъи **чанубист** ва пеши девори **шимолӣ** масҷидест сардоб...* (с. 30); *Ва чун аз дари масҷид бигузари ҳам бар девори **шарқӣ**, чун ба гӯшаи масҷиди бузург*

расанд, масҷиди дигаре аст неку (с. 30); Ва чун ба девори **чанубӣ** бозгардӣ, аз он гӯша миқдори дувист газ пӯшиш нест... (с. 30); ...ба миёни соҳати машҳад ду хона аст, ҳар ду муқобили қибла он чи бар дасти **рост**... (с. 39).

Ифодаи тараф ҳангоми нишон додани макони ҷойгиршавии иморату иншоот ва ё ҷузъҳои онҳо: ...ва бар рукни **шимолии** масҷид равоқе некуст (с. 29); ...ва ин равоқ бо равоқи **мағрибӣ** пайваста аст (с. 31); ...ва бар девори **чанубӣ** дарест ва он ҷо мутавоззост ва об... (с. 31); Ва дари машҳад бар миёни девори **шимолист**... (с. 40).

Ифодаи мансубият ба маконе ё ҷое: Ва дар ин машҳад замину деворро бо фаршҳои қиматӣ ва ҳасирҳои **мағрибӣ** ораста... (с. 39); ... ва тасвир ва калисоро аз андарун бо дебоҳои **румӣ** пироста ва мусаввар карда... (с. 41); ...ҳар рӯз ҳазор динори **мағрибӣ** аз он ҷо расад... (с. 43); ... ва ба Миср барда ё **нубӣ** бошад ё **румӣ**... (с. 44); ...ҳар киштии румиён, ки аз Истанбул меомадӣ... оташе аз он оина афтодӣ ва бисӯхтӣ (с. 46); (с.).

Ифодаи мансубият ба мавсимҳо: Ва ҳама заръи эшон **сайфӣ** ва **шатавӣ** бар он кеш бошад... (с. 45); Ҳар кӣ андеша кунад, ки ин анвои мева ва раёҳин, ки баъзе **ҳарифӣ** аст ва баъзе **рабей** ва баъзе **сайфӣ** ва баъзе **шатавӣ**, чӣ гуна ҷамъ шуда бошад, ҳамоно қабул накунад (с. 58).

Ифодаи шабоҳат ба чизе:...мардумонаш...бештар **гурбачаиш** бошанд ҳамчун сақлобиён... (с. 46).

Ифодаи сохта шудан аз маводе ё чизи дигар: Ва қандилҳои бисёри **биринчин** ва **нуқрагин** овехта, чунонки ҳама шабҳо сӯзад (с. 30); ...об бад-он фуруд ояд ба ҳавзҳои сангин (с. 32); ...ва мусаллои намози **ҳасир** дидам он ҷо, ки амралчиюш...фиристодааст (с. 38); Сақққоён... худ ҷудо бошанд ба сабӯҳои **биринчин** ва хикҳо дар кӯчаҳои танг... (с. 50); ... аз ҷумла чароғдони **нуқрагин** сохтанд (с. 57); ...дӯконҳо ...чунон буд, ки аз зару ҷавоҳир ва нақду ҷинс ва ҷомаҳои **зарбафт**...ҳама аз султон эминанд... (с. 59) ...ва дар ҳар байгула ду тахтаи **ҷӯбин** ба мисмори нуқра бар деворҳо дӯхтаанд... ва дари **нуқрагин** ба як табақа бар он ниҳода ва онро Бобурраҳмат хонанд ва қулфи **нуқрагин** бар ӯ ниҳода бошад (с. 80).

*Ифодаи ҳад ва идомати мафҳум: ...ва ҳаҷ ин ҷо зикр накардам, то ҳаҷҷи **охирин** ба шарҳ бигӯям (с. 40).*

*Ифодаи таъинот ё мансубияти корбурдӣ: Ва аҳли бозор ва дӯкандорон бар харони **зинӣ** нишинанд, ки ояндӯ раванд аз хона ба бозор (с. 59); ...панҷоҳ ҳазор баҳимаи зинӣ бошад, ки ҳар рӯз зин карда ба кироя диҳанд (с. 59); Ва қиёси ...сад дӯкони атторӣ бошад (с. 42).*

3.4. Хусусиятҳои семантикии шумора

Аз он ҷое ки «Таърихи ҳумоюн» дар баробари жанри бадеӣ буданаш мустанад низ ҳаст, истифодаи шумораҳо дар он аҳамияти хосаро касб кардааст. Шумораҳо дар ин асар нисбат ба ҳар асари насрии ҳамзамонаш бештар ба кор рафта, вазифаҳои гуногуни услубӣ-функционалиро иҷро кардаанд. Шаклҳои шумораҳои, ки дар асар ба кор рафтаанд, ба истиснои баъзе ададҳо аз забони адабии муосири тоҷик тафовути ҷиддӣ надоранд.

Шумораҳои асли «дар таърихи тараққиёти забони тоҷикӣ нисбат ба дигар воҳидҳои лексикӣ-грамматикӣ хеле кам тағйир ёфтаанд» (Камолова 1984, 25). Танҳо тарзи навишти чанд шумора, аз ҷумла *чаҳор*, *чиҳил*, *дувист*, *понсад* аз шакли муосири истеъмоли онҳо фарқ мекунад: *сари сутунҳоро ба **чаҳор** шох карда...* (с. 34); ***Чаҳордахуми** рабеъулаввал аз Табрез равона шудем* (с. 11); *...сол бар **чаҳорсаду** понздаҳ...* (с. 23); *панҷуми рамазони санаи **чорсаду** сию ҳашт..* (с. 25); *Ва пайваста зиёдат аз **дувист** кас аз атроф омада бошанд...* (с. 16) *...ва **дувисту** ҳаштод сутуни руҳомӣ аст...* (с. 30); *...аз рӯзи ибтидо **чиҳил** рӯз меафзояд...* (с. 45); *онро **понсад** динори зари мағрибӣ фармуд...* (с. 42). Чунонки аз мисолҳои боло маълум мешавад, бархе аз шумораҳо, аз ҷумла шумораи *чаҳор* ба сурати мухтасар *чор* ҳам омадааст, ки чунин духӯрагии тарзи навишти он эҳтимолан маҳсули таҳрири котибони замони пасин мебошад, ки ба матн ворид шудааст. Дар ҷое шумораи ҳаҷдаҳ ба сурати ҳаҷдаҳ омадааст: *Масҷиди Ҳаромро **ҳаҷдаҳ** дар аст...* (с. 77).

Шумораҳои асли дар асар барои баёни матлабҳои зерин ба кор рафтаанд:

а) нишон додани санаҳо ва рӯзҳои мусофират: Панҷуми муҳаррами санаи чорсаду сию ҳашт, даҳуми мурдодмоҳи санаи чорсаду понздаҳ аз таърихи Форс ба ҷониби Қазвин равон шудам... нӯҳуми муҳаррам ба Қазвин расидам... Дувоздаҳуми муҳаррами санаи чорсаду сию ҳашт аз Қазвин бирафтам (с. 9);

б) ифодаи тӯли роҳ ва масофа: ...чун се фарсанг бирафтам, деҳе аз ҳисоби Торум буд (с. 10); Аз Хандон то Шамирон се фарсанг биёбонакест ҳама санглох... (с. 10); Аз Миёнфориқин то Ҳалаб сад фарсанг бошад; ...то Димишқ панҷоҳ фарсанг бошад аз Ҳалаб (с. 15); Миёни ин қубб ва қуббаи Ҷабраил шаш арш аст... (с. 36);

в) ифодаи тӯли замон ва синну сол: Аз хоби чихилсола бедор гардам (с. 8); ...умраш зиёдат аз сад сол буд... (с. 9); (с.); (с.);

г) ифодаи андоза, бузургӣ, масоҳат ва ҳаҷм: ...қаҳт буд он ҷо ва он ҷо як ман ҷав ба ду дирҳам медоданд (с. 9). Бояд гуфт, ки ин мисол дар он пораи матн омадааст, ки ба тасвири ваҳшати қаҳтӣ дар деҳаи Кӯҳаи наздики Қазвин бахшида шудааст. Нависанда аз баёни муфассали он худдорӣ намуда, танҳо ба воситаи ҳамин ҷумла саҳтии рӯзгори мардумро дар замони боздиди худ ба таври возеҳ баён намудааст. Бояд гуфт ки дар саросари асар нависанда барои нишон додани ҳадди қаҳтӣ аз ҳамин усул истифода кардааст ва матлаби ҷолиби дигаре, ки аз чунин тасвир бармеояд, андозаи нархи нон ва баробарии асъори чорӣ дар кишварҳоест, ки нависанда аз онҳо дидан кардааст. Масалан, адиб гаронии нархро ҳангоми боздид аз Макка чунин тасвир кардааст: Дар он вақт қаҳт буд ва шонздаҳ ман гандум ба як динори мағрибӣ буд ... (с. 74).

Мисолҳои дигар: ... ва гуфтанд як ҳазору дувиств фарсанг даври ўст... (с. 10); Масоҳати шаҳр ҳазор арш аст. Дар ҳазор арш тим чаҳору панҷтабақа ва шаш низ ҳам ҳаст... (с. 17); ...ва ситабрӣ чунонки дар оғӯши се мард гунҷад...; ...бад-ин шаш роҳ, ки сохтаанд, сад ҳазор динор харҷ шуда бошад (с. 37); Маиҳад чаҳор деворест аз санги тарошида сохта ва ба болои он ҳаштод арш, дар паҳно чихил арш, иртифои девор бист арш

сардеворду ариш сухонат дорад...; Миёни ҳар ду гӯр миқдори даҳ ариш бошад; Ва гӯре бароварда ба миқдори се газ... (с. 39);

*д) ифодаи миқдор ва шумориши мафҳумҳои ашйӣ: ...гӯянд, ки ҳазору чаҳорсад рӯдхона ба дарёи Обискун меравад... (с. 10); ...ҳазор мард аз меҳтарзодагони вилоят дар он қалъа ҳастанд (с. 10); **Чаҳор дарвоза** дорад... (с. 14) ...ҳама дараҷаҳо аз санги тарошида мунҳадам, чунонки ҳар дараҷа **як** пора ва ё **ду** пора санг аст мураббаъ бурида... (с. 37); ...дар ин маиҳад **шаиш** гӯр аст ва аз ин **чор** девор берун нишебӣ аст... (с. 39);*

*е) ифодаи дақиқи тараф, сӯй ё нуқтаи макон: **се** ҷониби ӯ бо оби дарёст... (с. 17); ...ба **чаҳор ҷониби** хона дарҳои бузург бар ниҳодааст (с. 36); аз **се ҷой** мардум барраванд...; Ва ҷониби мағриби дӯкон ҳам **ду ҷойгоҳ** дараҷаҳо бааст... (с. 37).*

Ҳаҷм ва масоҳати иморот ва иншооти тасвиршуда баъзан ба воситаҳои махсуси тасвири бадеӣ ифода гардидаанд, ки аз контексти асар хувайдо мешавад. Ба порчаи зерини матни асар тавачҷуҳ намоед: *...Бобуттамморин **ба ду тоқ** ва ва чун аз он бигзаранд, Бобулмаъмил **ба ду тоқ**. Ва баробари ин сарои Абӯҷаҳл аст, ки акнун мустароҳ аст. Бар девори мағрибӣ, ки он арзи масҷид аст, **се дар** аст, ки нахустини он гӯшае, ки ба ҷануб дорад, Боби Урват аст, **ба ду тоқ**. (с. 78).*

Шумораҳои тахминӣ дар асар дар мавридҳои ба кор рафтааст, ки агар муаллиф ба дақиқ будани теъдоди мафҳуми шумурдашаванда шак дошта бошад ва ё дақиқ баён кардани шумораи мафҳуме, ки дар борааш сухан рондааст, барояш муҳим набошад: *...дараҷот аз санг тарошида, ҳар дараҷа **ду-се** санги тӯлонӣ... (с. 37) ...обгире наздики қасри султон сохта буданд, чандон ки **ду-се** майдон (с. 54) ...ва ҷое будӣ, ки ба **сӣ-чиҳил** фарсанг ҳеч об набудӣ (с. 69). Дар мавриди дигар барои баёни шуморае, ки он қадар дақиқ нест, аз калимаҳои андаке беш, камтар, зиёдат ва ғ. ба кор гирифта шудааст *Ва пайваста **зиёдат** аз дувист кас аз атроф омада бошанд... (с. 16) Ва дандони фил дидам...**зиёдат** аз бист ман буд (с. 42) Ва миёни он дар дусад ариш беш аст... (с. 77).**

Дар матни асар калимаи «анд» барои ифодаи шумораҳои номуайян, дар байни ададҳои воҳид (аз ду то нӯҳ) ба кор рафтааст: *Ва дар миёни ҷомеъ дувисту анд сутуни сангин бардоштааст...* (с. 14); *...ва ҳафсаду анд чароғ андар вай меафрӯзанд дар шабҳои азиз* (с. 57).

Номуайян будани миқдори мафҳуми шумурдашавандаро, ки муаллиф зикри дақиқи онро салоҳ надидааст, гоҳо аз рӯи контексти асар пай бурдан мумкин аст *...агар марде бебок будаме...маблаге мол аз он шахс ба воситаи ин коғаз бисутудаме. Ғараз, ман аз он мард сад ман орд бисутудам ва он миқдорро он ҷо иззати тамом аст ва хатте бад-он миқдор ба вай додам...ва ӯ он коғаз Ассувон фиристод ва ... ҷавоби он Муҳаммад Филӣч боз расид, ки он чӣ миқдор бошад, ҳарчанд ки ӯ хоҳад ва аз ман мавҷуд бошад, бад-ӯ деҳ ва агар аз он хеш бидиҳи, иваз ба ту диҳам...* (с. 71).

Шумораҳои касрӣ дар асар дар сурате ба кор рафтаанд, ки агар барои нависанда нишон додани миқдори нисбатан дақиқтари шумориш зарур бошад: *Ва ним фарсанге ҷоҳе аст, ки онро Бираззоҳид гӯянд...* (с. 75); *...ва болои он шаш аршу ним аст ва поёни ҳар мисроъе як газу се чаҳоряк, ҷунонки ҳар ду мисроъ сеюним газ бошад...* (с. 79).

Дар асар ба сифати воҳиди шумориш (нумератив) калимаҳои *арш, газ, фарсанг, дараҷа, адад, ман, динор, сол* ва монанди инҳо ба кор рафтаанд, ки ҳар кадоме воҳиди муайяни шумориши мафҳумҳоро баён менамояд: *... ҳафт адад киштӣ аст...* (с. 48); *...ҳаждаҳ газ иртифоъ гирад...* (с. 51) *...ҳеч бузургзодаро кам аз понсад динор арзоқ набуд...* (с. 53) *...ҳар якеро миқдори панҷоҳ газ тӯл ва бист газ арз буд...* (с. 42); *Ва дандони фил дидам, ки ...зиёдат аз дувист ман буд...* (с. 57) *...чаҳор ман нон ба як динори нишобурӣ буд...* (с. 64) *...ноҳияте аст дар миқдори ду фарсанг тӯл ва ҳамин миқдор арз...* (с. 82). Бояд гуфт, ки дар матни асар ба ҷои нумеративҳои *нафар* ва *кас* калимаи *мард* бештар ба кор рафтааст, ки дар бархе аз мисолҳои овардашуда низ ба назар расид. Як хусусияти хоси забони асар ин аст, ки дар он калимаи *осиёгард* ҳамчун воҳиди ченаки обҳои ҷоришаванда ба кор рафтааст: *Ва андар миёни шаҳр чашмаест, ки аз санги хора берун меояд*

миқдори **панҷ осийгард**... (с. 14); *Ва чашмаҳои оби азим аст дар он шаҳр, ки ҳар як панҷ **осийгард** бошад*... (с. 89).

Қобили зикр аст, ки дар асар баъзе воҳидҳои андоза ва ченак омадаанд, ки дар замони Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ маъмул будаанд. Дар байни чунин калимаҳои ифодакунандаи вазн метавон калимаҳои **қинтор** (воҳиди вазн, муодили як ҳазору дусад ўқия ё сад ратл), **ратл** (воҳидест барои вазни баробари дувоздаҳ ўқия ва мусовии ҳаштоду чаҳор мисқол), **дирҳам//дирам** (воҳиди хурди вазн, баробар бо вазни як сикка)-ро ном бурд, ки зимни тасвири ҷузъиёти масҷиди Бобулҷавомеи Миср ба кор рафтаанд: *Ва гуфтанд вазни он бисту панҷ **қинтор** нуқра аст. Ҳар **қинтор** сад **ратл** ва ҳар **ратл** саду чил чаҳор **дирҳами** нуқра аст.* (с. 57). Ҳамчунин ба ҷои нумеративи *-то* дар матни асар нумеративи *-ту* ба кор рафтааст: *...дар ин масҷид **дах ту** ҳасири рангини неку бар болои якдигар густурда бошад* (с. 57).

Дар мавридҳои муайян номи худи ашёи шумурдашаванда ба сифати нумератив баромад кардааст: *...ва ҳар **шаб ҳазор мард** посбони ин қаср бошанд, **понсад савор** ва **понсад пиёда**...; ...гуфтанд, **сӣ ҳазор одамӣ** дар он қаср аст ва он **дувоздаҳ кушк** аст ва ин ҳарамро **дах дарвоза** аст бар рӯи замин... (с. 49) *...дах **ҳазор маркаб** ба зини зарин ва тавқу сарафсори мурассаъ истода бошанд* (с. 52) *Ва хонаро **чаҳор равзан** аст бар **чаҳор гӯша**...* (с. 80).*

Воҳиди масофа гоҳо ба воситаи вожаҳои махсус, ки андозаи ҳаракати чизеро аз як нуқта ба нуқтаи дигар нишон медиҳанд, баён гардидааст, ки чунин ифода кардани ченаки масофа хоси гуфтори халқӣ буда, то ба имрӯз низ дар забони тоҷикӣ мавриди қорбурд қарор дорад: *... ва ба ҳеч ҷои дигар касеро захра набошад дар об шудан ба **як тирпартоб** дур аз шаҳр* (с. 48); *...дар миёни қӯҳ шаҳр аст **ду тирпартоб** дар ду беш нест* (с. 72).

3.5. Хусусиятҳои семантикии ҷонишинҳо

Ҷонишинҳо маъмулан дар таркиби воҳидҳои синтаксисӣ ба ҷои ҳиссаҳои номии нутқ меоянд ва сари назар аз ин ки маъноии луғавии калимаҳои марбут ба ин ҳиссаҳои нутқро қомилан дар бар нагиранд ҳам, вале ба ашё ва аломату хусусият ва миқдору тартиби онҳо ишорат мекунанд. Аз ин рӯ хусусияти экспрессивии ҷонишинҳо нисбат ба ҳар ҳиссаи нутқ бештар аст ва онҳо аз рӯи фарогирии маъноии худ, ки дар контекст муайян мешавад, нисбат ба ҳар ҳиссаи нутқи дигар имконоти васеътаре дар ихтиёр доранд. Нависанда метавонад бо қорбурди ҷонишинҳо аз такрори як калима худдорӣ намуда, фикри худро ба таври дигар баён намояд.

Ҷонишинҳои шахсӣ дар қумла ба ҷои исмиҳои шахс, ки гӯянда, шунаванда ва шахси ғоибро ифода мекунанд, ба қор меавад ва аз ин рӯ дорои хусусияти услубӣ гардида, барои пешгирӣ қардани такрори вожаҳои ифодакунандаи шахс ба қор меавад.

Нависанда дар асар ба сифати гӯянда, ки ноқили ахбор аст, қаромад қардааст ва ба қамин сифат, қунонқи дар боби пешин ишора шуд, худро бо номи худ муаррифӣ намуда, дар қаробари ин қонишини «ман»-ро низ ба қор бурдааст: *Чунин гӯяд Абӯмуниддин Носир Хусрав ал-Қубодиёнӣ-ал-Марвазӣ, ки ман марде дабирпеша будам...* (с. 7); *Ва ман, ки Носирам, дар он мақом намоз қардам...* (с. 29). Аммо дар дохили матни асар худро бидуни овардани ном «ман» мегӯяд, ки ин вобаста ба ҳадафу мақсади суҳан, шароит ва муҳити гуфтор ба амал омадааст: *Маро шеъре дар хотир омад, ки аз вай дархостам, то ривоят қунад* (с. 7); *Гуфтам, ки ман инро аз қучо орам* (с. 8); *Пас ба Марв рафтам ва аз он шугл, ки ба уҳдаи ман буд, муоф хостам ва гуфтам: «маро азми сафари қибла аст»* (с. 8); *Пас маро дар он ҳол бо марде порсӣ, ки қам аз аҳли фазл буд, ошноӣ афтада буд...*; *Ман аз бадҳолӣ ва қараҳнагӣ шарм доштам...* (с. 93); *Ва ман дар ин шаҳри Меҳрубон бимондам...* (с. 98).

Бояд зикр қард, ки нависанда ба сифати ноқили ахбор аз истифодаи номи худ ва ё «ман» аҳёнан истифода қардааст ва ақсаран дар ҷое «ман»-ро истифода намудааст, ки дар қорайи худ суҳан рондааст ё суҳани худро ба

шунаванда талқин намудааст. Ҳатто дар ин маврид низ аз овардани «ман» худдорӣ кардааст ва ба ӯ тааллуқ гирифтани амал ё нақбро фақат аз рӯи бандаки феълӣ ё хабарӣ пай бурдан мумкин аст. Ҳамчун намуна порчаеро аз сафаҳоти аввали асар меоварем: *Чун аз хоб бедор шудам, он ҳол тамом бар ёдам буд, ки ин насиҳат бар ман кор кард ва ба ҳд гуфтам, ки аз хоби чиҳилсола низ бедор гардам. Андешидам, ки то ҳама афъол ва аъмоли худро бадал накунам, фараҳ наёбам. Рӯзи панҷшанбе... сару тан бишустам ва ба масҷиди ҷомеъ шдам ва намоз кардам ва ёрӣ хостам аз Борӣ таборак ва таоло ба гузоридани он чи бар ман воҷиб аст ва даст боздоштам аз мувҳиёт ва ношоист, чунонки Ҳақ субҳонаху ва таоло фармудааст (с. 8).*

Дар баъзе мавридҳо бо гуфтани «ман» нависанда оқибати амалеро аз гардани худ соқит кардааст ва ё масъулиятеро ба зиммаи худ гирифтааст: *Фаамо **маро** дар ин гаразе набуда ва нанавиштам, илло он чи дидам ва баъзе, ки шундам ва навиштам, уҳдаи он бар **ман** нест (с. 58).*

Дар ҷои дигари асар ба воситаи овардани «ман» муаллиф шоҳиди бевоситаи рӯйдод будани худро таъкид кардааст: *Аз Шом то Қайравон, ки **ман** расидам, дар тамоми шаҳр ва рустоҳо ҳар масҷид, ки буд, ҳамаро ихроҷот бар вакили султон буд аз равгани чароғ ва ҳасир ва бурё ва зилу ва мушоҳирот ва мавоҷиби қайимон ва фаррошон ва муаззинон ва гайруҳум (с. 62).*

Ҷонишини шахси аввали ҷамъ дар мавриде ба кор рафтааст, ки агар нависанда дар бораи худ ва ҳамсафаронаш ҳамчун гурӯҳи мусоирон хабар диҳад: ***Мо** бо корвон ба роҳи ободонӣ шудем... (с. 14); Ва чун **мо** аз он ҷо ҳафт фарсанг бирафтем, ба шаҳристони Акка расидем... (с. 20); Ва **мо** ба ҷониби Миср равона шудем... (с. 43); Ва **мо** ба сабаби ноэминии роҳ сӯи Санглон рафтем (с. 103); Чун аҳволи **мо** бишунид, аз Дастгард бозгаиш ва ба сари пули Чамугиён биниаст, то он ки **мо** бирасем... (с. 104).*

Корбурди ҷонишинҳои шахси дувуми танҳо ва ҷамъ, ки ба сифати шунаванда ё мухотаб баромад мекунанд, дар асар кам иттифоқ афтадааст, зеро нависанда рӯйдодҳои сафарро бидуни таъкиди хоса барои хонанда ё шунаванда нақл кардааст.

Ҷонишини *ту* дар мавриди рӯчуъ ба Худо ба кор рафтааст: *Худоё, дар он рӯз паноҳи бандагон Ту бош! Ва афи Ту, омин ё Рабб-ил-оламин* (с. 26). «Ту» дар асар ба шунаванда нигаронда нашудааст, балки нависанда ба воситаи он гуфтугӯеро сурат башидааст, ки дар он нафаре ба дигарӣ амру дастур медиҳад: *Ҳоким нишон дод, ки «бад-он хулият ва сурат марде дар ҷомеи Байтулмуқаддас нишастааст, наздики вай рав, бигӯӣ, ки Ҳоким маро назди ту фиристодааст ва мегӯяд, ки то занн набарӣ, ки ман аз ту хабар надорам. Аммо эмин бош, ки ба ту ҳеч қасд нахоҳам кард»* (с. 41).

Ҷонишини шахси сеюм, ки дар ҷумла сухан дар бораи он меравад, маъмулан иштирокдори ҳодисаву рӯйдодхоест, ки нависанда тасвир намудааст. Дар асар шумораи танҳои ин ҷонишин ба сурати «ӯ, вай» ба кор рафтааст: *ӯ ин ҷо намоз кардӣ* (с. 29); *...ва он нақши сипари ӯст* (с. 33); *...риқобдоре...наздики ӯ фиристод...* (с. 41). Нависанда ин ду ҷонишини ҳаммаъноро дар як ҷумла ба мақсади даст кашидан аз такрор пайи ҳам овардааст: *...ва он низ касе бар вай хонад, ҷунончи ӯро туҳмат кардаанд, ки ту китобро ба муоризаи Қуръон кардаӣ* (с. 16); *...аҳли шаҳр бад-ӯ таслим кунанд дар як рӯзи муайян ва вай ба хизона расонад* (с. 43). Ҷунонки аз таҳлили корбурди ин ҷонишинҳо маълум мешавад, ҷонишини «вай» нисбат ба ҷонишини «ӯ» камтар ба кор рафтааст.

Аз миёни ҷонишинҳои шахси сеюми ҷамъи ҷонишини «эшон» нисбатан пуркорбурдтар аст ва бо тобишҳои мухталифи маъноӣ истифода шудааст: *...ва эшон онро масонеъ хонанд* (с. 43); *Чун дар боз кунанд эшон даст ба дуо бардоранд ва дуо кунанд* (с. 82); *Абӯсаид эшонро гуфтааст...* (с. 89). Ҷонишини *онҳо* ба нудрат ба кор рафтааст, ки он ҳам дар таркиби «яке аз онҳо» ба назар мерасад: *Ва гуфтанд, султони Миср бисёр шамъ бад-он ҷо фиристад, ки яке аз онҳо ин бузург бошад...* (с. 35).

Ҷонишинҳои ишоратӣ ба мақсади ишора кардан ба мафҳум ва ашҳое, ки дар масофаи наздик ё дур ба гӯянда ҷойгир шудаанд, ба кор рафтаанд: *...ба зумуррад шабеҳ аст, илло бар он ки бар ин руҳомҳо нуқта бисёр аст* (с. 37); *...онро Байтуллаҳм гӯянд ва тарсоён он ҷо қурбон кунанд ва аз Рум он*

*чо бисёр оянд ва ман он рӯз, ки аз шаҳр биёмадам, шаб он чо будам (с. 38); Ва бад-ин деҳ чаишаест, ки аз санг берун меояд... (с. 38); ...ва дар андаруни он хонае дигар аст... (с. 39); ...ҳамоно дар ҷаҳон **чунон** ҷои дигар набошад (с. 41); Аммо русто **ҳамчунон** аст, ки буд (с. 100); Ва **ҳамчунин** дузд ва хунӣ набуд аз поси адли ӯ (с. 101).*

Ҷонишинҳои дигар ба таври зайл дар асар қорбаст шудаанд:

Ҷонишинҳои таъинӣ: *Миёни **ҳар** ду гӯр миқдори даҳ ариш бошад (с. 39); ...ба **ҳар** вақте аз рӯз ба лавни дигар намояд... (с. 42); ...**ҳар кӣ** бо вай сухан гӯяд, ӯро ҷавоби хуш диҳад... (с. 90); **Ҳар кӣ** ба намоз меомад, албатта бо сипару шамшер буд... (с. 87); Ман **ҳар чӣ** маслиҳат буд, мегуфтам... (с. 91); (с. 41).*

Ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ: (с.) *Он ҳол ба оли нек гирифтам ва ба худ гуфтам... (с. 7) ... худ ҷудо бошланд ба сабуҳои биринҷин... (с. 37).*

Ҷонишинҳои номуайяний: *Ва агар касе аз худовандони милку асбобро милке хароб шудӣ, ...аз соҳиби милк ҳеҷ нахостандӣ (с. 90); ...ва **чанд** сол он чо буданд, натавонистанд харидан (с. 43); **Чанд** нафар худро аз бим ба чоҳи корез аканданд (с. 102).*

Ҷонишинҳои саволӣ: *Чун чизе намедонад, **чӣ** ба дигарон омӯзад (с. 9); Пурсидам яке, ки ҳол **чӣ** гуна бошад (с.98).*

Ҷонишинҳои муштарақ: *...ба **ҳамдигар** расидем ва ба дидори якдигар шод шудем... (с. 104).*

Ҷонишинҳои манфӣ: *...**ҳеҷ** аз он мункир нашавад ва **ҳеҷ кас** ба унф чизе наситонад... (с. 43); **Аз қасабаҳои ҳеҷ чо** мисли он набофанд... (с.) ...**мисли он ҳеҷ ҷое** надидам (с. 39) ...**ҳаргиз** бад-ин шаҳр ҳаит ман нон ба як дирам кас надидааст (с. 100).*

Чунончи аз таҳлили мухтасари қорбурди имконоти услубии ҷонишинҳо дар «Таърихи ҳумоюн» аён гардид, ҷонишинҳо дар матн ба вазифаи дигар ҳиссаҳои номии нутқ омада, аз як тараф, барои ифодаи тобишҳои гуногуни маъноӣ мусоидат карда бошанд, аз тарафи дигар ба

нутқи нависанда хусусияти экспрессивӣ ато намуда, ба воситаи ҷойгузини калимаҳои дигар шудан ба гуфтори адиб обу ранги бадеӣ бахшидаанд.

ХУЛОСА

Таҳқиқ ва омӯзиши мероси хаттии гузаштагони ҳар қавму миллат барои муайян намудани чараёни инкишофи таърихии забони он аҳамияти басо бузургро касб менамояд. Маҳз бар пояи осори хаттии ин ё он даврони инкишофи забон, адаб ва фарҳанги ҷомеа манзараи куллии чараёни таҳаввулу такомули тамаддуни миллатро бозсозӣ карда, раванди таърихии рушди онро муқаррар намудан имконпазир мегардад. Дар таърихи инкишофи забону адаби миллати тоҷик асрҳои XIX-XX нақши ҷашмгире доранд, зеро, ба дурустӣ, дар ҳамин давра раванди ташаккули забони адабии тоҷик, ки забони сокинони Мовароуннаҳр буд ва акнун бо хасоиси худ аз дигар гунаҳои адабии забони форсӣ фосила мегирифт ва ба забони адабии мустақил табдил меёфт, тадричан субот пайдо менамуд. Аз ин рӯ таҳқиқи осори хаттии ин давра барои посух гуфтан ба бисёре аз саволҳои раванди ташаккули забони адабии муосири тоҷикӣ, заминаҳо, маншаи таърихӣ ва чараёни таҳаввули он матолиби арзишманди илмиро фароҳам меоварад. Дар шумули муҳимтарин осори насри илмии поёни асри XIX ва оғози асри XX, ки метавонад барои муайян намудани сабки илмии ин давра маводи гаронбаҳои забонӣ диҳад, рисолаи “Таърихи ҳумоюн”-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ қарор дорад. Таҳлилу таҳқиқи ҷанбаи луғавию семантикии услуби асари мазкур, ки дар доираи рисолаи номзадӣ мо анҷом шуд, моро ба хулосаҳои зайл овард:

1. Дар шароити печида ва ғурӯзодӣ рушди сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии нимаи дувуми қарни XIX ҷунбишҳои адабӣ дар Бухоро нуфуз карда, сартосари қаламрави Осиёи Миёнаро фаро гирифтанд ва сабкero, ки Аҳмади Дониш, Возех, Шоҳин ва дигар намояндагони пешқадами адабиёти он даврон поягузорӣ намуданд, минбаъд пайравони зиёдеро пайдо карда, тасбит ёфт ва дар адабу фарҳанги ибтидоӣ асри XX низ идома пайдо кард. Маҳз дар ҷунин муҳити фарҳангӣ як зумра адибону мутафаккироне ба камол расиданд, ки дар инкишофи илму адаби ибтидоӣ асри XX аз худ нақши намоёне бар ҷой гузоштаанд ва яке аз ҷунин адибони мутафаккир

Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ буд, ки дар баёни андешаҳои илмии худ ба забони тоҷикӣ арҷ гузошта, асари худро ба ин забон таълиф намудааст.

2. Дар даврони зиндагии Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ шароити таърихӣ, ки дар он замон зимомӣ ҳукумат дар дасти сулолаҳои туркнажоди манғитӣ қарор дошт, натавонист ба инкишофи суннатҳои адабию фарҳангии пешин монеа эҷод наояд, балки авомили сиёсӣ боиси раванги ин забон ва вуруди дигаргуниҳои чашмгире дар сохтори он гардид. Осиёи Миёна, ки дар ҳоли зиддиятҳои байни давлатҳои хурди қаламраваш, ҷангҳои хуношомӣ дохилӣ, ақибмондагии иқтисодӣ ва афзоиши фақру бенавоӣ дар байни омма қарор дошт, бо пайвастан ба империяи Русия ба дигаргуниҳои бузурги сиёсӣ иқтисодӣ рӯ ба рӯ гашт. Дар ҳамин ҳол равобити фарҳангии сокинони маҳаллӣ бо давлати рус рӯ ба густариш ниҳод ва намояндагони равшанфикрони маҳаллӣ бо фарҳангу адабиёти рус ошноӣ пайдо карданд ва аз ин тариқ барои худ даричаеро барои ошноӣ бо адабу фарҳанги Аврупо низ боз намуданд. Ҳамаи ин омилҳо ба зиндагии маънавии сокинони сарзамин таъсири зиёде расонданд, ки пайдо шудани ҷунбишҳои тараққиҳонона дар Осиёи Миёна, ба хусус ҷунбиши маорифпарварӣ, натиҷаи он маҳсуб мешавад.

3. «Таърихи Ҳумоюн» асари мансурест, ки дар бораи аморати Бухоро ва сарзаминҳои ҳамҷавори он маълумот додааст. Дар бораи таърихи таълифи «Таърихи Ҳумоюн» дар сарсухани нашри тоҷикӣ асар ишора шудааст, ки он дар «соли 1327 ҳичрии қамарӣ, мутобиқ ба соли 1909 мелодӣ ба анҷом расидааст, ки як сол қабл аз биступанҷсолагии ҷулуси амир Абдулаҳад мебошад».

4. Сабаби таълифи ин асарро худи нависанда чунин шарҳ додааст: «Чун дар баъзе авҷот китоби «Қомусу-л-аълум»-и Шамсуддини Сомиро мутолаа менамудам, умуман ва мавриди Бухоро ва тавобеоти онро... тахминан навиштааст... ва дар он замон, ки қабл аз ҳаштоду шаш сол аз ин таърих аст, дар он вақт Шаҳрисабз ва Ҳисору Хатлон ва Қаротегину Дарвоз ҳамаи инҳо ҳукумоти мустақилла будааст ва инҳо дар зарфи як қарн замимаи

давлати Бухорои Шариф гаштааст. Ва низ дар ин муддат Бухоро явман-фа-
явман дар тараққиву тазоюд рӯй ниҳодааст. Аз ин ду ҷиҳат тафовути бисёр
ҳосил мегардад. Лиҳозо ... таърихе таълифу тасниф шавад, ки мутобиқи ин
аср ва мувофиқи ин замон бошад, то ки таърихи он равшан ва ҷуғрофиёи он
мубарҳан гардад» (5, 44).

5. Таҳлил нишон медиҳад, ки сабқҳои таълифи осори мансури
ибтидои асри ХХ ҳамгуну ҳамсон нест: як силсила осори насрӣ, ки
муаллифонашон наздик ба дарбор ва доираи уламои расмӣ буданд, бо услуби
пешин таълиф шудаанд, аммо дар онҳо то ҳадде унсурҳои забони зиндаи
сокинони форсизабони Мовароуннаҳр мунъақис гардидаанд. Сабки дигар
бештар ба забони зиндаи мардум иттиқо дошт ва навгароию навпардозӣ
хусусияти аслии осори мансуре буд, ки пайравонашон барои ислоҳи забони
адабӣ талош меварзиданд. Бо вучуди ин ки «Таърихи ҳумоюн» бо сабки
пешина таълиф гардида бошад ҳам, вале сарфи назар аз корбурди
истилоҳот, калимаҳо ва ҳатто ибороту ҷумлаҳои арабӣ, забони асар ба
сурати кулӣ он қадар душвору муғлақбаёнона нест ва
суханпардозҳои сунъӣ дар он камтар ба назар мерасанд. Сабки асарро
метавон дар радифи осоре ҳамчун «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш
қарор дод, ки барои таҳаввули забони адабии тоҷики даврони худ падидаи
тозае ба шумор омада, дар шаклгирии забони адабии асри пасин, ки иттиқо
бар забони зиндаи мардумӣ дошт, ба сифати заминаи моддӣ хидмат кардаанд

6. Забони матни «Таърихи ҳумоюн» мансуб ба сабки нигоришоти
илмӣ-ҷуғрофиёӣ буда, мабнӣ бар таъиноти асар аст, ки на ба доираи маҳдуди
донишмандону мутафаккирон ҳамзамони муаллиф ва ё даврони пас аз ӯ,
балки ба хонандаи оддӣ нигаронида шудааст, ки меҳода аз воқеоти
кишварҳои дуру наздик мутғалеъ бошад.

7. Дар матни асар гоҳо бо луғоту истилоҳоти лаҳҷавӣ низ дучор
меоем, ки дар насри таҳассусии пешин ба нудрат ба қор рафтаанд. Чунин
диалектизмҳо дар бархе мавридҳо барои дақиқ кардани вожагони дар

корбурди ин ё он лаҳча қарордошта, ки дар забони адабӣ муодилҳои худро доранд, ба кор рафтаанд.

8. Як хусусияти фарқкунандаи асари Гулшанӣ аз соири осори ҷуғрофӣ ин аст, ки дар он истилоҳот ва вожагоне низ ба кор рафтаанд, ки дар он замон ҳамчун наввожа (неологизм) дар забони тоҷикӣ махсуб мешуданд ва бархе аз ин наввожагонро калимаҳои русӣ ташкил медиҳанд.

9. Дар ростои таъйини хусусиятҳои сабки эҷоди ин ё он адиб муайян намудани вежагиҳои луғавию услубии калима, ки хишти ҳар забон ба шумор меравад, аҳамияти хосеро молик мебошад, зеро тарзи корбурди калима метавонад қиммати бадеии асарро муайян созад ва омили ба ҳадаф расидан ё нарасидани сухан ва гуфтори адиб гардад. Аз он ҷое, ки «Таърихи ҳумоюн» дар таърихи адабиёти форсу тоҷик ҳамчун асари муваффақ, пазируфта шудааст, муайян намудани хусусияти услубии воҳидҳои луғавии асар, пояи ғановати моддии забонро ташкил медиҳанд, аҳамияти басо бузурги забоншиносиро касб менамояд ва аз ин рӯ зарур аст, ки хусусиятҳои услубии корбурди воҳидҳои луғавӣ баррасӣ гардад.

10. Зимни таҳқиқи хусусияти луғавию семантикии «Таърихи ҳумоюн», пеш аз ҳама, ба имконоти услубии корбурди калимаҳои мутародиф тавачҷӯҳ гардид, зеро ин асар рисолаи илмист, ки дар қолиби махсуси жанрии илмӣ-ҷуғрофӣ таълиф гардидааст, аз ин рӯ истеъмоли вожагон низ вобаста ба ҳамин таъиноти функционалии асар, ки барои доираи маҳдуди ашхос, ки хоси осори илмӣ аст, таълиф гардидааст, сурат гирифтааст. Зимни корбурди вожагони мутародиф нависанда кӯшидааст аз муродифоте, ки дар замони таълифи асар барои хонанда он қадар фаҳмо набошанд, худдорӣ намояд ва аз муродифоти камкорбурд танҳо дар мавридҳои лозимӣ, ҳангоме ки зарурати тасвири ҳодисоти замон ё макони ғайр ба миён меояд, истифода барад. Маъмулан ҳам калимоти аслий ва ҳам вожагони иқтибосӣ метавонанд дар мавридҳои мушаххас бо ҳамдигар муродиф бошанд ва силсилаи синонимиро ташкил диҳанд. Аксаран калимоти аслий метавонанд бо ҳам дар ин ва ё он мавриде муродиф шаванд, ки дар канори маъноӣ аслии худ ба

маънои дигар (маънои кӯчида) ба кор раванд. Дар «Таърихи ҳумоюн» гурӯҳи калони муродифоти чуфт ба кор рафтаанд, ки дар матн хусусиятҳои гуногуни услубиро касб кардаанд. Ин муродифот ба ҳиссаҳои нутқи мухталиф мансуб буда, корбурди онҳо бештар ба вежагии сабкии ҷумла иртибот дорад.

11. Маҳорати нависандагии Гулшанӣ дар истифодаи имконоти услубии калимаҳои ҳамгун ва мутазод зимни тасвири воқеияти зиндагӣ бармало зоҳир мегардад. Вожагони ҳамгун дар гуфтор ва навишт барои бозии лафзӣ (таҷнис) имконияти фаровон ба вучуд меоранд, ки нависанда калимаҳои ҳамшаклро бо маъниҳои гуногун ба кор бурда, ҷумлаҳои зебо ва қобили таваҷҷӯҳи хонандаро эҷод намоянд. Хонанда ҳангоми мутолиаи матн беихтиёр дар бораи воҳидҳои луғавии ҳамшаклу гуногунмаъно андеша меронад ва маънии ҷудогонаи ин вожагонро дарк карда, ба маҳорати суҳанпардозии нависанда арзиш қоил мешавад. Ҳамин гуна нафосатро ба эҷоди нависанда калимаҳои антонимӣ низ ато менамоянд.

12. «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ маҳсули тасвири воқеияти зиндагии як маҳал, ҳавза ё минтақа нест, балки қаламрави гуногунро фаро гирифтааст. Аз ин рӯ дар он ашё, мафҳумҳо ва рӯйдодҳои кишварҳо, вилоят ва манотиқи мухталиф, ки дар доираи боздидҳо ва мусофироти нависанда қарор доштааст, ба риштаи тасвир кашида шудаанд, ки воситаи баёни онҳо калимот ва таркибу ибороти марбут ба онҳо мебошанд. Дар байни луғоте, ки мансуб ба минтақаҳост, пеш аз ҳама калимоти ҷудогонаеро номбар кардан лозим меояд, ки фарогири мафҳумҳои гуногуне мебошанд, ки ҳоси ин ё он минтақаи харитаи тасвири Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ будаанд. Ба таври дақиқ нигоҳ доштани тамоми нозуқиҳои маъноие, ки ба воситаи тобишҳои гуногуни маҳаллӣ ё минтақавии калимаҳо ё истилоҳот ифода меёбанд, яке аз хусусиятҳои ҳоси сабки асари Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ва тақозои жанрии он маҳсуб мешавад.

13. Азбаски «Таърихи ҳумоюн» асари ҷуғрофист, дар он номвожаҳо (ономастика) ба таври васеъ истифода гардидааст. Хусусияти ономастикаи

асари Гулшанӣ то ҳанӯз мавриди таҳқиқи ҷиддӣ қарор нагирифтааст. Аз ин рӯ, таҳқиқи баррасии лингвистии онимаи «Таърихи ҳумоюн» хеле ҷолиб буда, маводи гирдовардаи ин соҳаро аз рӯйи ҷанбаҳои лингвистиашон ба гурӯҳҳои антропонимҳо, топонимҳо ва этнонимҳои асарҷудо намудан мумкин аст.

14. Калима ҳамчун воҳиди сарфӣ имконоти васеи тақвият бахшидан ба баёни бадеии ҷаззоб ва пуробурангро доро мебошад ва истифода аз ин имконоти услубии калима дар осори адибон хусусияти фардӣ дорад. Яке аз масоили муҳими муайян кардани сабки «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ баррасии қорбурди имконоти сарфии калимот ва категорияҳои грамматикӣ мансуб ба онҳо ба шумор мераванд. Нависанда ҳангоми тасвири манзараҳо, лаҳзаҳо ва рӯйдодҳо ба хусусияти ашё ва мафҳумҳо, ки дар нуқоти гуногуни харитаи тасвираш ба онҳо рӯбарӯ гаштааст, назари дақиқ дорад ва бо истифода аз имконоти суҳан онҳоро бо тамоми назокат ва латофаташон дар назари хонанда ҷилвагар месозад ва дар ин маврид аз имконоти грамматикӣ вожагон бо маҳорати хоссае истифода намудааст.

ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТ

а) Сарчашмаҳо:

1. Гулшанӣ, Муҳаммад Сиддик. Таърихи ҳумоюн. – Душанбе: Пайванд, 2011. - 168 с.
2. Гулшани, Муҳаммад Садик. Тарих-и хумайун (Счастливая дата). – Душанбе, 2016. – 280 с.

а) Осори илмӣ:

1. Абдулқодиров А. Воҳидҳои лексикӣ забон ва хусусиятҳои услубии онҳо//Мақтаби советӣ. – 1974, № 1. – С. 24-26.
2. Абдунабиев, А. Лингвистический анализ топонимии региона Ура-Тюбе: АКД /А. Абдунабиев.- Душанбе, 1992. -21 с.
3. Абодуллоева, С. Ономастикаи «Форснома»-и Ибни Балхӣ. Рисолаи номзадӣ / С. Абодуллоева. – Душанбе, 2003. – 168 с.
4. Абодуллоева С.Ю. Ономастика «Одобнома» Ибна ал-Балхи. АКД. – Душанбе, 2009. – 22 с.
5. Абодуллоева,С. Ономастикон суфийской поэзии: структурный, семантический и функциональный аспекты (на материале произведений Абульмаджа Санаи, Фаридаддина Атгара и Джаладиддина Балхи)». АДД/ С. Абодуллоева.– Душанбе, 2017.– 48 с.
6. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ. II, китоби якум. – Душанбе, 1963. – 501 с.
7. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.12. /С.Айнӣ.–Душанбе: Ирфон,1976.–С.124-150.
8. Алиев Б. Феълҳои сода дар «Гаршосбнома»-и Асадии Тусӣ.-Душанбе, 1999. – 22 с.
9. Ализода С.А. Сарфу навҳи тоҷикӣ. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 79 с.
- 10.Алимӣ Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб. / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1995. – С. 96 -100.
- 11.Алимӣ Ҷ.Топонимияи минтақаи Кӯлоб./Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 2015.– 448 с.

12. Анварӣ С. Вожаҳои низомӣ дар «Шохнома». – Душанбе: Маориф, 1994. – 117 с.
13. Ашуров Г. Философские взгляды Носири Хусрава. – Душанбе: Дониш, 1965. – 80 с.
14. Асадов Х. «Фарҳанги Рашидӣ» ҳамчун асари лексикографӣ. – Душанбе, 1981. – 120 с.
15. Аюбова, М. Б. Антропонимия таджиков Шаарутзского и Кубодиёнского районов: Личные имена: Автореф... диссертация... канд... филол... наук. – Душанбе, 2002. – 21 с.
16. Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2. Ч. 1. // Общие работы по истории Средней Азии. / В.В. Бартольд. – М., 1963. – С. 45, 161, 165, 428.
17. Баҳор М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ. Баргардони Исрофилниё Ш.Р., Саркоров Н. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 569 с.
18. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы // Избранные труды. Т. 1. – М.: Восточная литература, 1960. – 556 с.
19. Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. – М.: Наука, 1988. – 558 с.
20. Бертельс Е.Э. Персидский-дари-таджикский // Советская этнография, 1950, №4. – с. 65-86.
21. Бертельс Е. Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана. – Москва: Наука, 1968.
22. Бозоров Н. "Сафарнома"-и Носири Хусрав – асари публицистӣ // Паёми Донишгоҳ. – Душанбе, 2000, №3. – С.157-162.
23. Болдырев А. Н. Из истории развития персидского литературного языка // Вопросы языкознания, 1955, №5.
24. Болдырев А.Н. Некоторые вопросы становления и развития письменных языков в условиях феодального общества. // Вопросы языкознания, 1956, №4, с. 31-37.
25. Будагов Р. А. История слов в истории общества. – М.: Просвещение, 1971. – 257 с.

- 26.Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М.-Л.: Наука, 1980. – 360 с.
- 27.Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М.-Л.: Высшая школа, 1981. – 320 с.
- 28.Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – М.: Наука, 1972. –375 с.
- 29.Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – М.: Просвещение, 1965. – 408 с.
- 30.Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М.: Высшая школа, 1968. – 320 с.
- 31.Грамматикаи забони адабии хозираи тоҷик. Ҷ. 1. –Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
- 32.Ғаниева С. Оид ба маҷозияти калимаҳои мураккаб//Масъалаҳои забоншиносии тоҷик (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе: ДДТ, 1990. – С. 118-122.
- 33.Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон, Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна. - Душанбе, 1985. – 511 с.
- 34.Ғафуров О. Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ. /О.Ғафуров.- Душанбе: Маориф, 1983. – 144 с.
- 35.Ғафуров Р. Забон ва услуби очерки «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик»// Ҷашномаи Айнӣ, ҷузъи IV. -Душанбе, 1971. – С.181-201.
- 36.Ғафуров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. –Душанбе: Дониш, 1966. – 225 с.
- 37.Ғафуров Р. Нависанда ва забон. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 208 с.
- 38.Ғафуров Р., Ҳошимов С., Камолиддинов Б. Услубшиносӣ. Китоби дарсӣ. – Душанбе: Маориф, 1995. 191 с.
- 39.Ғиёсуддин Муҳаммад. Ғиёсуллуғот, иборат аз се чилд. – Душанбе: Адиб, 1987-1989.
- 40.Деххудо Алиакбар. Луғати форсии Ибни Сино ва таъсири он дар адабиёт// Маърифат, 2002, №7-8. – С. 5- 10.

41. Давлатов О. Аз сермаъной ба амал омадани омонимия ва фарқи омонимия аз калимаҳои сермаъно//Маърифат, 1991, №10. – с. 13-17.
42. Давлатов О. Омоним шудани калимаҳои асли бо иқтибосӣ// Маърифат, 1994, №5-6. – С.13-16.
43. Давлатов О. Роҳҳои сохта шудани омонимия дар забони тоҷикӣ// Мактаби Советӣ, 1989, №12. – С. 15-20.
44. Давлатов Э.А. «Қасас-ул-анбиё» ва баъзе масъалаҳои ономастикаи он. / Э.А. Давлатов. – Душанбе, 2017. – 112 с.
45. Давлатова Ф. Т. Лингвистическое исследование антропонимии «Таърихи Табари» Балъами: АКД. / Ф.Т. Давлатова. – Душанбе, 2019. – 24 с.
46. Давронов А. Языковые особенности «Кабус-наме» Унсурулмеали Кейкавуса. АКД. – Тбилиси, 1967. – 28 с.
47. Дегтерёва Т. Л. Пути развития современной лингвистики. – М., 1962. – 213 с.
48. Девонакулов А. Асрори номҳои кишвар. /А. Девонакулов.-Д.: Ирфон, 1989. – С. 10 – 34.
- 49.10. Додихудоев Р.Х., Лингвистический анализ микротопонимии Памира (на материале шугнано-язгулямской группы языков): дис...док-рафил. наук / Р.Х.Додихудоев.-Душанбе, 1979.– С.67-79.
50. Додихудоев Р.Х., Герценберг Л.Г. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1988. – 215 с.
- 51.11. Дульзон А.П. Этнический состав древнего населения Западной Сибири по данным топонимики. //Матер. XXV Междунар. конгресса востоковедов. /А.П.Дульзон.- М., 1960.
- 52.12. Дусимов З. Д. Топонимы северного Хорезма. - Автореф... канд... дисс... / З. Д. Дусимов.-Ташкент, 1970. -18 с.
- 53.13. Дусимов З.Д. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма.- Автореф...доктор...дисс.../ З. Д. Дусимов. - Ташкент, 1986.-52 с.
54. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. Издание второе, исправленное и дополненное. – М.: Учпедгиз, 1954. – 288 с.
55. Ефимов А.И. 1957

56. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М.: Просвещение, 1969. – 262 с.
57. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексика. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 105 с.
58. Забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 1. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 451 с.
59. Забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 2, синтаксис. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 268 с.
60. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 236 с.
61. Зикриёев Ф. Структурно-семантические особенности таджикского паратаксиста. – Душанбе: Дониш, 1986. 190 с.
62. Зоҳидов Н. Насри арабизабони адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои . – Хучанд: Нури маърифат, 2004. – 400 с.
63. Исмаатов С. М. Точ андар «Шоҳнома». – Душанбе: Деваштич, 2009. – 166 с.
64. Исмоилов Ш. Лексика каратегинского говора. АКД. – 1982. – 21 с.
65. Кабиров Ш. Луғати омонимии забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1992. – 239 с.
66. Кабиров Ш. Ибораҳои рехта дар осори таърихии асри XIX//Масъалаҳои забоншиносии тоҷик (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе: ДДТ, 1990. – С. 20-24.
- 67.14. Кадырова С. К. Микротопонимия Ташкента. - АКД. / С. К. Кадырова. - Ташкент, 1970. – 28 с.
68. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 185 с.
69. Камолиддинов Б. Услубшиносӣ. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 116 с.
70. Камолиддинов Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён (синонимияи ҷумлаҳои содда). – Душанбе: Маориф, 1986. – 133 с.
71. Камолиддинов Б. Ҳусни баён. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 117 с.
72. Камолиддинов Б. Исследование синтаксической синонимии в таджикском языке//Масъалаҳои забоншиносии тоҷик (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе: ДДТ, 1990. – С. 105-117.

73. Камолитдинов Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1992. – 128 с.
74. Камолов Х. Ибораҳои изофӣ (дар асоси маводи «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ). – Душанбе: Баҳманрӯд, 2011. – 155 с.
75. Камолова Г. Хусусиятҳои морфологии забони «Маҷмӯъ-ут таворих». – Душанбе: Дониш, 1984. – 92 с.
76. Капранов В.А. «Луғати фурс» Асадии Туси и его место в истории таджикской (фарси) лексикографии. – Душанбе: Изд. АН Тадж. ССР, 1984. – 214 с.
77. Касимова М.Н. Синтаксис простого предложения таджикской прозы XI века. АДД. – Душанбе, 1979.
78. Климова М.Н. Оид ба чанде калимаву ибораҳо дар осори Ҷалолиддини Румӣ// Вазифаҳои воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1995. – С. 106-110.
79. Крымский А. История Персии, её литературы и дервишеской теософии. Т1, №4, – М., 1915. – 489 с.
80. Курбонмамадов С.Х. Семантико - стилистические особенности поэтоники «Шахнаме» Абулкасыма Фирдоуси: АКД. / С.Х. Курбонмамадов. – Душанбе, 2014. – 26 с.
81. Қосимӣ М. Луғот ва таркибот дар ду китоби тиббии Исмоили Ҷурҷонӣ //Номаи Пажӯҳишгоҳ. – 2005, № 7. – С. 15-50.
82. Қосимов Б. Вожаи фурӯд дар насри Балъамӣ //Адаб, № 3-4, 1994. – С. 11-13.
83. Қосимова М. Н. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI – Душанбе, 1976. – 216 с.
84. Қосимова М.Н. Структура ва семантикаи ҷумлаҳои содаи насри асри XI. – Душанбе, 1981.
85. Қосимова М. Н. Забони адабии тоҷик дар аҳди Сомониён//Адаб, 1998, № 1-3. – С. 12-8.

86. Қосимова М.Н. Хусусиятҳои лексикӣ-грамматикии зарбулмасал ва мақолҳои ҳамгуни забони тоҷикӣ ва русӣ // Забон – рукни тоат. – Душанбе, 2002. – С. 56-66.
87. Қосимова М.Н. Оид ба чанде калимаву ибораҳо дар осори Ҷалолиддини Румӣ// Вазифаҳои воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1995. – С.106-110.
88. Қурбонов М. Услубшиносӣ (Созмони услубии забони адабии ҳозираи тоҷик). – Душанбе: ДДТ, 1991. – 102 с.
89. Лазар Ж. Два медицинских трактата X века на языке фарси – дари // Рудаки ва замони ӯ. – Сталинобод, 1958. – С. 324.
90. Лившиц В. А. Согдийские слова в таджикском языке // Изв. АН Тадж. ССР. Отд. Обществ, наук. – 1957, № 12. – С.31-44.
91. Лившиц В. А., Масуми Н., Таджиев Д. Таджикский язык // Таджикская Советская Социалистическая Республика. – Душанбе: Главная научная редакция Таджикской советской энциклопедии, 1984. – С. 355-362.
92. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 684 с.
93. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 406 с.
94. Майнусов Д. Ф. Антропонимы «Шахнаме» Абулкасима Фирдавси (лингвистический аспект): АКД. / Д. Ф. Майнусов. – Душанбе, 2013. – 27 с.
95. Маниёзов А. Шарифов Х. Ҳақими суҳанвар. - Душанбе, 2003. – 232 с.
96. Махмадҷонов О. О. Топонимия Ромитского региона. - Автореф... канд... дисс... / О. О. Махмадҷонов.- Душанбе, 2005. - 26 с.
97. Махмадҷонов, О. О. Историко-лингвистическое исследование топонимии Гиссарской долины Таджикистана: АДД. / О. О. Махмадҷонов.- Душанбе, 2010. – 45 с.
98. Махмадҷон Олимҷон. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик./О. Махмадҷон.- Душанбе: Деваштич, 2004. - 84 с.

99. Маҳмадҷонов О. О. Топонимия ва микротопонимияи қисмати шимолии водии Ҳисор. / О. О. Маҳмадҷонов. - Душанбе, 2010. – 228 с.
100. Мачидов Ҳ. Калимаҳои аслии тоҷикӣ // Маърифат, № 3-4, 1999. – С. 2-4.
101. Мачидов Ҳ. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ // Маърифат, № 7-8, 1999. – С. 2-6.
102. Мачидов Ҳ. Паронимҳо ва хусни сухан // Маърифат, 1995, № 5-6. – С. 13-6.
103. Мачидов Ҳ. Сермаъноии луғавӣ // Маърифат, 1997, № 9-12, – С. 6-8.
104. Мачидов Ҳ. Антономияи луғавӣ // Маърифат № 1-2, 1999. – С. 5-8.
105. Мачидов Ҳ. Калимаҳои иқтибосии тоисломӣ дар забони тоҷикӣ // Маърифат, 1999, № 5-6. – С. 21-25.
106. Маъсумӣ Н. Осори мунтахаб, ҷ-2. – Душанбе, 1980.
107. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. – Душанбе, 1976. – 73 с.
108. Маъсумӣ Н. Чаҳонбинӣ ва маҳорат. – Душанбе: Ирфон, 1966. – с.
109. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе: Пайванд, 2011. – 385 с.
110. Мирбобоев А. Ҷамшед дар Бехрӯд // Номаи пажӯҳишгоҳ (маҷмуаи мақолот). № 1. / А. Мирбобоев. - Душанбе, 2001. - С. 42 - 46.
111. Мирзоев А. Забони адабиёти классикӣ ва муносибати он ба забони имрӯзаи тоҷик // Шарқи Сурх, 1949, № 4. – С. 7-14.
112. Мирзоев А. Сездаҳ мақола. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 288 с.
113. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик, китоби 1 (2). – Душанбе: Маориф, 1987. – 422 с.
114. Муминов А. Полисемия в таджикском языке. АКД. – Душанбе, 1972, – 21 с.
115. Мухторов З. Лексикаи ирфонии ғазалиёти Саной. – Душанбе, 2001. – 125 с.
116. Мухторов З.М. Суфийская лексика газелей Санаи. АКД, – Душанбе, 1999. – 22 с.

117. Муҳаммадиев М. Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе, 1962. – 162 с.
118. Муҳаммадиев М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1968. – 80 с.
119. Муҳаммадиев М., Талбакова Ҳ., Нурмаҳмадов Ю. Лексикаи забони адабии тоҷик (маводи таълимӣ). – Душанбе, 1997. – 197 с.
120. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1993. – 272 с.
121. Муҳаммадиев М. Манбаъҳои такмили таркиби луғавии забони тоҷикӣ // Вазифаи воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1995. – С. 64-69.
122. Муъминов 1975
123. Назарзода С. Лингвистическое изучение классических письменных памятников. – Душанбе: Матбуот, 2004. – 332 с.
124. Насриддиншоев А. Н. Микротопонимияи Помири Шарқӣ. / А.Н. Насриддиншоев.- Душанбе, 2005. - 122 с.
125. Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области. Автореф... канд... дисс... / Нафасов Т.- Тошкент, 1968. – 30 с.
126. Негматзаде Ф. Лексико-семантические особенности поэмы «Семь красавиц» Низами Гянджави. АКД. – Душанбе, 2001. – 18 с.
127. Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. Асарҳои мунтахаб. – Душанбе: Дониш, 1970. – 386 с.
128. Ниёзмухаммадов Б. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Сталинобод, 1960. – 104 с.
129. Никитина В.Б. Оид ба масъалаи маҳорати бадеии Носири Хусрав// Шарқи сурх. – 1957, № 8. – С. 11-22.
130. Никитина В.Б. Творчество Носир-и Хусрава. – М.: Восточная литература, 1976.
131. Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. – М: Наука, 1979. – 240 с.
132. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию. – М: Наука, 1988. – 388 с.

133. Орзу Сирочиддин Алихон. Чароғи хидоят. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
134. Османов М.Н. О стиле персидско-таджикской поэзии IX-X вв. – М.:Наука, 1982. – 572 с.
135. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: Западная группа, прикаспийские языки. – Наука, 1982. – 572 с.
136. Основы иранского языкознания. Среднеиранские и новоиранские языки. – Наука, 2008. – 446 с.
137. Офаридаев Н. Ойкономияи Вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон (таджикоти забоншиносӣ). / Н. Офаридаев. - Душанбе, 2001. – 163 с.
26. Офаридаев Н. Лингвистическое исследование ойкономии Горного Бадахшана. - Автореф...док...дисс.../ Н. Офаридаев. - Душанбе, 2002.- 38с.
138. Офаридаев Н. Топонимияи таърихии кӯхистони Бадахшон./Н. Офаридаев.– Душанбе, 2010. – 92 с.
139. Пейсиков Л. С. Лексикология современного персидского языка. – М.: МГУ, 1975. – 206 с.
140. Пустовойт П. Г. Слово, стиль, образ. – М.:Просвещение, 1965. – 238 с.
141. Расторгуева В. С. Сравнительно-историческая грамматика западно-иранских языков. Фонология./ В. С. Расторгуева. – М., 1990. – С. 67-78.
142. Расторгуева В. С. Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков, т. 1-3. – М.: Восточная литература, 2000-2007.
143. Рипка Я., Клима О., Бечка И. История персидской и таджикской литературы. – М.: Прогресс, 1970. – 440 с.
144. Розенталь Д.Э. Словарь синонимов русского языка, т. 1 – Л., 1970. – с.
145. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. Учебник для вузов. – М.: Высшая школа, 1987. – 399 с.
146. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.

30. Розенфельд А.З. Топонимика Нижнего Каратегина в связи с некоторыми вопросами его истории // Изв. АН Тадж. ССР. ООН. Вып.10-11./А.З. Розенфельд. – Душанбе, 1956. - С. 31-38.
147. Рустамов А.Топонимҳои суғдии дараи Киштут. / А.Рустамов. // Мактаби советӣ.1976, №7. -С.33-37.
148. Рустамов А. Умумият ва тафовути омонимия ва полисемия //Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 46-53.
149. Рустамов Ш. Забон ва замон. – Душанбе: Ирфон, 1981. - 255 с.
150. Сабзаев С. 1972
151. Сабзаев С. 1973
152. Сабзаев С. Инкишофи маъноии баъзе калимаҳо дар забони тоҷикӣ// Мактаби Советӣ, 1979, №2. – С.14-18.
153. Сабзаев С. М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар. - Душанбе: Маориф, 1991. - 80 с.
154. Сабзаев С. М. Маҳорати суханвари Носири Хусрав. – Душанбе, 2003. – 40 с.
155. Савина В. И. О типах словообразования топонимов Ирана // Топонимика Востока. / В.И.Савина. – М.,1964. – С.149–175.
156. Саломов М.Қ. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизии Шерозӣ. – Душанбе:Дониш, 2001, – 138 с.
157. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии асри миёна. – Душанбе: Пайванд, 2001. - 275 с.
158. Саймиддинов Д. Адабиёти паҳлавӣ. – Душанбе: Пайванд, 2003. – 232+7 с.
159. Саймиддинов Д. Бархе аз тафовутҳои овой миёни забонҳои форсии миёна ва ҷаҳонӣ//Номаи Пажӯҳишгоҳ. Веҷаномаи забонҳои эронӣ.– Душанбе, 2010, № 21. – С. 93-104.
160. Саркоротӣ Б. Марвориди пеши ҳукон афшондан//Номаи Пажӯҳишгоҳ. Веҷаномаи Носири Хусрав.– Душанбе, 2003, № 4. – С. 23-42.

161. Семёнов А. А. К вопросу о термине дари как название языка// Труды АН Тадж. ССР, т. 20, – 1960. – С. 187-193.
162. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик. – Душанбе, 1968. – 164 с.
163. Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1972. – 235 с.
164. Сиёев Б. Ташаккули ҷонишинҳо дар забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 495 с.
165. Сиёев Б. Формирование местоимений в таджикском языке. АДД. Душанбе, 2003. – 57 с.
166. Смирнова Л.П. Язык «Тарих-и Систан». АКД. – М., 1964.
167. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. – М.: Высшая школа, 1991. – 182 с.
168. Сулаймонов С. Ёкути Ҳамави аввалин топонимисти асримиёнагии Шарқ // Восточная филол, Вып. IV. / С. Сулаймонов. - Душанбе, 1976. - С. 64-74.
169. Сулаймонов С. Нишонаҳои методи форманти дар асарҳои ҷуғрофияшиноси араб Ёкути Ҳамави // Восточная филол, Вып. IV. / С. Сулаймонов. - Душанбе, 1976. - С. 57-63.
170. Сулаймонов С. Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Якута–ал-Хаммави (XIII в.).- Автореф... канд... дисс... / С. Сулаймонов. – М., 1979. – 20 с.
171. Сулаймонов С. Лингвистические основы топонимики в трудах арабоязычного автора Якута ал-Хаммави (XIII в.). / С. Сулаймонов. – М., 1979. – С.3-18.
172. Султонов М.Б. (Мирзо Хасан Султон). Язык науки и терминология (сборник статей). – Душанбе: Ирфон, 2011. – 201 с.
173. Талбакова Ҳ. Воҳидҳои фразеологии антонимӣ//Масъалаҳои забоншиносии тоҷик (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе: ДДТ, 1990. – С. 46-50.

174. 37.Темиров Ч. Таҳқиқи таърихию забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб». / Ч. Темуров. – Душанбе, 2018. – 24 с.
175. 38.Тураев Б.Б.Лингвистический анализ микротопонимии долины Ягноба. АКД. / Б.Б.Тураев. – Душанбе: Сино, 2010. – 22 с.
176. Тоҳирова 1967
177. Тоҷиев Д. Воситаи алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобӣ дар забони адабӣ. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 50 с.
178. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилдҳои 1 ва 2. – М.: Русский язык, 1969.
179. Фозилов Д.Ф. Некоторые лексические особенности «Сафарнаме» Носира Хусрава // Вестник Хорогского университета. – 2003, серия 2, № 4. –С. 40-44.
180. Фозилов Д.Ф. Андешае чанд оид ба забон ва услуби «Сафарнома»-и Ҳаким Носири Хусрави Қабодиёнӣ // Носири Хусрав: дирӯз, имрӯз, фардо. – Хучанд: Ношир, 2005. – С. 474-478.
- 181.Фозилов Д.Ф. Лексические особенности «Сафарнаме» Носира Хусрава. АДК. – Душанбе, 2006. – 21 с.
- 182.Ҳомидов Д.Р. Лингвистический анализ топонимии долины Кешруда.-Автореф... канд...дисс... / Д.Р. Ҳомидов. –Душанбе, 1999. – 21 с.
183. Ҳомидов Д.Р. Таҳқиқи забоншиносии гидронимҳои мавзӯҳои таърихӣ тоҷикнишини Мовароуннаҳри таърихӣ. – Автореф... рисола... док... / Д.Р. Ҳомидов. –Душанбе, 2018. – 50 с.
184. Ҳочаев Д. Ҷумлаи пайрави макон ва тобишҳои маъноӣ иловагии он//Масъалаҳои забоншиносии тоҷик (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе: ДДТ, 1990. – С. 50-59.
185. Ҳочаев Д. Гуфтори нақӯ куҳан нагардад. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2011. – 229 с.
186. Хромов А.Л. Чаҳордахмақола. / А. Л. Хромов. – Душанбе, 2010. – 174 с.

187. Ҳайдаров Ш. Луғати чандомади антропонимҳои тоҷикони райони Ашт. / Ш. Ҳайдаров. - Душанбе: Дониш, 1986. – 225 с.
188. Ҳайдарӣ Ш. Луғати басомади номҳои тоҷикони вилояти Хатлон. / Ш. Ҳайдарӣ. – Душанбе: Ирфон, 2007. - 474 с.
189. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). – Душанбе: УДТ, 1979. – 96 с.
190. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XII). – Душанбе: ДДМТ, 2002. – 95 с.
191. Ҳасанов А.А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию навҳии осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 254 с.
192. Ҳасанов А. Баъзе хусусиятҳои топоним-ибораҳои «Худуд-улоам»//Масъалаҳои забоншиносии тоҷик (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе: ДДТ, 1990. – С. 93-97.
193. Ҳасанов И. Баъзе хусусиятҳои услубии ибораҳои фразеологӣ сермаъно// Маҷмӯаи илмӣ Институти давлатии педагогӣ ба номи А. Рӯдакӣ. Т. 5. – Душанбе: Ирфон, 1972. – С. 5-13.
194. Ҳомидов Д. Топонимияи водии Кешрӯд. / Д.Ҳомидов.–Душанбе, 2002.–104 с.
195. Ҳомидов Д. Сарнавишти вожаҳо. / Д.Ҳомидов. – Душанбе, 2008. – 144 с.
196. Ҳомидов Д. Фарҳанги мухтасари гидронимҳои эронӣасли Мовароуннаҳр. / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2013.-164 с.
197. Ҳомидов Д. Топонимияи водии Кешрӯд (таҳқиқи лингвистӣ-таърихӣ). / Д. Ҳомидов. - Душанбе, 2014.–164 с.
198. Ҳомидов Д. Таҳлили лингвистии топонимҳои водии Кешрӯд / Д. Ҳомидов. – Душанбе: Маориф, 2014. – 168 с.
199. Ҳомидов Д. Забони тоҷикӣ ва номшиносӣ (маҷмуамақолот)./ Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2018. – 240 с.

200. Ҳошимов С. Калимаҳои мураккаби тобеъ дар «Дастур-ул-мулук»//Масъалаҳои забоншиносии тоҷик (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе: ДДТ, 1990. – С. 122-131.
201. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод С. Айни. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 258 с.
202. Ҳусейнов Х., Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1983. – 255 с.
203. Фозилов Д. Лексические особенности «Сафарнаме» Носира Хусрава. АКД. – Душанбе, 2006. – 21 с.
204. Шарифов Х. Услуб ва камолоти сухан. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 176 с.
205. Шарипов Х. Назарияи наср. – Душанбе: Пайванд, 2004. – 319 с.
206. Шарипова Ф. Хусусиятҳои вожагонии «Кашфулмаҳҷуб»-и Ҳучвирӣ. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 140 с.
207. Шералиева С.М. Гидронимия Хатлонской области (историко-лингвистическое исследование): АКД. / С.М. Шералиева. – Душанбе, 2016.–22 с.
208. Шодиев М. Лингвистический анализ топонимов произведений С. Айни. / Канд...дисс.../ М. Шодиев. – Душанбе, 1994. – 191с.
209. Шодиев Р. Масоили лингвистии номвожаҳои таърихии Хатлон./ Р. Шодиев. – Душанбе, 2016.- 118 с.
210. Шоев Р. Ономастика «Самаки айёр». - Автореф...канд...дисс... / Р. Шоев. - Душанбе,1996. – 23 с.
211. Шохуморов А. Памир – страна ариев. / А. Шохуморов. – Душанбе, 1998. – С. 3 - 80.
212. Эгамбердиев Р. Вазифаҳои услубии воҳидҳои фразеологӣ// Масъалаҳои филология ва робитаҳои адабӣ. – Самарқанд, 1977. – С. 78-82.
213. Эшонҷонов А. Хусусиятҳои грамматикӣ ва услубии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак//Мақтаби советӣ. – 1974, № 4. – С. 28-34.

214. بهار، محمد تقى. سبک شناسى يا تاريخ تطور نثر فارسى. عبارت از 3 جلد. – تهران: چاپخانه سپهر،

1389: ج. 1. – 467 ص؛ ج. 2. – 432 ص؛ ج. 3. – 439 ص.

215. دهخدا علی اکبر. لغتنامه. در 15 جلد. - تهران: 1386
216. حسن دوست، محمد. فرهنگ ریشه شناختی زبان فارسی. جلد اول. - تهران: نشر آثار فرهنگستان زبان و ادب فارسی، 1383. - 450 ص.
217. خانلری، پرویز ناتل. تاریخ زبان فارسی. عبارت از چهار جلد. - تهران: بنیاد فرهنگ ایران، 1349: ج. 1. - 334 ص؛ ج. 2. - 160 ص؛ ج. 3. - 237 ص؛ ج. 4. - 978 ص.
218. خانلری، پرویز ناتل. در باره زبان فارسی. تهران: سخن، 1981. - 343 ص.
219. صفا، ذبیح الله. تاریخ ادبیات در ایران. عبارت از 3 جلد. - تهران: کتابفروشی سینا، 1332: ج. 1. - 549 ص؛ ج. 2. - 1132 ص؛ ج. 3. - 704 ص.
220. شفق، رضا زاده. تاریخ ادبیات ایران. - تهران، 1321. - 645 ص.
221. محمد حسین بن خلف تبریزس متخلص برهان. برهان قاطع. با اهتمام محمد معین. عبارت از چهار جلد. - تهران. : ج. 1. - 5504 ص؛ ج. 2. - 1394 ص؛ ج. 3. - 1929 ص؛ ج. 4. - 2469 ص.
222. معین محمد. فرهنگ فاسی. در 6 مجلد. - تهران، 1362-1363: ج. 1. - 1482 ص؛ ج. 2. - 2815 ص؛ ج. 3. - 464 ص؛ ج. 4. - 5677 ص؛ ج. 5. - 1229 ص؛ ج. 6. - 2351 ص.